

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2 1895

Փ Ե Տ Ր Ի Ա Ր

1895 № 2

ԵՕԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ԳԷՕԹԷԻՑ ԼԵՒՈՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ	201	Հերման և Գորոթիա (վեպ, չար.):
2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԳՍԱՆԴՐ . .	224	Ճշմարտութեան զաղափար (բան.):
3 ՇԱՆԹ	225	Նրազ օրեր (չիշատակարանից):
4 ՆՈՅՆԸ	249	Դուռն կ'աղօթէիր (բանաստեղծ.):
5 ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.	250	Բար ջարդողներ:
6 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻԿ . . .	258	Թող չամառ վիշտը... Ահա կաթիլ- լը... Մ. Ա.-ին, Սոնէտ (բանաս.):
7 ՍԷՅԼԱՆ	261	Սասուն (չարունակութիւն):
8 ԱՐՍԷՆ, Խ.	277	Պատասխան չկալ (բանաստեղծ.):
9 ՏԻՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	278	Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ուսուցման գործում (չարունակ.):
10 Լ. Մ.	285	«Մուսկաւաճ աշխարհ» ձուգութեանի:
11 " "	287	«Բարեգործ. զիմակ աակ» Տէր-Գրի. գորեանի:
12 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ. . .	292	Նիւթեր հալկական խնդրի նորա- գոյն զարդացման պատմ. համար:
13 «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-ԻՅ.	305	Պատր. ընտրութիւն: Մ. Խզմիրեան:
14 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ. . .	315	Վեցամեակ ժողովածուն. առիթով:
15 ՍԵՒԵԱՆՅ, Հ.	320	Թատրոնի շուրջը:
16 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅ, Յ.	323	Ախալցխ. մի քանի հալ գիւղերը:
17 ԶԼԻՑԵԱՆ, Ա.	332	Նամակ Վ. Ազուլիսից:
18 ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.	335	Նամակներ Անգլիայից, II:
19 ԽՐԻ.	343	Զանազան լուրեր:

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ և ՅԱՏՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԵՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр., д. № 41.

1895

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2 1895

Փ Ե Տ Ր Ի Ա Ր

1895 № 2

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏՊԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

Բ Ի Յ Ի Դ Ս

ՏՊԱԳՐԱԴԱՐԱՆ Գ. ԲՈՏԻՆԻԱՆՑԱ

Типография М. Д. Ротинианца, Гол. пр. д. № 41.

1895

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 21 Февраля, 1895 г.

VII ՏՄԻ

ՄՈՒՐՃ

ՏՄԻ VII

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿ. ՀԱՄԱՐ ԲԱՅԻԱԾ Ի

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը 1895 թվականին կը հրատարակէի նոյն ծրագրով և նոյն գիրքով, որպէս և նախկին վեց տարիներում:
«ՄՈՒՐՃ»-ը, որպէս անցեալում, նոյնպէս և ապագայում կը լինի՝

- I. Յօդաւածներ մեր կեանքի հիմնական պայմանների մասին:
- II. Վէպեր և պատմաւածքներ:
- III. Ոտանաւոր-բանաստեղծութիւններ:
- IV. Նկարագրական-ճամբորդական:
- V. Գիտական հանրամատչելի յօդաւածներ:
- VI. Հետազօտութիւններ տնտեսական, սոցիալական, պատմական:
- VII. Գրական քննադատութիւն:
- VIII. Գրախօսութիւն նոր լոյս տեսած գրքերի:
- IX. Ժամանակակից Տեսութիւն մեր կեանքի ընթացիկ խնդիրների և այլ յօդաւածներ մեր ժամանակակից ներքին կեանքից:
- X. Գաւառական նամակներ:
- XI. Թղթակցութիւններ Ռուսաստանից և Արտասահմանից:
- XII. Քաղաքական տեսութիւն:
- XIII. Զանազան լուրեր:
- XIV. Յայտարարութիւններ և տեղեկատուներ:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍԸ ապահոված է բազմաթիւ աշխատակիցներով, որոնց կազմը ուժեղանում է նորերի նպաստներով:

Անցեալ 1894 թւականին աշխատակցել են «Մուրճ»-ին հետևեալ անձերը՝ որոնց անունները զատուորում ենք ըստ աշխատակցութեան հնութեան.

1 Արափանեանց, Ա.	21 Գաղբաշեան, Յար.
2 Մանուէլեանց, Լևոն	22 Յակոբեան, Յակոբ
3 Վարդանեանց, Գր.	23 Խանդաղեան, Խորէն քահ.
4 Ծատուրեան, Ալ.	24 Աստածատրեանց, Դէորդ
5 Մխիթարեան, Արշալոյս
(նույնը և Արգահատեան)	25 Աղէլեան, Ա.
6 Ղազարեան, Երանդ	26 Բաճաթրեան, Սարգիս
7 Արծրունի, բժ. Վահան
(նույնը և Ֆելիքս)	27 Ղլաճեան, Արսէն վարդ.
8 Խաժակեան, Գ.	28 Մարդանեան, Ֆրիդոն
9 Նաւասարդեան, Մկրտ.	29 Տէր-Մարտիրոսեան, Միք.
10 Փափաղեան, Վ.	30 Յովհաննիսեան, Միք.
11 Վանցեան, Գր.	31 Միրժմանեան, Յար.
12 Մնացականեան, Գաբր.	32 Մեղքումեան, Մ.
13 Բաշինջաղեան, Դէորդ	33 Դուրբախեան, Յովհ.
14 Մուրադեան, Յակոբ	34 Տէրեան, Սա.
15 Ղարաջեան, Դէորդ	35 Սաղմոնեան, Բ.
16 Աթանասեան, Աշոտ	36 Մէդնիկեան, Յովհ.
17 Բալաղեան, Սամուէլ	37 Գնունի, Յովհ.
18 Զաքարեան, բժ. Փաղէոս	38 Տէր Մկրտչեան, Մ.
19 Աղաբեան, Ղազարոս	39 Մինասեան, Եր.
20 Վրոյր	40 Կեմիրճեան, Կերենիկ
	41 Բաճաթրեան, Լևոն
	42 Սէլլան

Բաժանորդ դրեւելու համար պէտք է զիմել՝

Խմբագրատունը—Тифлисъ, въ редакцію „МУРЧЪ“

Արտասահմանից—Tiflis, Rédaction „MOURTCH“:

Կամ մեր գործադիրութիւններին (տես կազմի վերջին երեսը):
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 10 ռուբլի տարեկան:

Աւտուցիւնները և ուսանողները վճարում են 8 ռուբլի:

ՎՃԱՐԸ կարելի է հատուցանել նաև մաս-մաս՝ 5 ռ. (կամ 4 ռ.) սկզբում, մնացածը մինչ աւաջին կիսամեակի լրանալը:

ՀԵՐՄԱՆ ԵՒ ԴՈՐՈԹԷԱ

ԻՈՂԱՆ ՎՈՒՅԳԱՆԳ ՖՈՆ ԳԵՕԹԷՅԻ

Թարգմանութիւն ԲՃ. Դիւոն Տիգրանեանցի

(Շարունակութիւն ¹)

ՊՈԼԻՆԻՄՆԻԱ ²)

ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱՅԻ

Քահանան, զեղագործը և տանտէրը շարունակում էին իրենց խօսակցութիւնը: Վատական քահանան յարգութեամբ ասեց, չեմ հակառակում ձեզ, գիտեմ, որ մարդ միշտ պէտք է ձգտի զէպի լաւը, և ինչպէս տեսնում ենք՝ նա ձգտում է զէպի ամենակատարեալը և համեմատաբար սակաւ է պտուում նորութիւն: Սակայն, շատ հեռու մի գնաք, բնութիւնը տուել է մեզ ծերութեան ժամանակ հանգստութեան պահանջ զգալը և սովորութիւնների համաձայն՝ սպրուտի ցանկութիւնը: Ամեն մի դրութիւն լաւ է, երբ բնական և խելացի է: Մարդ շատ բան է ցանկանում, բայց նրան շատ քիչ է հարկաւոր: Կարճ են օրերը և սահ-

¹) Տես «Մուրճ» 1895 թ. № 1.

²) Պոլինիմիա, ալիսըն օրհնութեամբ առատ, Սաքնարի հնարոյն է, ներկապցուցիչ է քնարերգական բանաստեղծութեան կամ ձառագրութիւնների: Ման: Թարգմ.

մանափակ է մահկանացուի ձակատագիրը: Ես չեմ պախարակում
այն մարդուն, որ գործունեաց է և վաստակի համար անխոնջու-
թեամբ և անվեհերութեամբ փութաջան անցնում է ծովերով և
աշխարհի բոլոր ձանապարհներով ու ժողովում է հարստութիւն
իր և իր ընտանեաց համար, բայց արժանաւոր է նոյնպէս այն
խաղաղասէր քաղաքացին, որ հանգիստ քայլերով սլատում է իր
ծնողներից ժառանգած կաջքի շուրջը և ժամանակին վարում ցա-
նում է հողը: Հողն ամեն տարի նրա համար չի փոխակերպու-
մ, տնկած ծառն յանկարծ չի մեծանում և առատ ծաղկում, ոչ,
մարդ պարտաւոր է համբերել, նրան հարկաւոր է մաքուր, միշտ
անփոփոխ, խաղաղ բնաւորութիւն և ուղղամտութիւն, որովհետեւ
շատ սերմ չի յանձնում պաղաբեր հողին և անկարող է լինում
շատ անասունների հոգատարութեամբ մեծացնել. սակայն նրա միակ
ցանկութիւնն է վաստակը: Երջանիկ է այն մարդը, որին բնու-
թիւնը տւել է մի այդոետակ ներդաշնակ բնաւորութիւն: Նա մեզ
ամենիս կերակրում է: Երանի փոքր քաղաքի բնակչին, որ աշխա-
տում է որպէս գիւղացի և որպէս քաղաքացի, նրա վրայ չի ծան-
րանում այն ճնշումը, որ սահմանափակում է գիւղացուն: Նրան
չեն շփոթում բազմապահանջ քաղաքացիների հոգսերը, մանաւանդ
որոնց կանայք և օրիորդները մի կողմից միշտ աշխատում են հե-
տեւէ հարուստներին, իսկ միւս կողմից չեն կարողանում նմանել
բարձրագոյն զասին: Ուրեմն, միշտ օրհնեցէք ձեր որդու խաղաղ
աշխատասիրութիւնը և նրա համամիտ աղջկան, որ նա իր համար
հարսնացու է ընտրել:

Երբ քահանան այսպէս խօսում էր, մայրը ներս մտաւ որդու
ձեռքը բռնած և կանգնացրեց հօր առջև: Ամուսինս, ասեց նա,
քանի, քանի անգամ խօսել ենք միմեանց հետ և ցանկացել ենք
այն օրւան հասնել, երբ Հէրմանը կ'ընտրի հարսնացու և կ'ուրա-
խացնի մեզ: Ինչպէս յատուկ է ծնողներին, մենք շատ անգամ
նշանակել ենք նրա համար այս կամ այն աղջիկը: Ահա, այդ օրը
հասել է, երկինքն ինքն է ընտրել և ուղարկել հարսին զէպի մեզ,
մեր որդին սրտով ընտրել է: Ձէ որ մենք միշտ ասել ենք, թէ ինքը
պէտք է ընտրի: Դու ինք էիր ցանկանում, որ վատ սիրով սիրի
մի աղջիկ: Ահա, այդ ժամը հասել է: Այո, նա զգացել է սէրը և

ընտրել է որպէս տղամարդ: Այդ աչն օտար աղջիկն է, որին նա հանդիպել էր: Համաձայնիր, հակառակ դէպքում որդիդ երդւել է ամուրի մնալ:

Հայր, ասեց որդին, համաձայնիր, իմ սիրտս անարատ սիրով սիրել և ընտրել է, նա կը լինի քեզ արժանի դուստր:

Հայրը լուռ էր: Փահանան յանկարծ տեղից բարձրացաւ և աչպէս խօսեց. մէկ րոպէն է որոշում մարդուս ամբողջ կեանքը և բախտը, որովհետեւ երկար խորհրդակցելուց յետոյ էլ այնուամենայնիւ ամեն մի վճիռ մէկ րոպէի գործ է լինում և միայն խելօք մարդն ըմբռնում է աչն, ինչ որ լաւ է: Ընտրողութեան ժամանակ շատ վտանգաւոր է երկար մտածել զանազան պարագաների մասին և զգացմունքը շփոթել: Հէրմանը մաքուր տղայ է, ես նրան ճանաչում եմ երեխայ ժամանակահանդից, նա մանուկ հասակից չի ընկել զանազան բաների յետեւից: Ինչ որ նա երբ և իցէ ցանկացել է, նրան համապատասխան է եղել և մինչև այսօր էլ աչպէս է մնացել: Մի վախեցէք և մի՛ զարմացէք, որ յանկարծ կատարւում է աչն, ինչ որ դուք երկար ժամանակ փափագում էիք: Իհարկէ, այդ գործն այժմ աչպէս չէ, ինչպէս որ դուք միշտ երեւակայել էք: Մեր ցանկութիւնները քողարկում են մեզանից նաև ցանկալին: Ողորմութիւնը բարձրիցն է իջնում իր սեպհական կերպարանքով: Երեսներդ մի՛ դարձնէք աչն աղջկանից, որ առաջին անգամ շարժել է ձեր սիրելի, բարի և խելացի որդու սիրտը: Երջանիկ է աչն մարդը, որին առաջին անգամ սիրած աղջիկն անձնատուր է լինում և ամենաքաղցր տենչանքը նրա սիրտը ծածուկ չէ մտնում: Այո, ես տեսնում եմ, որ նրա ճակատագիրը որոշւած է Վիճակի ճշմարիտ կոչումն երիտասարդին անմիջապէս տղամարդ է դարձնում: Նրան չի կարելի յետ կանգնեցնել, ես վախենում եմ, որ արգելք դառնանք և աչն ժամանակ անմխիթար կեանք վարելով կ'անցնեն նրա ամենալաւ տարիները:

Դեղագործը, որ աչդ միջոցին խօսքը բերանին անհամբերութեամբ սպասում էր՝ ծանրութեամբ ասեց. այս անգամն էլ, թոյ՛ աւէք ինձ ցոյց տալ ձեզ ճշմարիտ ծանապարհը: Կամաց գնա, շուտ գնա, աչս էր Օգոստոս կայսեր սիրելի առածը: Ես ուրախութեամբ պատրաստ եմ ծառայել իմ սիրելի զրացիներին, իմ

նա աստիս իսելքը դործ ածել ձեր օգոյի համար: Երիտասարդներին պէտք է առաջնորդել: Թող տւէք ինձ, որ գնամ Ես կամենում եմ այդ աղջկան փորձել, նրա մասին տեղեկութիւն ժողովել անցն հառաքակութիւնից՝ ուր նա ապրում է, որ նրան ճանաչում է: Ինձ հեշտութեամբ չի կարելի խաբել, ես կարող եմ ամեն մի խօսք գնահատել:

Հէրման արագութեամբ վրայ բերեց. ես համաձայն եմ, զրացի. գնացէք և տեղեկութիւն ժողովեցէք: Միայն ես կը ցանկայի որ մեր պատուի ջահանան էլ ձեզ հետ լինէր: Ձեզ նման երկու ազնիւ մարդիկ անխուսափելի վիաներ կարող են լինել: Ո՛հ, հայր, նա այնպիսի աղջիկ չէ, նա չի փախել այս կողմերն արկածներ որոնելու, երիտասարդներին որոգայթի մէջ դնելու և անփորձներին խաբելու համար. ո՛չ: Կորստաբեր պատերազմը, որ աշխարհը քանդեց և շատ շինութիւններ տալիս ու վրայ արեց՝ հալածեց և այդ խեղճ աղջկան: Միթէ մեծաշուք, վեհածին մարդիկ չեն ընկնում թշառութեան մէջ: Իշխանները ծպուած փախչում են և թաղաւորներն աքսորում: Ա՛խ, հէնց այդպէս էլ նրա հետ է պատահել, նրան բաժանել են իր հարազատներից, աքսորել են իր բնիկ երկրից և նա, մոռանալով իր դժբախտութիւնը, ուրիշներին է օգնութիւն տալիս, իսկ ինքն անօգնական է: Սոսկալի թշառութիւն և տառապանք է տարածել աշխարհիս վրայ: Միթէ այս դժբաղդ ժամանակներում չպէտք է բախտս բացել, որ ես, նշանածիս, իմ վստահելի կնոջս գրկում, պատերազմը չիշելով ուրախանամ, ինչպէս դուք ուրախանում էք հրդեհն չիշելով:

Հայրը նրան պատասխանեց. որդի, ինչպէս բացել է լեզուդ, որ բերանումդ երկար տարիներ կարծես թէ պապանձւել էր և միայն ստիպմամբ էր շարժւում: Աւրեմն Ես քու պէտք է լսեմ այն սպառնալի խօսքերը, որ որդիքը պատրաստում են իրենց հօր համար և պէտք է տեսնեմ թէ ինչպէս որդու անգուսպ ցանկութիւններն, թէ հօր կամ ամուսնու դէմ են, մայրն ուրախութեամբ և մեղմութեամբ հովանաւորում է և ամեն մի զրացի նրան համակրում է: Ձեզ բոլորիդ չեմ կամենում հակառակել, անօգուտ է, որովհետեւ ես առաջուց տեսնում եմ հակառակութիւն և արտասուք: Գնացէք, փորձեցէք և յանուն Աստուծոյ իմ տուն բերէք աղջկան, հակառակ դէպքում թող որդիս մոռանայ նրան:

Հայր, ուրախութեամբ բացականչեց որդին, ուրեմն մինչև երեկոց ընդունած կը լինէք Ձեր պատւական աղջկան, որպէս մի մարդ, որ ունի իր մէջ իմաստուն հոգի:

Ես յոյս ունիմ, որ նա էլ երջանիկ կը լինի ե. ինձանից յաւիտեան շնորհակալ. ես Ձեզ կը տամ նրան որպէս հայր և մայր և դուք էլ կ'ունենաք խոհական զաւակներ: Բայց ես ինչո՞ւ եմ սպասում, իսկոյն ձիերը լծեմ և տանեմ մեր բարեկամներին սիրածիս մօտ և նրանց իմաստութեանը յանձնեմ հարց ու փորձը: Երդւում եմ, որ կը վարեմ՝ նրանց վճռին համաձայն և աղջկան չեմ տեսնի, մինչև որ նա իմը չլինի:

Նա դուրս գնաց, իսկ մնացածները ծանրութեամբ շարունակում էին դատել այդ կարևոր դործի մասին:

Հէրմանը շտապով գնաց գոմը, ուր գեղեցիկ յովատակները հանդարտ կանգնած վարսակ և չոր խոտ էին ուտում, որ հնձած էր ամենալաւ մարգագետնից: Նա շուտով սպիտակ սանձերը բերանները տեց, անցկացրեց փոկերն արծաթագօծ ճարմանգներից, գցեց երկայն ու լայն երատանակները, ձիերին դուրս բերեց բազը, ուր ծառան դուրս էր քաշել կառքը, լծեց ձիերին և, կառքի մէջ նստած, մօրակը ձեռքին դուրս եկաւ տանից:

Քահանան և զեղազործը նստեցին և կառքը սալայատակի վրայով արագութեամբ սլանալով անցաւ քաղաքի պարիսպների և մաքրազարդ աշտարակների մօտով:

Հէրմանը կառքը թռցնում էր խճուղու վրայով առանց ուշադրութիւն դարձնելու զառիվերների և զառիվացիների վրայ: Երբ նա տեսաւ գիւղի աշտարակը և շրջականների պարտեզապատ աները՝ ձիերը կանգնացրեց:

Գիւղի մօտ կար մի կանաչազարդ արօտ, որին բարձրահասակ դարևոր լորենիք հովանաւորում էին իրենց սուերաշատ ձիւղերով: Այդ տեղը ծառացում էր որպէս զբօսավայր զիւղացիների և մօտակայ քաղաքացիների համար: Այդ ծառերի տակ գտնւում էր մի աղբիւր: Սանդուղքներն իջնելով մարդ հասնում էր քարէ նստարաններով շրջապատած այդ աղբիւրը, որի կենսատու պարզ ջուրը բղիւում էր ցածրակառուց քարաշարի միջից: Հէրմանը կանգնեցնելով ձիերը այդ սուերատու ծառերի տակ՝ ասեց. իջէք, բարե-

կամներս, և զնացէք ու տեղեկացէք, արդեօք տրժանի է ինձ աչն աղջիկը, որին ես ցանկանում եմ հարսնախօսել, թէպէտե գիտեմ, որ մի առանձին նոր բան չպէտքէ կարողանաք յայտնել ինձ:

Եթէ գործը միայն ես կատարելու լինէի՝ շտապով կը զնայի այդ գիւղը և կարճ խօսակցութիւնից յետոյ քաղցրաբարոյ աղջիկը կ'որոշէր իմ ճակատագիրը: Աղջկանց մէջ դուք կը ճանաչէք նրան, որովհետեւ գեղեցկութեամբ հազիւ թէ մէկը նրան նման լինի: Բայց աւելորդ է ի լինի, եթէ յայտնեմ ձեզ նրա մաքրազարդ հագուստի նշանները. ժապաւէններով պնդած կարմիր կրծկալը բարձրացնում է նրա լի կուրծքը, որի վերեւի մասը կազմում է կոկիկ սև շապիկը, իսկ դրա գեղաշար ծալքերը վայելչութեամբ պատում են նրա բոլորակ բուկը. նրա սիրուն դուլիւր ոչ մի զարդ չի կրում, ճոխ հիւսերը բազմապատիկ փաթաթած են արծաթէ զնտասեղների շուրջը և կրծկալից վայր է իջնում բազմաձալ կապոյտ զգեստը, որ ճեմելիս պատում է նրա վայելուչ կազմածքը: Բացի այդ, կամենում եմ ասել և յայտնապէս խնդրել, որ աղջկայ հետ չխօսէք և ցոյց չտաք նրան ձեր գիտաւորութիւնը, այլ ուրիշներին հարցրէք նրա մասին և տեսէք թէ ինչ կ'ասեն: Նրբ հօրս ու մօրս հանգստացնելու չափ բաւարար տեղեկութիւն ստացած լինիք, եկէք այստեղ և յետոյ մտածենք թէ ինչ պէտքէ անենք: Ճանապարհին, գալիս մտածելով՝ այդ միջոցը լաւ համարեցի: Նրանից յետոյ Հէրմանի բարեկամները զնացին դէպի գիւղը, ուր այգիներում, շտեմարաններում ու տներում մարդկանց բաղմութիւնը եռում էր և կառքերով լցւած էր լայն փողոցը: Տղամարդիկ տեղաւորում էին բառանշող անասուններին և ձիերին կառքերի մօտ, կանայք շտապում էին չորացնել լւացքը ցանկերի վրայ, իսկ երեխաները՝ զւարճանալով խաղում էին վտակի ջրի հետ: Մեր այդ երկու քննիչները մօնելով կառքերի, մարդկանց և անասունների մէջ՝ նայում էին աջ և ձախ, որ գոնեն աչն աղջկան, բայց տեսած աղջիկներից ոչ մէկը նման չէր գեղեցիկ օրինորդին: Բաղմութիւնը խտանում էր: Մէկ տեղ, կառքերի մօտ տղամարդիկ վիճում էին, կանայք էլ աղաղակելով խառնւել էին նրանց վէճի մէջ: Մի ծերունի ծանր քայլերով մօտեցաւ նրանց, նոյն բոսէին աղաղակները նւագեցին: Նա հայրաբար հրամայեց

լուել ու ասեց. մի՞թէ զժբախտութիւնը զեռ մեզ խելքի չէ բերել, որ վերջապէս հասկանալ կարողանանք, թէ պէտք է միմեանց հետ հաշտ ապրենք, մինչև անգամ եթէ մի քանիսը ձեզանից չեն կարողանում չափաւորել իրենց կրքերը: Արդարեւ, բաղաւորն անհաշտ է: Կրած վշտերը կը սովորեցնեն ձեզ արդեօք, որ եղբայրներն առաջւայ նման չպէտքէ կուեն միմեանց հետ: Աշխատեցէք օտար երկրում յարմարել միմեանց հետ և բաժանեցէք միմեանց մէջ ձեր ունեցածը, որ ողորմութեան արժանանաք: Այս խօսքերից բոլորն էլ լուեցին և հանդարտուելով սկսեցին հաշտութեամբ կարգաւորել անասունները և կաւքերը:

Քահանան լսելով ծերունու խօսքերը և տեսնելով այդ օտար դատաւորի հանդարտ և խելացի վարմունքը, մօտեցաւ նրան և ասեց հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը. հայր, երբ ժողովուրդն երջանիկ օրերում ապրում է լայնատարած հողերի արդիւնքով, որ ամէն ումիտ և տարէցտարի կրկնուում է, այն ժամանակ ամեն բան կանոնաւոր առաջ է ընթանում և ամեն մարդ իրեն խելօք և պատաւոր է համարում, բոլորն էլ խաղաղ ապրում են միմեանց հետ և խելացի մարդու վրայ նայում են ինչպէս սովորական մահականացուի վրայ, որովհետեւ ամեն գործ էլ խաղաղութեամբ է ընթանում՝ ինչպէս հարկն է: Բայց երբ զժբախտութիւնը խանգարում է կեանքի սովորական ընթացքը, քանդում է տները, տալին ու վրայ է անում այգիներն ու ցանքերը, արտաքսում է այր և կնոջ իրենց հանգիստ բնակարանից, օր և գիշեր շփոթում է նրանց, ախ, միայն այն ժամանակ պտռում են խելացի մարդուն և նրա անգին խօսքերն իզուր չեն անցնում: Ասացէք, հայր, դուք երեւի այս փախչող մարդկանց դատաւորն էք, որ կարողացաք մի քանի խօսքով նրանց կարգի բերել: Այո, դուք նմանում էք այն նահապետական առաջնորդին, որ մոլորեալ ժողովրդին առաջնորդում էր անապատներում. ինձ թւում է, որ այժմ խօսում եմ ֆեսուայ կամ Մովսէսի հետ:

Դատաւորը ծանր հայեացք դցելով քահանայի վրայ, ասեց. արդարեւ, մեր ժամանակը նմանում է այն արտակարգ ժամանակներին, որոնց մասին սրբազան և աշխարհական պատմութիւնները մեզ յիշում են, որովհետեւ ով երեկ և այսօր ապրել է, արդէն տա-

րինքն է ապրել: Այսպէս բռնաբարօրէն առաջ է գնում պատմութիւնը: Երբ հարեանցի կերպով մտաբերում եմ անցեալը, ինձ թւում է, որ ամենահին անցեալը ճնշում է բանականութիւնս. բայց այնուամենայնիւ մեր ոյժերը դեռ բաւական թարմ են: Մենք կարող ենք մեզ համեմատել այն մարդկանց՝ որոնց Տէր Աստածն ծանր պարագաներում յայտնեց բորբոքւող մորենու մէջ, իսկ մեզ յայտնեց ամպերի և կրակի մէջ:

Քահանան ցանկանում էր շարունակել այդ խօսակցութիւնը և ծանօթանալ դատաւորի և զրա մարդկանց վիճակի հետ, բայց դեղազործը ծածկաբար ասեց նրա ականջին. շարունակեցէք խօսակցութիւնը դատաւորի հետ և յետոյ խօսքը աղջկայ վրայ դարձրէք, իսկ ես կը գնամ աղջկան որոնելու և երբ զանեմ՝ խնայն կը վերադառնամ: Քահանան ականարկեց որ հասկացաւ: Դեղազործը գնաց աղջկան որոնելու այգիներում և շտեմարաններում:

Կ Լ Ի Օ 1)

Գ Ա Ր

Երբ քահանան հարցրեց, թէ ինչ զրկանքներ է կրել նրա հասարակութիւնը, քանի՜ ժամանակ է, որ հալածւած են իրենց աներից՝ դատաւորը պատասխանեց, մենք սարսափելի կերպով ալժամ զգացինք բոլոր անցեալ տարիների գաւնու թիւնները, մեր զեղեցիկ յոյսերը չիրագործւեցին: Ո՞վ կարող է ուրանալ, որ իւրաքանչիւրիս սիրտը բարձրանում, բաբախում էր ազատութեան զգացմունքով, երբ սկսեցին յայտնուել նոր արեգակի առաջին ճառագայթները, երբ լսեցինք, որ մարդկանց իրաւունքները հասարակաց են գաւնալու, լսեցինք ոգևորիչ ազատութեան և ցանկալի հաւասարութեան զաղափարների մասին: Այն ժամանակ ամեն մէկս յոյս ունէինք կեանք վարելու, թւում էր թէ լուծւելու է այն կապանքը, որ կաշկանդում է շատ երկիրներ և առաջ է բերում դատարկութիւն և շահասիրութիւն: Բոլոր ազգերն էլ միթէ նեղ օրերում չէին

1) Իւրօն է պատմութեան և զինացազնեցութեան մուսան, Յէլի և Մենէմուլինէ՛ի աղջիկն է: Արա խորհրդական Եշանակն է ոչորուն կիտաբաց գիրքը: Պան. թարգմ.

նայում դէպի համաշխարհային մայրաքաղաքը, որ երկար ժամանակ կրել է այդ անունը, իսկ այժմ աւելի արժանի է այդ անուն, քան թէ մի որ և է ուրիշ ժամանակ: Նշան աւետաբեր պատգամաւորներ, որոնց անունները բարձրարժան են և աստղերի կարգումն են դասաւորւած. Ձէր յուզւում արդեօք իւրաքանչիւրի արիութիւնը, խելքը և լեզուն: Մենք, որպէս զրացիք՝ սկզբում խիստ վառւած էինք այդ զաղափարներով: չդ միջոցին սկսեց պատերազմը և զինւած Ֆրանսիացւոց արշաւանքը մօտենում էր. կարծես թէ նրանք բարի ցանկութեամբ էին գալիս և հէնց այդպէս էլ էր, որովհետև նրանց բոլորի սրտերը վեհ էին, նրանք ուրախութեամբ անկում էին ազատութեան զւարթագին ծառերը, իւրաքանչիւրին խոստանում էին իրենը տալ և իւրաքանչիւր երկրի համար հաստատել սեպհական կառավարութիւն: Յնժում էր երիտասարդութիւնն, ուրախանում էին ծերունիքը և այդ պատճառով բոլորն էլ նոր դրօշակի շուրջը ուրախալի պար բռնեցին:

Յաղթող Ֆրանսիացիք վառվռու աշխուժով ամենից առաջ պրաւեցին աղամարդկանց միտքն, յետոյ իրանց անդիմադրելի քաղցրութեամբ կանանց սիրտը: Բազմապահանջ պատերազմի ծանրութիւնը մեզ թեթեւ էր թուում, որովհետև յոյսը հեռաւոր տարածութեան մէջ թեւատարած ծածանւում էր մեր աչքի առջև, քաշում, հրապուրում էր մեր հայեացքը դէպի նորաբաց շուրիղը: Մհ, ինչքան ուրախալի է այն ժամանակն, երբ հարս ու փեսան երերւելով պարում են՝ սպասելով ցանկալի միութեանը, բայց աւելի փառաւոր էր այն ժամանակն, երբ մօտ և հասանելի էր երևում մեզ այն, ինչ որ ամենաբարձր է մարդու համար: Ամեն մէկիս լեզուն բացւել էր: Մերունիները, չափահասները և երիտասարդները բարձրաձայն խօսում էին իմացականութեամբ և զգայութեամբ: Բայց երկինքը շատ ծածկեց մութն ամպերով: Իշխելու ցանկութեամբ առաջ էր գալիս ասպականւած մի ազգ, որ անընդունակ էր բարեգործութեան: Մահւան ենթարկւելով ճնշում էին իրանց նոր դրացիներին և եղբայրներին և ամեն տեղ տարածում էին շահաւէր խմբեր: Շւայտում էին մեծերը ու կոզոպտում էին մեծամեծները, իսկ աննշան մարդիկ շւայտում ու կոզոպտում էին ամեն չնչին բաներ: Ամեն մէկը հոգում էր, որ

գոնեայ վաղւան համար մի բան մնար: Տառապանքը մեծ էր և օրէցօր սաստկանում էր ճնշումը: Բողոքներին լսող չկար, որովհետեւ իրանք էին յաղթողները: Կարիքի մէջ ընկնելով կատաղեցին նաեւ խաղաղասէր մարդիկ: Ամեն մէկը մտածում էր վրէժխնդիր լինել թշնամանքի և խաբւած յոյսերի դառն կորուստի համար. Վերջապէս բաղդը շրջւեց գերմանացւոց կողմը և Ֆրանսիացիք անյապաղ փախուստ դարձան: Ա'խ, մենք հէնց այդ ժամանակ զգացինք պատերազմի անսպասելի տխուր բախումը: Յաղթողը ձեանում է մեծահոգի և բարեսիրտ, որպէս թէ խնայում է յաղթւածին, կարծես թէ իրենը լինի, քանի որ յաղթւածը իր կայքով օգնում, ծառայում է նրան: Փախչողը չի ճանաչում ոչ մի օրէնք, նա միայն աշխատում է պաշտպանել մահից և առանց խղճահարւելու արագութեամբ ոչնչացնում է ամեն ինչ: Այդ միջոցին նա կատաղած է և նրա սրտից բղխում են յուսահատ և չարամիտ ձեռնարկութիւններ: Նրա համար այլ ևս սուրբ բան չկայ, նա կողոպտում է: Վայրենի ձգտումները մղում են նրան դէպի կանանց սեռը, և ցանկութիւնը դառնում է զարհուրելի: Ամեն տեղ տեսնում է մահ, բուսականութիւն է գտնում վերջին բուսականութիւնը: Գործելով, ուրախանում է արիւն տեսնելիս, ցնծում է սարսափելի թշուառութեանը նայելիս:

Սոսկալի կատաղութիւնը զարթնեց մեր մարդկանց մէջ, վրձուեցին կորցրածի համար վրէժխնդիր լինել և մնացածը պաշտպանել: Բոլորն էլ զէնք առան, տեսնելով փախտականների խուճապանքը, նրանց գունատ երեսները և երկչոտ աչքերը: Անդադար հնչում էր անդադար զանգակի ձայնը: Մտալուտ վտանգը չկարողացաւ զսպել սոսկալի կատաղութիւնը: Շինականի խաղաղ գործիքն յանկարծ փոխեց զէնքի: Արիւն էր թափւում հզանից ու գերանդուց: Առանց գթութեան և անխնայ ընկան թշնամիքը: Ամեն տեղ կատաղել էր անմոտութիւնը և վեհերոտ ու նենգաւոր անգորութիւնը: Երբէք չէի կամենալ մարդուն կրկին տեսնել այդպիսի անարգ շփոթութեան մէջ: Կատաղած զազանն աւելի լաւ է: Երանի մարդը չիօսէր ազատութեան մասին, որովհետեւ ինքն իրեն չի կարող կառավարել: Երբ արգելք չկայ, ամենամեծ չարիքներ է գործում և իրաւունքն ու օրէնքը ոտնակոխ է անում:

Ազնիւ մարդ, շեշտելով ասեց քահանան, եթէ դուք մարդկանց չէք ճանաչում, դրա համար չեմ կարող ձեզ մեղադրել: Բաւական չարիքներ կրեցիք խառնաշփոթ պատերազմի պատճառով: Եթէ չիշէք անցեալ տխրալի օրերն՝ ինքներդ կը խոստովանէք, որ լաւ դործեր էլ էք տեսել: Կան և այլ շատ դործեր, որոնք անշնան լինելով ծածկւած են մնում մարդու սրտում, որովհետեւ վտանգ չեն սպառնում, իսկ պահանջը չի ստիպում մարդուն ուրիշներէ համար հրեշտակ ձեռնալու և յայտնելու իբրեւ ինամարկող Աստուծ:

Պատուական ծերունի դատաւորը ժպտալով պատասխանեց. հեռառեսութեամբ չիշեցնում էք ինձ այնպէս՝ ինչպէս որ շատ անգամ չիշեցնում են տիրոջը տան այրւելոց կորցրած ոսկու և արծաթի մասին, որոնք աւերակների տակ հալւել մնացել են: Իրաւ է, փոքր բան է, բայց այդ փոքրն էլ թանկագին է: Ես ուրախութեամբ մտաբերում եմ այն մի քանի երջանիկ օրերը, որոնք մնացել են չիշողութեանս մէջ: Այո, ես չեմ ուրանում, որ տեսաջ թշնամիների հաշուիլը, որով քաղաքը փրկւեց դժբաղտութիւնից, տեսաջ նոյնպէս բարեկամների և ծնողների սէրը. տեսաջ ես երեսանների անասելի համաձայնութիւնը: Տեսաջ, որ յանկարծ երէխան պատանի դարձաւ, պատանին — տղամարդ, ծերունին երիտասարդացաւ: Այո, մինչև անգամ՝ գեղեցիկ սեռն դարձաւ քաջ և ուժեղ և ցոյց տւեց հոգւոյ կենդանութիւն: Թոյլ տւեցէք ես պատմել մի գեղեցիկ գործ, որ մի աղնիւ օրիորդ մեծահոգութեամբ կատարեց: Այդ օրիորդը միւս աղջիկների հետ մնացել էր մի ընդարձակ բակում, իսկ տղամարդիկ գնացել էին պատերազմ: Այդ միջոցին խաժամուժ աւերողների մի խումբ չարձակեց այդ բաղի վրայ և իսկոյն կանանց քշեց սենեակները: Յարձակողները նկատեցին գեղեցիկազմ օրիորդի դէմքը և քաղցրադէմ աղջիկներին, որոնք, կարելի է ասել, դեռ երեսաներ էին: Յափշտակած վայրենի ցանկութեամբ՝ անխնայ չարձակեցին ահաբեկ աղջիկների և մեծահոգի օրիորդի վրայ: Օրիորդն իսկոյն խլեց մէկի սուրը և սատիկ ուժով հարւածեց զիմադրողին, որ արիւնաթաթախ վայրընկաւ օրիորդի ոտների մօտ, յետոյ, ճարպիկութեամբ շարժելով սուրը, վիրաւորեց դարձեալ չորսին, փախցրեց ամբողջ խումբը և

ազատեց աղջիկներին: Դրանից յետոյ օրիորդը կողպեց բագի դռները և զէնքը ձեռքին օգնութեան էր սպասում:

Երբ քահանան լսեց օրիորդի գովասանքը՝ սիրտը յուսով լցեց և արդէն կամենում էր հարցնել, թէ ֆրոնդ է այդ աղջիկը և թէ արդեօք այժմ փախտականների հետ է. այդ միջոցին դեղագործը շտապով մօտեցաւ, քաշեց քահանայի թւը ու կամաց ասեց. վերջապէս հարիւրաւոր աղջկանց մէջ դտաց նրան՝ նկարագրութեանն համաձայն: Եկէք և ինքներդ էլ տեսէք զատաւորի ընկերակցութեամբ, որպէս զի տեսնեք թէ հետևանքն ինչ կը լինի: Եւ նրանք շուռ եկան գնալու, բայց այդ միջոցին դատաւորին իր մարդիկը կանչեցին խորհրդակցութեան: Դեղագործը քահանայի հետ գիմեց զէպի ցանկը և խորամանկութեամբ ցոյց տալով՝ ասեց. տեսնում էք աղջկան: Նա երեխային բարուրել է: Ես լաւ ծանաչում եմ հին բամբակի շորերը և կապոյտ բարձի երեսը, որ Հէրմանը կապոցով բերել էր նրա համար: Իրաւ որ շատ լաւ և շուտ է գործադրել պարզեւները: Այդ լաւ նշան է, իսկ միւս նշաններն էլ ձիշտ են. ահա ժապաւէններով պնդած կարմիր կրծկալը բարձրացնում է նրա լի կուրծքը, շապիկն էլ կոկ նստած է վրան, որ իր գեղաշար ծալքերով վայելչութեամբ պատում է նրա բոլորակ բուկը, նրա սիրուն գլուխը ոչ մի զարդ չի կրում, ձօխ հիւսերը բազմապատիկ փաթաթած են արծաթէ գնդասեղների շուրջը: Նա այժմ նստած է, բայց մինք տեսնում ենք նրա կազմաւածքը և կապոյտ զգեստը, որ կուրծքից վայր է իջնում և պատում է նրա գեղակազմ մարմինը: Անկասկած հէնց նա է: Ուրեմն մօտենանք և տեսնեք, նա բարի, առաքինի և տնարար աղջիկ է՝ թէ ոչ:

Քահանան քննողական հայեացքով նայեց նստած աղջկան և ասեց. զարմանալի բան չէ, որ այդ աղջիկը հրապուրել է մեր երիտասարդին. ինձ նման փորձեւած մարդու քննողական աչքն էլ դրանում պակասութիւն չի գտնում: Բախտաւոր է այդ արարածը, որին մայր բնութիւնը տւել է այնպիսի կերպարանք, որով նա ամենքին համակրելի է դառնում, որով և ոչ մի տեղ օտարութիւն չի զգաց: Ամեն մարդ աշխատում է ծանօթանալ նրա հետ և երկար վայելել նրա ընկերակցութիւնն, եթէ քաղցրաբարոյ վարքն էլ համապատասխանում է դէմքին: Ճշմարիտ եմ ասում, որ Հէրմանի

համար աշնդիսի լաւ աղջիկ է գտնւել, որ կը բախտաւորացնի նրա ամբողջ կեանքը և նրա հետ միշտ կ'ապրի ամենայն հաւատարմութեամբ: Այդպիսի մի կատարեալ մարմին անկասկած պարունակում է իր մէջ մաքուր հոգի, իսկ պատուական առողջութիւնը խօստանում է երկար կեանք:

Նրա դեմ գեղազործը ծանրութեամբ ասեց. կերպարանքն յաճախ խափուսիկ է լինում: Միայն դէմքին չեմ կարող հաւատ ընծայել, որովհետեւ ես շատ եմ փորձել առածը՝ թէ մինչև մէկ լիդր աղ չուտես նոր ծանօթիլ հետ՝ չպէտքէ նրան հաւատաս: Միայն ժամանակը ցոյց կը տայ թէ ինչ յարաբերութիւն և ինչ տեսակ բարեկամութիւն ունիս նրա հետ:

Ալա կը լինի նախ տեղեկութիւն ժողովներ քարեմիտ անձինքներից, որոնք ծանաչում են աղջկան:

Ձգուշութիւնը գովելի է, պատասխանեց քահանան, որովհետեւ մենք մեզ համար չենք հարսնախօսում, իսկ ուրիշի համար խնամախօսելը մի ծանրակշիռ գործ է:

Այս խօսքերից յետոյ նրանք դիմաւորեցին արթուն դատաւորին, որ, վերջացնելով իր զործերը, վերադառնում էր:

Խելացի քահանան զիմեւով դատաւորին ղգուշութեամբ ասեց. մենք տեսնեք մի աղջիկ, որ նստած այստեղ խնձորենու տակ՝ շորեր է կարում երեսաների համար այն բամբակի շորից, որ նրան ընծայել են: Մենք հաւանեցինք նրան. նա պէտք է պատուական աղջիկ լինի: Յայտնեցէք մեզ նրա մասին ինչ որ կարող էք, մենք լաւ դիտաւորութեամբ ենք հարցնում:

Դատաւորն նայելով դէպի պարտէզն՝ ասեց. դուք արդէն ծանաչում էք այդ աղջկան: Ես ձեզ պատմեցի մի աղջկայ քաջագործութեան մասին, որ յափշտակելով սուրը՝ պաշտպանեց թէ իրեն և թէ իր ընկերուհիներին: Ահա դու է այն աղջիկը: Դուք ինքներդ տեսնում էք, որ նա ամբակազմ է և կարելի է ասել, որ փոքր ինչ գէր է: Դա պահպանում էր իր ազդականներից մէկին, որը, աչքի առաջ ունենալով մեր քաղաքին սպառնացող տառապանքը և իր կայքին սպառնող վտանգը, մեռաւ թշուառութեան մէջ: Այդ աղջիկը քաջութեամբ տարաւ այն ցաւերը, որոնց նա ենթարկւեց իր նշանածի մահւան պատճառով: Այդ տղան մի ազնիւ երիտասարդ

էր և իր վառ խելքով ձգտում էր դէպի ցանկալի՝ քաղցր ազատութիւնը: Նա գնաց Պարիզ և այնտեղ սոսկալի կերպով մահացաւ, որովհետեւ ինչպէս այստեղ, նոյն պէս այնտեղ կռւում էր կամայականութեան և խաբեբայութեան դէմ:

Երբ դատաւորը վերջացրեց այս խօսքերը, քահանան և դեղագործը շնորհակալութիւն յայտնեցին նրան և հեռանալուց առաջ քահանան հանեց մի ոսկի (ունեցած արծաթ փողը մի քանի ժամ առաջ ողորմութեամբ բաժանել էր զաղթականների տխրալի խմբերին) և սուեց գիւղապետին՝ ասելով, բաժանեցէք կարօտեալներին և Աստուած պակասը կը հասցնի: Բայց գիւղապետը հրաժարւելով ասեց. մեր ունեցածից փրկել ենք մի քանի դրամ, շորեր և իրեղէններ, յոյս ունիմ, որ մինչև դրանց սպառւելը մենք տուն կը վերադառնանք:

Քահանան սեղմելով փողը նրա ափի մէջ՝ ասեց. այսպիսի ժամանակներում ոչ ով չպէտքէ դանդաղի փող տալ և ոչ ով չպէտք է հրաժարւի ընդունել, ինչպէս և ողորմածութիւնը պատուիրում է: Ո՛չ ոք չգիտէ թէ իր ունեցածը որքան ժամանակ կը բաւականանայ: Այո՛, ոչ ով, քանի որ, թափառելով օտար երկրներում, զրկւած է վարելահողից և այգիներից, որոնցով նա ապրում էր:

Եթէ գրպանումս փող ունենայի, շտապով ասեց դեղագործը, բոլորն էլ ձեզ կը տալի, որովհետեւ անշուշտ ձեզան ից շատերը փողի կարօտութիւն կ'ունենան: Բայց այնուամենայնիւ սուանց պարգևի չեմ թողնի գնաք, որպէս զի իմանաք, որ ցանկութիւնս անկեղծ է, թէպէտ աւածս մի մեծ բան չի կարող լինել: Այսպէս խօսելով նա քաշեց, հանեց իր ծխախոտի կաշէն քսակը, ուր կար ծխախոտ և մի քանի ծխամորճ և բոլորը բաժանեց: Լաւ ծխախոտը շատ գնահատելի է ճանապարհորդների համար, ասեց գիւղապետը, դեղագործն էլ զովեց իր ծխախոտը:

Քահանան և դեղագործը հրաժեշտ առնելով հեռացան: Շտապենք, ասեց քահանան, երիտասարդը մեզ անհամբերութեամբ սպասում է, թող նա շուտով լսի ուրախալի լուրը: Նրանք վերադարձան և երիտասարդին գտան լորենիների տակ՝ կառքին յեռւած: Զիւրն անհամբերութեամբ ոտնահարում էին կանստ խոտը, իսկ Հէրմանը նրանց սանձերը բռնած՝ ընկղմւած էր խոր մտածութեանց

մէջ և չնկատեց, որ իր երկու բարեկամները մօտենում էին, մինչև որ նրանք ուրախալի նշաններով ձայն շուռեցին: Դեղագործն արդէն հեռւից սկսել էր խօսել: Նրանք շուտով մօտեցան և քահանան զեղագործի խօսքն ընդհատելով՝ բռնեց Հէրմանի ձեռքը և ասեց. օրհնած լինիս, երկուստարդ, դու քո բարի աչքովդ և անկեղծ սրտովդ լաւ ընտրութիւն ես արել: Յանկանում եմ քեզ և երկուստարդ կնոջդ բախտաւորութիւն: Նա քեզ արժանի է: Ուրեմն դարձրու կառքդ, որ գնանք զիւղը հարսնախօսենք աղջկան և տուն տանենք:

Սակայն Հէրմանն առանց ուրախութեան ցոյցեր անելու՝ կանգնած լսում էր քահանայի հիանալի և մխիթարական խօսքերը. վերջապէս խոր հոգեոյ հանելով ասեց, մենք արագընթաց կառքով եկանք, բաց կարելի է, որ ամօթով և դանդաղ տուն վերադառնանք: Երբ ես ձեզ սպասում էի, անհանգստութիւնն ինձ տանջումն էր, անխտահոութիւնը և կասկածը սիրահար սիրտս վշտահարում էին: Միթէ կարծում էք, որ, եթէ գնանք այնտեղ, աղջիկը կը համաձայնի մեզ հետ գալ հէնց նրա համար, որ մենք հարուստ ենք, իսկ նա աղքատ, աքսորւած ու թափառական: Երբ աղքատութիւնը հետեւանք է լինում անիրաւութեան՝ աղքատը հպարտ է լինում: Ինձ թւում էր, որ այդ աղջիկը սակաւապետ է և գործունեաց, այդ պատճառով էլ աշխարհը նրան է պատկանում: Միթէ կարծում էք, որ կաջ այնպիսի թէ գեղեցիկ և թէ առաքինի կին, որ երբ և իցէ հրապուրած չլինի մի երկուստարդի սիրտ: Միթէ կարծում էք, որ նրա սիրտը մինչև այժմ փակ է եղել սիրոյ համար: Աւելի լաւ կը լինի, որ չգնանք այնտեղ և ամօթն երեսներիս, ձիերի գլուխները դարձնենք՝ դէպի տուն գնանք: Ես վախենում եմ, որ մի որ և է երկուստարդ նրա սիրտը զրաւած լինի, աղջիկն չայտնած լինի նրան իր համաձայնութիւնը և երջանիկ երկուստարդին հաւատարմութիւն խոստացած լինի: Ախ, այն ժամանակ ես իմ հորսնախօսութեամբ ամօթալի կ'երեւամ:

Հէրմանին մխիթարելու համար քահանան կամենում էր խօսել, բաց շատախօս զեղագործն ընդհատելով նրան՝ ասեց. ի հարկէ, հին ժամանակներում մենք չէինք զժլարանաց, որովհետև ամեն մի գործ որոշ կերպով էր կատարւում: Մոռններն ընտրում էին մի

հարսնացու իրանց որդու համար հրաւիրում էին իրանց սրտակից բարեկամներից մէկին, բացաղրում էին նրան իրանց ցանկութիւնը և խնդրում էին նրան գնալ որպէս խնամախօս ընտրած աղջկայ ծնողների մօտ: Խնամախօսը մի կիւրակի օր հազնում էր իր ամենալաւ զգեստը, կոկւում, սարքւում էր և ճաշից յետոյ զնում էր աղջկայ տուն: Նա բարեկամաբար խօսում էր աղջկայ ծնողների հետ զանազան գործերի մասին և յետոյ երկար ժամանակ զրուցելով այս և այն բանի մասին՝ վարպետութեամբ խօսքը դարձնում էր աղջկայ վրայ, մի քանի անգամ հովում էր այն մարդուն և նրա տուն ու տեղը՝ ում կողմից որ ուղարկւած էր: Խելացի տան տէրը հասկանում էր նրա մտադրութիւնը, իսկ փորձառու խնամախօսը շուտով էր կարողանում ըմբռնել աղջկայ տիրոջ միտքը և սկսում էր աւելի արձակ, համարձակ խօսել: Եթէ մերժում էին՝ այնքան էլ անյարմար ու դժւար չէր թւում խնդրողին: Բայց երբ խնամախօսի գործը յաջողում էր, այն ժամանակ ամեն մի դերդաստանական տօնին նա այն տան առաջին հիւրն էր լինում և ամուսիններն իրանց ամբողջ կեանքում շարունակ մտաբերում էին, որ այդ մարդն է եղել իրանց ամուսնութեան սկզբնապատճառը: Բայց այժմ այդ բոլորը և դրանց նման շատ լաւ սովորութիւններ գործածութիւնից դուրս են եկել և ամեն մարդ ինքն է հարսնախօսում: Եթէ մերժումն վիճակւած է՝ թող ամեն մարդ ինքն իր սկանչով լսի, թող ինքն ամօթով մնայ աղջկայ առջև:

Ի՛նչ որ կ'ուզի՝ թող լինի, ասեց երիտասարդը վճռական կերպով, որ գրեթէ դեղագործի խօսքերը չէր լսել, ես ինքս կը գնամ, ինքս կ'ամենում եմ լսել իմ դատաւճիռը այն աղջկայ բերանից, որին ես այնքան սիրում եմ, որքան երբէք ոչ մի աղամարդ մի կնոջ չի սիրել: Նա գիտեմ, որ նա խելօք է, թող նա վճռի՝ ինչպէս կ'ամենում է, եթէ ինձ վիճակւած է նրան վերջին անգամ էլ տեսնեմ նրա սեւ աչքերի կախարդիչ հայեացքը: Եթէ ես երբէք չպէտք է սեղմեմ նրան իմ կրծքին՝ կ'ամենում եմ մէկ անգամ տեսնել՝ գոնէ մէկ անգամ էլ տեսնել նրա կուրծքը և ուսերը, որ ես ազահութեամբ կը գրկէի: Մէկ անգամ էլ կ'ամենում եմ տեսնել այն շրթունքը, որոնց համբույրը և աչոյ խօսքը ինձ յաւիտեան կը բախտաւորացնի, իսկ «ոչն» ինձ ընդ միշտ կ'ոչնչացնի: Թողէք ինձ միայնակ: Այսք

ինձ մի՛ սպասէք: Գնացէք ծնողներիս մօտ, պատմեցէք՝ ինչ որ լսել և տեսել էք, որպէս զի նրանք չկարծեն թէ նրանց որդին սխալւել է և որպէս զի իմանան թէ աղջիկն արժանաւոր է: Ուրեմն թողէք ինձ միայնակ: Ամենակարճ ճանապարհը գնում է այս բլրի վրայով, անցնում է տանձենու մօտով և մեր այգիով ներքև է իջնում դէպի մեր տունը: Ո՛հ, եթէ կարողանայի ուրախ սրտով սիրածիս շուտ տուն տանել: Բայց կարելի է, որ ես էլ միայնակ տուն վերադառնամ և այլ ևս երբէք ուրախ սրտով չանցնեմ այդ ճանապարհով:

Այս խօսքերից յետոյ նա յանձնեց ձիերի սանձերը քահանային, որն աւնետով և վարպետութեամբ զսպելով փրփրոտած ձիերին՝ արագութեամբ բարձրացաւ կառքի վրայ և նստեց ձիավարի տեղը:

Զգոյշ զրացի, դու դեռ դանդաղում ես, բայց բարեկամ, դու ասել ես, որ յօժարութեամբ վստահանում ես ինձ հոգիդ, միտքդ և սիրտդ, իսկ մարմինդ և ոսկերքդ ապահով չես համարում, երբ կրօնաւորի ձեռքը չափշտակում է աշխարհի գանձը: Դու ժպտալով ասում ես, խոհական հայր, նստեցէք և վստահութեամբ հաւատացէք ինձ ձեր մարմինը և հոգին, որովհետև ձեռքս վարժ է սանձը բռնելու և աչքս սովոր է կառքը ճարպիկութեամբ դարձնելու, որովհետև Ստրասբուրգում սովորել եմ կառք քշելը, երբ ուղեկցում էի երիտասարդ բարոնին, ամեն օր կառքով անցնում էի արձագանք տուող դռնով, փոշոտ ճանապարհով, մինչև մարգագետինները և լորենիքը և ամբողջ օր զբօսանքով զբաղւած մարդկանց խմբերի միջով:

Մասամբ հանդատացած դեղագործը կառքը ելաւ և այնպէս նստեց, որպէս թէ պատրաստուում է վաչր ցատկել: Ամպանման փոշի բարձրացնելով՝ չովատակներն արագ վազում էին դէպի տուն գոմում հանդստանալու համար:

Երիտասարդ Հէրմանը դեռ երկար ժամանակ կանգնած նսցում էր բարձրացող փոշուն, տեսնում էր՝ ինչպէս փոշին ցրւում է: Նա կանգնած էր առանց մտածմունքի:

Ինչպէս մի մարդ, որ նայում է արեգակի մայր մօտերուն և յետոյ աչքերը դարձնելով տեսնում է նսեմալոյս անտառում ժայռի տակ արեգակի տատանող պատկերը և ամեն տեղ նրան ներկայանում է նոյն շարժող, փայլուն, բազմագոյն պատկերը, նոյնպէս էլ մեղմութեամբ շարժւում էր Հէրմանի աչքի առջև նազելի աղջկայ կերպարանքը, և թւում էր նրան որպէս թէ նա զալիս է արտերի միջով: Սթափւելով այդ զարմանալի երազից՝ նա ուղևորւեց զէպի գիւղը և կրկին զարմացաւ, կրկին տեսաւ այն սիրուն աղջկայ պատկերը: Ուշադրութեամբ նայելուց յետոյ, տեսաւ, որ այդ ցնորք չէ, այլ հէնց նոյն իսկ աղջիկն էր եկողը: Մէկ ձեռքով բռնել էր մի մեծ կուժ, իսկ միւս ձեռքով մի փոքրը և գնում էր զէպի աղբիւրը:

Հէրմանը զւարթ գէմքով զիմաւորեց նրան: Աղջկան տեսնելով՝ նա վստահութիւն և ոյժ ստացաւ: Դառնալով սքանչելի աղջկան՝ ասեց. մի՞թէ այդ զմեռեալ, նազելի օրիորդ, որ միշտ զբաղւած ես ուրիշներին օգնելու և ղովացնելու գործով: Ասա, ինչո՞ւ միայն դու ես զալիս աղբիւրը, որ բաւականին հեռու է, այն ինչ միւսները բաւականանում են զիւղում եղած ջրով: Իրաւ, պէտք է ասել, որ այս աղբիւրի ջուրն աւելի զօրաւոր և համեղ է: Երևի ջուրը տանում ես այն հիւանդի համար, որին դու փրկել ես: Բարեսիրտ աղջիկը հեշտութեամբ բարեկեց երիտասարդին՝ ասելով, ահա աղբիւրի մօտ զալս վարձատրւած է, որովհետև տեսնում եմ՝ այն բարի մարդին որ մեզ այնքան իրեր ընծայեց: Երախտաւորին տեսնելը նոյնքան ուրախալի է՝ որքան և երախտիքը: Այսպէս է դաք անձամբ տեսնէք, թէ ո՞վ է օգուում Ձեր ընծաներից և օգնութիւն ստացողներից շնորհակալութիւն ընդունէք:

Իսկոյն կը բացատրեմ ձեզ, ասեց աղջիկը, թէ ինչո՞ւ եմ եկել այս

1) Լյրատօ՛ն է քնարերգական և մանաւանդ սուփական բանաստեղծութեան արեւտի մուսան: Սրան նկարում են փանդիւղ ձախ ձեռքին բռնած:

պարզ աղբիւրի ջրից տանելու. անզգոյշ մարդիկ պղտորել են զիւղի բոլոր ջրերը, անցրել են ձիեր և եզներ այն աղբիւրի միջով, որի ջուրը գործ են ածում խմելու համար և լւացքաջրով կեղտոտել են զիւղի բոլոր ջրարբները և ջրհորները, որովհետև յժքախտաբար ամեն մէկը մտածում է միայն իր մասին և աշխատում է շուտ իր պիտոյքը լրացնելու, իսկ մնացածների մասին չի մտածում:

Այսպէս խօսելով աղջիկը Հէրմանի հետ իջաւ լացն սանդուղքներով դէպի աղբիւրը, և երկուսով էլ նստեցին քարերի վրայ: Աղջիկը կռացաւ ջուր վերցնելու, իսկ Հէրմանը վերցրեց միւս կուժը լցնելու: Այդ միջոցին նրանք տեսան իրենց երերւող պատկերները կապա ազոյն ջրի մէջ, նրանք միմեանց գլխով էին անում և քաղցրութեամբ բարեւում էին այդ հայելու մէջ: Ջուր տուր ինձ, ասեց զւարթութեամբ Հէրման: Աղջիկը կժից ջուր տւեց նրան խմելու: Յետոյ երբ երկուսն էլ յնւնելով կժերի վրայ մոտեմաբար նստեցին, աղջիկն ասեց իր բարեկամին, ասա՛, ինչպէս է պատահել, որ առանց կաւքի և ձիերի հեռացել ես այն տեղից, ուր ես քեզ առաջին անգամ տեսայ:

Հէրմանը մտածելով գետին նայեց, յետոյ հանդարտութեամբ և մխիթարւած բարձրացնելով աչքերը՝ բարեկամաբար նայեց աղջկայ աչքերին: Հէրմանի համար դժւար էր սիրոյ մասին խօսել: Աղջկայ աչքերում չէր երևում սէր, այլ պարզ խելք և խելացի խօսելու պահանջ: Այդ պատճառով Հէրմանը զգաստութեամբ և մոտեմաբար ասեց. ահա թող պատմեմ սիրելիս և հարցերիդ պատասխանեմ, քեզ համար եմ եկել այստեղ, էլ ինչ թաղցնեմ: Ես երջանիկ ապրում եմ ծնողներիս հետ և որպէս միակ զաւակ՝ անկեղծօրէն օգնում եմ մեր տան և կայքերի կառավարութեան գործում, իսկ մեր գործերը շատ և բազմատեսակ են: Վարելահողերի մասին ես եմ հոգում, իսկ տանը հոգածութեամբ հայրս է կառավարում: Քեզ էլ լաւ յացանի կը լինի, թէ ինչպէս ծառաները թեթեւամտութեամբ և անհաւատարմութեամբ տանջում են ամեն մի տանտիրինոջ և ստիպում են իրենց փոփոխել, այսինքն սխալը սխալով փոխարինել: Մայրս վաղուց է կամենում ունենալ տանը մի աղջիկ, որ օգնէր նրան ոչ միայն իր ձեռներով, այլ և փոխարինէր իր դստերը, որին վաղուց կորցրել է: Երբ այս առաւօտ տեսայ քո

ճարպիկութիւնը, տեսայ ուժեղ ձեռներդ և ամբողջ մարմնիդ առողջութիւնը և լսեցի խելօք խօսքերդ, ես յափշտակած շտապեցի տուն՝ քեզ ծնողներիս և բարեկամներիս մօտ զովաբանելու համաձայն արժանաւորութիւններիդ: Վերջապէս այժմ յայտնում եմ քեզ նրանց և իմ ցանկութիւնը: Ներքի, որ այսպէս անկապ եմ իօսում:

Մի քաշէք, ասեց աղջիկը, համարձակ խօսեցէք: Դուք ինձ չեք վիրաւորում, ես զոհունակութեամբ լսում եմ, որոշ յայտնեցէք ձեր կամքը, ես խօսքից չեմ խորշում: Դուք կամենում էք ինձ ազախին վարձել Ձեր ծնողաց համար, որ հոգամ Ձեր բարեկարգ տան համար: Դուք կարծում էք նոյնպէս, որ ես ժիր ակջիկ եմ, քնչունակ եմ աշխատանքի և ունիմ մեղմ բնաւորութիւն: Ձեր առաջարկութիւնը շատ կարճատև էր, ուրեմն պոստասխանն էլ պէտքէ կարճ լինի: Այո՛, ես կը գամ Ձեզ հետ և կը հետևեմ ձաւատագրիս որոշմանը: Իմ պարտաւորութիւնը վերջացրելեմ, ծննդկանին յանձնել ես իր ազգականներին և դրանք շատ ուրախ են, որ նա մահից փրկեց: Դրանցից արդէն շատերը ժողովել են ծննդկանի մօտ, մնացածներն էլ կը ժողովեն: Գաղթականները մտադիր են շուտով հայրենիք վերադառնալ, հալածւածը պէտքէ միշտ աչքտեսակ յոյսերով մխիթարի իրեն: Բայց ես այս տխուր ժամանակներում զուր յոյսերով չեմ կարող խաբել ինձ, կարծեմ որ մենք պէտքէ դեռ սրանից աւելի տխուր օրեր տեսնենք, որովհետև աշխարհը տակնուվրայ է եղել, ո՞վ պէտքէ այդ բոլորը կարգաւորի եթէ ոչ մեծ պահանջը, որին դեռ պէտքէ սպասենք:

Շատ ուրախ կը լինեմ, եթէ կտրողանամ Ձեր արժանաւոր հօր տանը ծառայելով և Ձեր պատւական մօր հովանաւորութեան տակ սնունդ գտնել, որովհետև մի թափառող աղջիկ միշտ կասկածանքի է ենթարկւում: Այո՛, ես կը գամ Ձեզ հետ, բայց նախ պէտքէ վերադարձնեմ այս կօերն իմ բարեկամներիս և նրանց օրհնութիւնն ստանամ: Եկէք, դուք պէտքէ նրանց տեսնէք, որովհետև նրանք պէտքէ ինձ Ձեզ յանձնեն:

Երիտասարդն ուրախ սրտով լսում էր աղջկայ կամաւոր որոշումը, չգիտէր, յայտնէր նրան գործի իսկութիւնը՝ թէ ոչ: Բայց աւելի բարւոք համարեց աղջկան պատրանքի մէջ պահելով տանը

իրենց տուն և այնտեղ նրա սէրը գրաւել: Բայց ան, ազնկալ մատին ոսկէ մատանի տեսաւ, այնու ամենայնիւ թոյլ տուեց խօսել և ուշադրութեամբ լսում էր նրան:

Աւրեմն գնանք, ասեց աղջիկը: Աղջկանց միշտ վատաբանում են, եթէ երկար ժամանակ մնում են աղբիւրի մօտ, թէպէտև շատ զուրկան է հոսող աղբիւրի մօտ, քաղցրութեամբ զրուցելը:

Նրկուսով էլ վերկացան, կրկին նայեցին աղբիւրի մէջ և մի քաղցր ցանկութիւն տիրեց նրանց: Աղջիկը երկու կժերի ունկերից բռնելով՝ ջուր լցրեց կժերը, բարձրացաւ սանդուղքներով և Հէրմանը հետևելով իր սիրեկանին՝ խնդրեց կժերից մէկը, որպէս զի նրա ծանր բնու կարողանայ թեթևացնել: Թողէք, պատասխանեց աղջիկը, այսպէս հաւասարակշռութիւնն աւելի լաւ է պահպանում և իմ տէրը, որ պէտքէ շուտով ինձ հրամայէ, նա չպէտքէ ինձ ծառայէ: Այդպէս լրջօրէն մի նայէք ինձ վրայ, ասեց աղջիկը, կարծես թէ վիճակս կարեկցութեան արժանի լինէր: Կի՛նն իր վիճակին համաձայն պէտքէ վաղօրօք սովորի ծառայել, որովհետև միայն ծառայելով կարող է նա վերջապէս ձեռք բերել իշխանութեան իրաւունքը, որ տան մէջ իսկապէս նրան է պատկանում: Քոյրը վաղ է սկսում ծառայել եղբորը, ծառայում է նայնպէս իր ծնողներին, նա ամբողջ իր կեանքում ոտի վրայ է, տանում է, բերում է, պատրաստում է, աշխատում է ուրիշների համար: Նրանի ամէն աղջիկ այնպէս սովորի, որ ոչ մի վիճակ նրան անախորժ չերևայ, զիշերւայ և ցերեկայ ժամերը միանման լինեն, երբէք աշխատանքը չնչին բան համարի և ասեղը նուրբ, ինքն իրեն բոլորովին մոռանայ և ապրի ուրիշների համար: Նւ իրաւ որպէս մայր նա պէտքէ առաքինի լինի, երբ ծծկերը զարթնացնելով հիւանդ և թոյլ մօրը՝ անունը է պահանջում, ցաւերի վրայ հողսեր էլ են աւելանում: Քսան տղամարդ միասին չեն կարող կրել այդ դժարութիւնը և հարկաւոր էլ չէ, բայց տղամարդիկ էլ պէտքէ երախտագէտ լինեն:

Աղջիկն այսպէս խօսելով իր ուղեկցի հետ, որ լուս հետևում էր նրան՝ անցաւ այգիով և հասաւ այն շտեմարանը, ուր ծննդկանն ուրախ պարկած թողել էր իր դուստրների և փրկած նորածին աղջկայ հետ, որոնք անմեղութեան պատկեր էին ներկայացնում: Նր-

կուսով էլ ներս մտան, իսկ միւս դռնից ներս մտաւ դատաւորը երկու երեխաների ձեռքերից բռնած: Քշառ մայրը խառնակութեան ժամանակ չկորցրել էր իր այդ երեխաներին, որոնց դատաւորը գտել էր ամբոխի մէջ: Երեխաները տեսնելով իրենց մօրը՝ ուրախանալով փաթաթւեցին, համբուրեցին նրան և աւելի ուրախացան տեսնելով իրենց նորածին եղբօրը, որ նրանց խաղակից պէտք է դառնար: Յետոյ երեխաները վազեցին դէպի Դորոթէան և, փաթաթւելով նրան, հաց և միրգ ուզեցին, բայց ամենից առաջ ջուր խնդրեցին: Աղջիկը բերած ջրից բոլորին էլ խմացրեց: Այդ ջրից խմեցին ևս ծննդկանը, միւս երեխաները և դատաւորը: Բոլորն էլ հիացած գովեցին այդ պատուական ջուրը: Զուրը փոքր ինչ թթու էր և զովարար, բայց մարդկանց առողջարար էր խմելու համար: Աղջիկը ծանրութեամբ ասեց. բարեկամներ, այս վերջին անշամն է, որ խմելու ջուր բերեցի ձեզ համար: Եթէ սրանից յետոյ սուերում հանգստանալով մի պարզ, սառն աղբիւրի ջուր լամէք՝ չիշեցէք ինձ և իմ ծառայութիւնը, որովհետև ձեզ համար սիրուց դրդւած եմ աշխատել և ոչ ազգակցութեանս պատճառով: Ինչ լաւութիւն որ ինձ արել էք՝ երբէք չեմ մոռանայ: Ակամայ եմ հեռանում ձեզանից: Այսպիսի դժուար պարագաներում մէկը միւսին աւելի ծանրութիւն է պատճառում՝ քան թէ օգնում է նրան, մենք բոլորս էլ պէտք է վերջ ի վերջոյ ցրենք օտար երկրներում, եթէ հայրենիք վերադառնալը մեզ արգելեն:

Ահա այն երիտասարդը, որ մեզ համար բերեց ուտելիք և երեխայի համար շորեր: Սա եկել և հրաւիրում է ինձ իրենց տուն, իր պառակա՛ւ և հարուստ ծնողներին ծառայելու: Ես չեմ հրաժարւում, որովհետև աղջիկը պէտքէ ծառայէ և ոչ թէ տանը նստած մի բեռը դառնայ և տանը հանդարտ նստած ծառայութիւն պահանջի: Ես գնում եմ այս խելացի երիտասարդի հետ, երևի սրա ծնողներն էլ ապնիւ մարդիկ կը լինեն՝ ինչպէս վաչկէ է հարուստներին: Ուրեմն մնաք բարեւ, իմ սիրելի բարեկամ, ասեց նա ծննդկանին, ուրախ եղէք, որ չաջողութեամբ աշխարհ բերեցիք մի առողջ որդի, որ ձեզ այժմ նայում է: Ո՛հ, չմոռանալով այս բարի երիտասարդին, որի ընծաներով պահպանեցինք այդ երեխային, և ապաղաջումն, ինձ էլ, որ ձերն եմ, կերակրելու ու պահպանելու է:

Իսկ ձեզ, պատուելի պարոն, ասեց նա դատաւորին, ձեզ յայտնում եմ իմ շնորհակալութիւնը, որովհետեւ զանազան դէպքերում ինձ հայրաքար պահպանել էք: Յետոյ շոքեց արտասուալի ծննդկանի առջև, համբուրեց նրան և առաւ նրա օրհնութիւնը:

Ազնիւ դատաւորն ասեց Հէրմանին. ես հաւանում եմ ձեզ, բարեկամ, որ լաւ տնարար լինելով, ցանկանում էք յանձնել ձեր տնարարութիւնն աշխատաւոր մարդկանց: Ես շատ անգամ տեսել եմ, որ կովերին, ձիերին և ոչխարներին փոխելու կամ գնելու ժամանակ՝ լաւ քննում են: Բայց մարդը, որ կարող է ամեն ինչ պահպանել, երբ նա գործունեաց և բարի է, ամեն բան կարող է նաև քանդել ու վատնել, երբ նա չար սկզբունքներ ունի. մարդուն բախտի բերմամբ և պատահաբար են ընդունում և շատ անգամ զղջում են, որ առանց ճանաչելու են ընդունել: Կարծեմ, ասածս հասկանալի է: Բայց դուք ընտրել էք ձեր տանը և ծնողներին ծառայելու համար մի այնպիսի աղջիկ, որ ունի ամեն տեսակ առաքինութիւն, դրոն լաւ պահեցէք: Երբ յանձնած կը լինէք դրան ձեր տնարարութիւնը՝ դուք գտած կը լինէք մի քոյր, իսկ ձեր ծնողները մի դուստր:

Այդ միջոցին եկան ծննդկանի ազգականները, բերեցին նրա համար զանազան բաներ և յայտնեցին, որ նրա համար լաւ բնակարան են գտել: Ասելով, որ աղջիկը վճռել է գնալ, սկսեցին օրհնել Հէրմանին և զարմացմամբ, խորհրդաւոր կերպով նայում էին նրան: Միմեանց ականջին շշնշում էին. եթէ այդ պարոնը փեսայանայ՝ աղջկայ բախտը կը բանի:

Հէրմանը բռնելով աղջկայ ձեռքն՝ ասեց, ժամանակ է որ գնանք, որովհետեւ մթնում է: Կանաչք աշխուժով խօսելով՝ գրկեցին Դորոթէային, որ իր բարեկամների համար բարեկներ յանձնարարեց, իսկ երեխաները լալով, գոռալով բռնեցին նրա փեշերից և չէին թողնում իրենց երկրորդ մօրը, բայց մի քանի կանաչք սաստելով նրանց՝ ասեցին. երեխայք, սուս կացէք, Դորոթէան գնում է քաղաք այն քաղցրեղէնները բերելու, որ ձեր եղբայրը պատուիրեց, երբ արագիլը նրան անց էր կացնում շաքարագործի մօտով: Դուք շուտով կը տեսնէք, որ նա կը բերի ոսկեզօծ թղթերի մէջ փաթաթած քաղցրեղէններ: Երեխաները թողեցին նրան և Հէրմանը հազիւ կարողացաւ աղջկան բաժանել կանանց գրկից, որոնք հեռւից շարունակում էին շարժել իրենց թաշկիւնակները:

ՃԵՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Քեզ համար է իմ տանջանքըս,
Ճշմարտութեան գաղափար!
Թող քեզ զոհի մատաղ կեանքըս—
Ես ապրում եմ քեզ համար!

Կեանքի կռոււմ քանիցս անգամ
Ես քեզ պաշտպան կանգնելով—
Հալածեցին ինձ անզգամ
Մարդիկ — ոյժըս ծաղրելով...

Հոգով աղքատ, մտքով տրկար—
Նոքա իմ ձայնն անաչառ
Շատ ջանացին խեղդել իսպառ...
Սխալւեցին շարաշար!

Եւ երբ նոցա սեւ սրբօրին
Խօսքըս զիպաւ, որպէս նեա,
Նոքա փրփուր բերաններին,
Թոյն խառնեցին հացիս հետ...

Բացք դու յուզիր, յուզիր կեանքըս,
Ճշմարտութեան գաղափար!
Դու ես իմ ոյժն, իմ եռանդըս,
Ես ապրում եմ քեզ համար!

ԵՐԱՋ ՕՐԵՐ

(Գիշերօթիկի մը յուշատետրէն)

Շ Ա Ն Թ Ի

(Շարունակութիւն ¹)

Օգոստոս 5

Մեր ընթերցանութեան ժամերը այլ ևս ձեռի համար է միայն. ձեռի համար է, որ դիրքը կը բանանք, իսկապէս այդ մեր կուրի դաշոն է:

Այն, շէնք-շնորհք կըսիւ մըն է այս. հրապոյցի, հաճոյքի, կամքի ու խենթութեան տարօրինակ ընդհարումը, ուր աղջիկը յարձակողական դիրք ունի, ես պաշտպանողական:

Սէ, երկինք, ալ ինչեր ըսես չընէր ինծի բոլորովին յիմար-ցնելու համար: Իր արգուզարդը, շարժումները, ընթերցման շեշտերը, խօսիլը, ժպիտը, նայածքը, ասոնք բոլոր իր զէնքերն են, որ ճարպիկ կերպով գործածել զիտէ, օր օրի աւելի յանդուգն, աւելի ձեռներէց:

Ինքն ալ քանի կ'երթայ եթերային բան մը կը գտնայ. ամբողջ՝ ժպիտ, դիւթանք, գրգիռ ու յուզում:

Հազար պատրուակներ կը ճարէ ինծի մօտենալու, սեղմելու, ձեռքս ձմելու, ծունկերուս զարնելու, թեքէս քաշելու:

Երէկ դիրքը սեղանին վրայէն հովհարովը վար ձգեց. ծռեցաց,

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 11 — 12, և 1895 թ. № 1.

որ առնեմ. ինքն ալ ծռեցաւ. ու կ'ուզէր զիրքը ձեռքէս խլէ. չի տըւի. սկսաւ մաքառումը. մեր թուերը իրար էին հիւսւած, երկուքս ալ դէպի զետին խոնարհած, գլուխ գլխի՝ հարու տուող այծերու պէս: Ա՛, ի՛նչ հեշտանք կ'ըզգայի իր մազերու շոյանքէն, որ ճակատիս ու քունքերուս վրայ կը գալարէին. ինչպէս իրար ձեռք կը սեղմէինք:

Այսօր ալ գրպանէս ծոցատետրս խլեց ու փախաւ, սպառնալով մէջինը կարդալ. ամբողջ կէս ժամ պարտեզը իր ետեւէն կը վազէի ածուէ ածու. քանի անգամ բռնեցի, քանի անգամ խոց տաւ. ինչպէս կը թափահարէր բազուկներուս մէջ ձեռքէս ազատելու համար: Ազատ օդին մէջ խոցացող թռչնակ մը ո՞վ է բռնած. ինչպէս կը թոթիւնէ ան իր սիրուն, փափուկ փետուրները, ինչպէս կը ծըլւըլայ. այդպէս կը քրքջար Վարդուհին թուերուս մէջ խոցտալով: Ու ես կը դողդղայի իր մարմնի ամեն մէկ հպումէն անհուն խտրտանքներ զգալով:

Իր բոլոր ծիզը ինծի դիւթել, հմայելն է: Կ'ուզէ ընկճէ ինծի, լեզուս բանալու ստիպէ, յաղթել կ'ուզէ, կ'ուզէ հպարտութիւնս կոտրէ:

Ես այդ կ'ըմբռնեմ:

Իայց ի՛նչ հպարտութիւն. ո՛չ, հպարտութիւն չէ այս, ո՛չ ալ վախ կամ տարակոյս. երբէք:

Հասկա ինչո՞ւ ուրեմն այս հոգեկան տանջանքները, այս խենթ լարումը, մաքառումը. ինչո՞ւ չեմ քակեր այս կծիկը, որ ժամէ ժամ՝ աւելի կը խճճուի:

Գուցէ խենթութիւն է այս, գուցէ անբնական — չգիտեմ. միայն այս բոլորէն ես բռնն հաճոյք մը կ'ըզգամ. հաճոյք...

Օգոստոս 7.

Երբ Վարդուհինն սրահէն ներս մտայ՝ սենեակի սեմին վրայ օրիորդին հետ զէմուդէմ դռնեցայ:

Փստեցաւ ու աշխոյժ շարժումով մը ինծի մօտեցաւ:

— Ռճգա, ո՞վ է այն. հարցուց ներսէն:

— Պ. Երևանդը. եղաւ պատասխան:

Սեմէն բարեկեցի տիկինը:

— Այսօր հւր պիտի աշխատենք. հարցուց օրիորդը:

Գիշերը թեթեւ անձրևած էր. ու պարտէզը քիչ մը խոնաւ:

— Եկէք, պատշգամ. հոն ալ պարտէզի պէս է ու առանձին, աւելցուց իսկոյն.

Եւ իր սովորական շարժումովը ետ դարձաւ, թեւէս քաշելով ինծի պատշգամ հանեց, գրեթէ հրեց ոլորէ աթոռի մը վրայ ու ինքն ալ նետուեցաւ օրրան աթոռի մը մէջ. իմինիս այնքան մօտիկ, որ երբ կ'օրօրէր՝ ստիպւած էի միշտ ծունկս ետ քաշել բազխում մը շունհնալու համար. թեւեւ այդ ծառայութիւնը միշտ յանձնէի առնէր.

Պատշգամը իրաւ որ պարտէզի մը պէս էր. երկու խոշոր կաղնի իրենց ծերացած ճիւղերը վրան կը տարածէին: Պատշգամի եղերքները շարւած էին մեծ ու փոքր թաղարներու մէջ ամեն տեսակ ծաղիկներ, որոնցէ զրգուիչ հոտ մը կը ծաւալէր: Առջևնիս փռւած էր. ընդարձակ կանաչութիւն մը, ուր բաւական լայն ոտքի ճամբայ մը արքունի խճուղին պատշգամի սանդուղներուն կը կապէր:

Արևը զէնիթին կը մօտենար. ու տաքը սկսած էր զօրանալ: Թմրեցուցիչ, յափրեցուցիչ: օդ մը կը բարձրանար խոնաւ խոտերէն, ծառերէն ու կանաչէն.

Վարդուհին կարդալ սկսաւ. բացց շատ անշնորհք. պարզ էր, որ մտքին չէր հետեւէր:

Ես ալ չէի հետեւեր. կը դիտէի քովնաի իր մաքուր ճերմակ վիզը, ուր խիստ բարակ ազլամազ մը ու խիստ թեթեւ քրտինք մը իրարու հետ կը գրկէին:

— Օ՛, ինչ հեղցուցիչ օդ է, բացականչեց յանկարծ՝ դիրքը ծունկերուն ձգելով ու անթարթ ինծի նայելով. և նորէն շարունակեց.

Քանի մը անգամ կրկնեցաւ այս, մինչև որ վերջապէս դոցեց գիրքը, նետեց քովը աթոռին վրայ ու հծծեց.

— Զէ, ալ չեմ կրնար կարդար:

Փռւեցաւ օրրան աթոռի թիկունքին ու սկսաւ ճոճել: Իր արագ ճոճումէն մազերը երկու ուսերու վարայէն դէպի առաջ սահեցան ու ամէն ճոճումէն տարուբերելով ծէփուն շրջանակի մը մէջ առին իր շիկնած նրբագիծ դէմքը:

«Սկիզբն է երկանց», մտածեցի ես: Սիրտս սկսաւ թփուտալ և ուժերս ամփոփեցի:

Վարդունհին յանկարծ աթոռէն ցատկեց, գնաց դէպի սանդուղը, դիտեց քիչ մը հեռուն, եկաւ քովս, խենթ-խելօք բաներ մը ըսինք իրարու, հեռացաւ պատշգամի եզերքը, ծաղիկ մը փրցուց ու սկսաւ ջղաձգօրէն փեթուել:

Բան մը կ'օրոճար:

Ես վերացած կը դիտէի. ինչպէս գեղեցիկ էր: Աարծես օդի ամուր յորձանք մը ինծի դէպի աղջիկը կը քաշէր, ես ախմայ շարժում մը ըրի իր մօտը երթալու համար:

— Սխ, ինչ անուշ կը հոտի, բացականչեց աղջիկը փեթուած մեխակի մը թերթիկները ափով դէմքին սեղմելով:

— Հատ մը կ'ուզէք, դարձաւ ինծի.

— Ա՛, օրիորդ, եթէ շնորհէք:

Քիչ մը փնտռեց— կ'ընտրէր— փրցուց ու նեւակեցաւ քովս աթոռին վրայ:

Ձեռքս մեկնեցի, որ առնեմ. մէկդի հրեց:

— Ո՛չ, ես ինքս ձեր կուրծքը պիտի անցնեմ. ըսաւ հաստատ ձայնով մը, որու վերջին թոնը սակայն զողզղաց:

Ծռեցաւ վրաս, ձախ ձեռը նեւեց ուսս, իսկ աջով ծաղիկը տարաւ օձիքիս օղակին. մէկէն ի մէկ ինքզինքս իր բազուկներուն մէջը զգացի: Օղակը կարւած էր. աղջիկը սկսաւ աշխատել ծաղիկը անցնելու համար. և այդ ճիգի ատեն այնքան ինծի ծռեցաւ, որ իր ուռուցիկ, առանձգական կուրծքը եկաւ իմինիս յարեցաւ. արագ ու անկարգ կը շնչէր ու իր կիզիչ շունչը բուռն հոսանքով կը զարնէր կզակիս ու օձիգէս ներս կ'երթար. պարզապէս զրկած էր ինծի:

Իսկ ինքզինքս աղէկ չեմ յիշէր. կարծեմ գլուխս կը դառնար. սիրտս պահ մը զարնելէ դադրեցաւ ու ետքն ալ սկսաւ տերևի պէս զողզղալ: Թւերս բնազդօրէն բարձրացան ու փաթթուեցան իր ճկուն մէջքին. այդ շօշափումէն ես յանկարծ ցնդեցայ, որոշ չեմ յիշէր ինչպէս երկաթէ «ո՛չ» մը զիկզակեց դիտուս մէջ. կամքիս ու ֆիզիքական բոլոր ուժերուս մնացորդովը քակեցի թւերս, աղջկան գրկէն կերպ մը ազատեցայ, դաշթեցայ սանդուղներէն վար ու գինովի մը պէս կթոտ՝ շիտակ տնն:

Մտայ սենեակս ու երեսս ի վայր նետուեցայ անկողնիս վրայ:

—Այս արդէն չափազանց է. կը կրկնէի անդադար բարձրութեան. այս անբնական է, անհեթեթ: Աստուած իմ, Վարդուհին գիրկս լինի ու ես դիւահարի պէս փախչեմ. ես, որ զիշեր ցերեկ իր համբոյժը կ'երազեմ. և ինչո՞ւ. հաճոյք է այս. ի՞նչ հաճոյք. հրէշութիւն:

Եւ ձեռքերս մագերուս խրած ըրածիս վրայ կը զարմանայի, կը զայրանայի. մտածեցի ետ երթամ՝ նորէն փաթթեմ կրծքին, ըսեմ, պատմեմ ամեն բան: Բայց այդ ալ շատ յիմար կը փախչէր: «Իրիկոնը» վճռեցի. ու թաղւեցայ կրկին մտածութիւններու մէջ:

Ինծի այնպէս թւեցաւ, թէ դուռս կը զարնէին:

Հազիւ գլուխս դժգոհութեամբ բարձրացուցած էի, որ դուռը բացուեցաւ ու սեմին վրայ անկեցաւ Միքայէլը:

Պահ մը զարմանքով ինծի դիտեց.

—Խէր լինի. ի՞նչ բանի ես. հարցուց:

Նայեցաւ չորս դին, անկողինս, ինծի, դէմքս ու սկսաւ խնդալ.

—Հասկցայ, հասկցայ, կրկնելով:

Մէկ ալ յանկարծ լրջացաւ ու բժշկի մը պէս, որ իր հիւանդին օրհասն իշխերը կ'որոշէ, ըսաւ հատիկ-հատիկ.

—Հագուստը խտնակ, մագերը ցրիւ, անկողինը ճմուռքած, դուցէ բարձն ալ թաց. (բարձիս վրայ ծռեցաւ). այս բոլորը կը նշանակէ... ա՛յ, այս բոլորը խիստ ծանր պարագայ մը կը նշանակէ. վերջացուց հազիւ խնդուկը բռնելով:

Զայրոյթէս ինքզինքս կ'ուռէի ու կատաղած երեսը կը նայէի.

—Հէ. չի խօսիւ, եղբանջր. ինչ պապանձեր ես, Ֆիճ, այդ ի՞նչ ապուշ դէմք է. մի', մի', մի' նայիր երեսս, պուռաց երեսը անդին դարձնելով ու շարունակեց. եթէ բոլոր սիրահարածներու դէմքը այդ տեսակ է, լաւ է կեանքիս մէջ բնաւ. չսիրահարւիմ:

Ես ցնցւեցայ. զգացի, որ ամեն բան ճիշտ կերպով դուշակելու ճամբուն վրան է. սիրտս ճմլւեցաւ. չեմ ուզեր, որ ոչ ոք սիրտս կարդայ: Նեղ վայրկեաններու յատուկ ճարպիկութեամբ մը խեղճն դերս փոխեցի:

—Ո՛հ, մի' ըսեր, Միքէ, սիրահարելը սքանչելի բան է եղբր.

և կ'երդնում, որ վայրկեան մը առաջ սիրահարեցու պիտի աշխատիմ. քեզի ալ նոյնը խորհուրդ կուտամ:

—Շնորհակալ եմ խորհրդէդ. զո՛ւր յոգնութիւն. միայն ըսածդ աղէկ չըմբռնեցի. ի՛նչ ըսել է պիտի աշխատեմ. մենակ աշխատելու որոշումը տալու համար միթէ կարելի է այդ աստիճան ապուշ դէմք մը առնել. գոնէ կարծեցի, թէ դործը գլուխ հանած ես:

—Ապուշդ քեզի պահէ ու ինծի ականջ դիր. շիտակը ինծի համար ալ շատ տարօրինակ է այս: Քիչ մը առաջ պատկեր էի ու խենթ-խեղճ կը մտածէի. յանկարծ միտքս ինկաւ քու անցեալ օրւան երեակայութիւնը. կը յիշե՞ս անտառին մէջ:

—Էէ:

—Ես սկսայ մտքով այդ անուրջը շարունակել. կամաց կամաց ոպեւորեցայ. խորհեցայ թէ ես՝ Սիւնեաց Սեպուհա Գուգարաց օրիորդի նշանածն եմ. և քեզի հետ նշանածիս այց կ'երթամ՝ բղէշիւի ամարանոցը, և վառ կերպով երեակայեցի այն բոլորը, որ պիտի անցնէր իմ ու օրիորդին մէջ: Սիրտս սկսաւ եռ գալ. երեակայութիւնը մոռցած անուրջիս մէջ առաջին անգամ կը խմէի սիրոյ հեշտանքը: Իբր թէ Սիւնեաց օրիորդին հետ առանձին էի, թուգարներով, ծաղիկներով շրջապատուած տեղ մըն էր այն. կարծես պատշգամ մը. օդը ջափրեցուցիչ էր, բուրումնաւէտ, ու մեղկացընուլ տաք մը: Օրիորդը նստած էր քովս, ինծի կից. և կ'ուզէր կուրծքս մեխակ մը անցնէ. իր շրթունքները այնքան մօտիկ էր իմիններուս, որ իմ շուրջս իր շուրջը կը համբուրէր. և այնքան մօտիկ կը զարնէր իր սիրտը իմինիս, որ ես խելագարուած էի...

—Տղայ, այդ բոլոր այնպէս կը նկարագրես, որ քիչ է մնացեր հաւտամ պիտի:

—Ահ. ես ալ, դիմադրելու անկարող, այդ ինծի անձնատուր կուրծքը բազուկներուս մէջ շղթայել կ'ուզէի, որ դուռը զարկին. դուն էիր:

—Ա՜յ, շունչանորդի, ի՛նչ գէշ տեղ եմ հասեր. զիտնացի քիչ մըն ալ կ'ուշանայի: Հա, հիմա կ'ըմբռնեմ, թէ ինչու այնպէս գէշ գէշ երես կը նայէիր. ի՛նչ և է. իրաւ որ շատ կը ցաւիմ դործդ խանգարած լինելուս համար, կ'ուզես ես երթամ ու դուն նորէն շարունակէ. մենակ առաջւնէ ըսեմ, որ ձիով աղւոր պտոյտէ մը

պիտի զրկւիս. ձիերն ալ վարն են. դէ, ընտրէ. երազական Սիւ-
նեաց օրիորդի համբոյրը կ'ուզէս, թէ իրական կայտառ ձի մը:

—Անտրուծիւնը դժւար է, բայց... ըսի ես գլխարկս առնելով:

—Ապրի իմ քաջս. չէ. եթէ քանի մը ամիս ինծի հետ ապ-
րիս՝ կարելի է մարդու նմամիս: Դէ, մնալ. սրուաց և, զինւորական
եղանակ մը որոտալով, զինւորական քայլերով առաջ անցաւ:

Հետեւեցա՛յ իրեն:

Ձիերը պատշգամի տակն էին: Հեծանք ու աշտանակեցինք:

Այդ յախուռն, արագ ընթացքը տրամադրուծիւնս բոլորովին
փոխեց, ուժի զգացում մը լեցւեցաւ մէջս, և ես գոհունակուծիւն
մը զգացի այս օրւան վարմունքէս: Բայց վաղը. ինչպէս վարե-
լու էի, ինչ պիտի բռնէի: Այդ դժւար հանդիպումը որքան կարելի
է չետաձգելու համար՝ մտածեցի վաղը պարապման չերթամ, և ալ
առանց երկար-բարակ խորհելու՝ առաջարկեցի Միքէին վաղ առտու
կանուխ օրսի ելնենք անտառը:

Միքայէլը սիրով յանձն առաւ. արդէն շաբաթ մըն է գլուխս
կը տանէր միւսնոցն բանը կրկնելով:

Երբ առանձին մնացի՝ ըրածիս զղջացի: ամբողջ օր մը Վար-
դուհին չտեսնելը շատ ծանր էր: Բայց միւս կողմէն ալ ուրախա-
ցայ. այսպէս աղէկ էր, մէկէն ի մէկ իր աչքէն կորսւելիս անշուշտ
աղջկան վրայ սաստիկ ազդէր պիտի, պիտի զրգուէր իր կանացիու-
ծիւնը. աւելի պիտի փնտռէր ինծի, ու աւելի ուժով դեպի ինծի
պիտի ձգտէր. և այն ատեն մեր վերստին հանդիպումը... մնա:

Նւ խորհեցայ ինքզինքս զսպեմ ու խոցս տամ իր աչքէն ոչ
միայն մի օր, այլ որքան որ կարող եմ:

Պզոտոտ 10.

Երեք օր է, սակայն ամբողջ երեք օր, որ Վարդուհին չեմ
տեսած:

Գինովի պէս եմ. ըրածս-թողածս չգիտեմ. միտքս կարծես
զբաղւած է, թէ և հասկնա ոչինչ չեմ մտածեր, հոսանքի մէջ ին-
կած նաւակի կը նմանիմ. ինծի առաջ կը մղեն և ես կ'երթամ. և
այդ պէս ինծի վար քշողը իմ մէկ զաղափարս է. «որքան հնար է՝
ինքզինքս հեռու պահեմ Վարդուհիէն»:

Այս զրկանքէն անբացատրելի, խենթ գոհացում մը կ'ըստանամ. կը խաղամ սրտիս հետ, ինչպէս կը խաղայ կատուն բռնած մուկին հետ: Ըրածիս բնաւ խելքս չի հասնիր. և խելք հասցնելու ալ պէտք չեմ զգար. միայն զգացումներուս բոլոր թափովը կը տենչամ այս վայրի հեշտանքին մինչև յատակը ծծեմ:

Երբ դպրոցը վէպի մը ընթերցումէն վերջը՝ սիրային անուրջներու մէջ կ'ընկղմէի՝ ինծի այնպէս կը թւէր, թէ երբ սիրոս մէկի մը դրաւէր՝ ալ իր շուքը պիտի լինէի, դիցուհիի մը պէս պիտի պաշտէի այդ էակը ու իր մէկ վայրկեանական քմահաճոյքին համար ամեն բան զոհէի պիտի. իր հագուստի շփումէն ելեքարականանայի պիտի, իր ականարկը իմ օրէնքս պիտի լինէր. իսկ հիմն. ինչ անհեթեթութիւն. զարմանք:

Սրերը կ'անցնեն անգուլ ու անդադար ֆիզիքական սպառիչ աշխատութեան մը մէջ:

Առտուն կանուխ Միխայէլին հետ հրացանը ուսերնիս զարկած կը վազենք անտառ. ու հոն ամբողջովին անձնատուր կը լինենք որսի հաճոյքին. որսի հաճոյքը. շատ էի լսած, միայն այժմ կ'ըզգամ, թէ ինչ յափշտակիչ, խելացուղիչ բան է այդ. կարծես մարդ պահ մը ամեն բան կը մոռնայ՝ վիշտը, մտածմունքը, ինքզինքը, իր միակ խոհը որսն է. մէկ կէտի վրայ է յառած իր բոլոր ուշքը և այդ կէտը այն է, ուր կը միտի և հրացանին փողը: Վերացած է որսորդը, ոգևորւած տենդոս անմիտ եռանդով մը. ալ չի նայիր ժայռ, քար, ձոր, ծառ, ոչինչ. ծառերու չորցած դոս ձիւղերը ձեռքերը կը ճանկատեն, մացառներու փուշը ծոծրակը կը ճանկէ. ոտքը տապալւած ծառերու կոճղին կու գայ, կը զարնւի բուններուն... բայց սրմու հոգ. միայն թէ, երբ վստօղին մոխը փարատի՝ ոտքերուն տակը տեսնէ իր այդ խօլ հետապնդման նպատակը. վայրի ու արիւնհոտ զւարճութիւն, բայց անփոխարինելի:

Ճաշին վերջն ալ՝ հազիւ քիչ մը հանգչած՝ կը նետուենք ձիեր. նոռս նիւսը ու հայտէ...

Ահ, երբ հովը ականջի մէջ դիւցաղնական եղանակներ սուլելով՝ կը զարնէ դէմքիցը, չարդէ գլխարկիս եզերքները կը ծալէ քիթ. ուբերնիս, կ'ուռցնէ շապիկիս մէջքը, կը ցուէ ձիուս բաշը, երբ ևս ձիուս մէջքիս փակած, հակած դէպի գլուխը, մըրրկի պէս

կը խոչանամ՝ տարօրինակ, անասելի մարմնական ու հոգեկան խրախուսանք մը կ'ըզգամ մէջ, ու կը գրգռւեմ, կը հպարտանամ, կը թաղւիմ լեռնցու անուրջներուն մէջ, կը վայրենանամ: Խնժի աշնակէս կը թւի, թէ Վարդուհին է զիրկս, որ կրճքիս սեղմած հեռու, հեռու կը փախցնեմ... ձին կը թռչի...

—Տղան, քիչ մը կամաց. կը պռուպ ետեւս Միքէն:

Ես երեակալութեանս թափէն մորակւած՝ կը մորակեմ խեղճ ձիս, որ իր վերջին ուժերը կը կծկէ ու առաջ կը սլանայ աչքերէն կայծ, բերնէն փրփուր թափելով:

Եւ այս յորձանուտ մարմնական յոգնութեան մէջ կ'ուզեմ մոռացման տամ ինքս ինձի պատճառած հոգեկան տանջանքներս. կարծես այս մրկոտ շարժման ու Ֆիզիքական ուժասպառման մէջ խեղդել կը ցանկամ հոգիիս պահանջը ու սրտիս բողբոջները իմ այս խելառ վարմունքիս դէմ:

Բայց չեմ յաջողեր: Երբ որսէն ուժաթափ կը նետւինք ակընթարթ մը ծառի մը տակ հանգչելու, երբ արշաւէն շնչասպառ կը նստենք ժայռի մը վրայ պահ մը շունչ քաշելու, երբ իրիկունները սենեակս կը քաշւեմ, և երբ մանաւանդ առաւօտները մեռելական քունէս կազդուրւած՝ աչքերս կը բանամ օրւան լոյսին՝ կ'ըզգամ որ ներսէս բան մը սիրտս կը կռծէ, կ'ըզգամ որ այլ ևս այս տեւել կարող չէ...

Օգոստոս 11

Տեսնոյ... անբացատրելի է առաջին տպաւորութիւնս:

Ձիարշաւէն կը զառնայինք:

Արևը մայր մանելու վրայ էր:

Ես առջեւէն կ'արշաւէի, Միքէն ետեւս, երբ հեռուն ձանապարհին վրայ նշմարեցի Վարդուհին եղբօրը հետ:

Սիրտս ճմլեցաւ. արիւնս դլուխս զարկաւ: Մեքենական շարժումով մը ձիս խթեցի ու շիտակ անոնց առջևը սանձը քաշեցի:

—Պահ. բացականչեց պարոն Կարապետը:

Վարդուհին նոյնն էր. միայն չորս օրւան կարօտս ուրիշ հրապոյր մը տւած էր իր շխմազծերուն, ուր գլխարկին տակէն թափւած մազերը զեղարւեստական կէս-ստեր մը կը ձգէին:

Նսալ երևի գեղեցիկ էի այն վայրկեանին. ամբողջ հուլիսնս վրայ կարօտը զրոշմած էր վազքէն յոգնած մարմինս մեղկ զիւրք մը առած էր ձիու մէջքին. այտերս կը վառէին ներքին յուզումէս. երկայն մազերս հովը ճակովս էր թափած. ու թոյլ կապած փողստիս տակէն մետաքսէ շապիկիս օձիքը բացւեր կը ծքիս մէկ փոքրիկ մասը կը մերկացնէր արևի ճառագայթներուն ոսկեզօծումին տակ:

Վարդուհին այլայլած յանկարծակի երևումէս, յուզւած ըրած տպաւորութիւնէս ու աչքերուս արտայայտութիւնէն՝ խոշոր աչքերը գամեց աչքերուս...

Ե՛, շատ էի լսած, կարդացած, շատ ալ ըսած, բայց հող առաջին անգամ զգացի, թէ աչքերը ինչպէս կը խօսին: Այդ հայեացքին մէջ ես ինչէր չկարգացի. անուշ կարօտ մը, դառն ջանդիմանութիւն, զայրոյթ, հիացում, յանկարծակի եկած մտատանջութեան մը մտացորդը...

Բայց աղջիկը իսկոյն իր աչքերը խոնարհեցուց ու այդ արտայայտութիւնը ալ կորսաւ: Երբ երկրորդ անգամ ինծի նայեցաւ՝ ալ կեանք չի կար հոն. սնուն մոտարբերութիւն մը:

Այդ ի՞նչ կը նշանակէր:

Ես ձիէս ցատկեցի. այս բոլորը մէկ վայրկեանիմը մէջ. Պարոն Կարապետը առաջին խօսողը եղաւ.

— Բայց այլևս մեղի մոռացաք, պարոն Երևանդ:

— Անիրաւ ես, Կարօ. պատասխանեց Վարդուհին եղբօրը. մի՛ մոռանար, որ դուն ալ շաբթւան մը չափ է անոնց չես դացած. ո՛չ. անարդար լինել պէտք չէ. այնպէս չէ՞, պարոն Երևանդ:

— Հ՛, այդ ի՞նչ ձևականութիւններ է. «պէջլաթս» աւարտելու ետեւէ էի, թէ չէ... ասաւ պ. Կարապետը:

— Անշուշտ պարոն Երևանդն ալ զբաղում մը ունէր. ի՞նչ միակողմանի տրամաբանութիւն է այդ, պատասխանեց օրիորդը:

Ես ոչինչ չէի հասկնար. այս լեզուն ինծի անծանօթ էր: Նս մենակ մէկ բան մը կ'ըսպասէի. բռնն կարօտ, զսպւած յուզումներ, գուցէ, բարկութիւն, յանդիմանութիւններ. արդէն առաջին հայեացքն ալ այդ չէր. ի՞նչ են ուրեմն այս անտարբեր խօսքերը. թէ ինծի այդպէս կը թւի:

Միքէն հասաւ մէջի:

Նստի խօսակցութիւնը պաշտօնական դոյն մը ունէր ու չէր կապեր. բայց քիչ-քիչ սկսաւ տաքնալ. Միքէն նիւթ կը քաղէր. մեր որսերէն կը պատմէր, իմ ձախլիկութիւններս. ու պարօն Կարապետը ամբողջ կրճաւը կը խնդար:

Վարդուհին ալ: Եղբօրը թեւէն միշտ անբաժան՝ կը կատակէր, կը ծիծաղէր իր սովորական եղանակովը. ո՛չ յուզում, ո՛չ ակնարկութիւն: Ինծի հետ ալ կը խօսէր, կը հարցնէր. կարծես երկրորդ անգամ կը տեսնէիք:

Ինչ մտածեալ ինքս ալ չգիտէի: Ասումս իմ, արդեօք սխալած էի. արդեօք այդ աղջիկը դէպի ինծի լուրջ զգացում մը տածած չէ. բայց ո՛չ, հաւանօրէն մենակ մնալուս կ'ըստասէ:

Քիչ մը վերջը Միքէն անջառեցաւ. նկատեցի, որ Վարդուհին երկու երեք վայրկեան ձեռքը բռնած սկսաւ խենթ բանիմը վրայ երկար խօսել. արդէն ամբողջ խօսակցութեան միջոցին անսովոր կերպով բաց էր Միքէին հետ ու աչքերը միշտ անոր վրան:

Անհաճոյ զգացում մը ինծի խալթեց:

Եսացող անհամբերութեամբ տուն հասնելուս կ'սպասէի. իւրաքանչիւր քայլը դար մը կը տւէր: Երբ իրենց տան առջևը հասանք, եղբայրը սովորականին համեմատ ինծի բարեկեց ու ներս գնաց:

Մնացինք մենակ. մութ էր արդէն. սիրտս ծովու պէս ալեկոծւած. կ'ըստասէի, փոթորիկը փրթէր պիտի... հազիւ կը շնչէի...

—Գիշեր բարի, պարօն Երւանդ. ըսաւ օրիորդը կատարեալ պարզութեամբ, թոթւեց ձեռքս ու սկսաւ սանդուղներէն վեր ելնել:

Քար դարձաց:

Ուրեմն երանգ մըն էր ինքզինքս սիրւած կարծելս:

Այս հարցը կ'անցնէր մտքէս, երբ սանդուղի կէսին աղջիկը ետ դարձաւ՝ պոռալով.

—Հո՛, պարօն Երւանդ, աղէկ միտքս եկաւ. սպասեցէք վայրկեան մը, խնդրեմ. «Կաւիթ բէգը» վերադարձնեմ:

—Ինչո՞ւ. հարցուցի աշխուժով:

—Ձեր ընկերօջը գալէն իվեր կը տեսնեմ, որ ժամանակ չունիք

միասին կարգալու. և չեմ ուզեր, որ իմ պատճառովս ինքզինքնիդ նեղէք. իսկ առանձին ալ կարգալու տրամադրութիւն չունիմ:

—Սակայն կը սխալիք. ընդհակառակը. ես շատ ժամանակ ունիմ. վաղ առաւօտունէ ալ ամէն օր պիտի գամ կանոնաւորապէս:

—Սակայն կարծեմ առաւօտները որսի կ'երթաք:

Ա՛յ, ո՛չ. ալ վերջացաւ. պողացի ես ինքնիրմէս ելած ու անդունդներէն վեր ելնելով՝

—Վերջացաւ... Է, շատ լաւ. ըսաւ ու մութին մէջ անեղոյթ եղաւ:

Մարմնական չափազանց յոգնութիւն, հոգեկան անսանձ յուզում, երեք օրւան խորին կարօտ ու ծարաւ սրտիս մէջ, անզուսպ հանդիպման մը իդէալը գլխուս մէջ. ես իմ յոյսերուս դադարձնակէտը, լարմանս վերին աստիճանը, և յանկարծ այս պաղ, անտարբեր, անակնկալ վերջնաբանը...

Խորտակած, ջախջախւած, ծանր-ծանր ետ դարձայ:

Ա՛յ, ես ինչպէս խաբւեցայ, ինչ ստորնութիւն. ինչ ապուշ միամտութիւն: Ինչպէս եղաւ, որ ես կարծեցի՝ լձէ ինծի կը սիրէ. բայց ինչպէս չեմ թաղրէի. մի՞թէ այն բոլորը, որ մեր մէջը անցաւ, այդ աստիճանի սովորական բաներ էին, մի՞թէ այդ կերպով կը վարէի այդ աղջիկը ամէն տղու հետ. և ինչո՞ւ չէ. ահա Միքէն. ինծի հետ ալ նոյն կերպով չըսկսաւ. նոյն անընդհատ ձեռքի սեղմումները. թո՛ւ. ինչ գռեհիկ բան. գոց ըրած ֆուռիւններ, որ անդադար ամենքին կը կրկնէ. և ես այնքան յիմար եղայ, որ այդ հասարակ աշխարհիկ ձևերը իմ ազնիւ զգացումներուս պատասխանը կարծեցի. ինչ ստորնութիւն. ա՛հ, երկինք, ինչ սոսկալի պատրանք:

(Չգտառս 12.)

Ամբողջ գիշերը անհանգիստ էի. շատ ուշ քնացայ:

Արթննալուս պէս առաջին միտքս Վարդուհին եղաւ. արդէն վարժւած եմ անոր վրայ մտածելով արթննալու: Սիրտս ուժգին ճմլւեցաւ. այս իմ բոլոր անուրջներս օդի մէջ դղեակներ էին. իրաւ, Վարդուհին ինծի չը՞սիրեր, իրաւ, ինծի չէ՞ սիրած:

Թարմ միտքս սկսաւ գործել, բոլոր անցած մանր-մունր դէպքերը իր քննութեան բովէն անցնել: Եւ ես քանի կը խորհէի, քա-

նի անդորր մոքով մեր յարաբերութիւնները կը յիշէի, այնքան վստահութիւն կու գար վրաս:

Ո՛հ, այդ աղջիկը ինծի սիրած էր. այդ պարզ է արեւուն լոյսին պէս. բայց հիմնական վարմունքը, արդեօք քմահաճոյք մըն է. արդեօք երեք օրւան յիմարութեանս փոխարէն վրէժ լուծե՞լ կ'ուզէ. բայց այս աստիճան կեղծել:

Է՛, այս այսպէս չի վերջանար. այսօր ամեն բան կը պարզեմ:

Այս որոշումով սովորական ժամին Զ.-երու պատշգամբ ելայ: Անորոշ զգացում մը ու անհամբերութիւն մը ինծի կը խեղդէր:

Դուռնէն ներս մտածիս պէս՝ սպասուհին դէմն ելաւ:

— Օրիորդը ո՞ւր է:

— Օրիորդը պարոնին հետ շրջելու ելան, պատասխանեց աղջիկը: Կարծես պաղ ջուր լեցուցին վրաս:

— Ե՞րբ դուրս ելան, հարցուցի շրթունքներս խածնելով:

— Կէս ժամ մը կայ, պարոն:

Ճաթէի պիտի: Այդ աղջիկը հետս կը խաղար. այս պարզապէս անբաղաժարութիւն էր. և վերջապէս ես իրեն հետ զբաղելու կու գայի. առջի երեկոյուն ալ պարզապէս ըսի. ապերանխա՛ր, զէթ այնքան աշխատութիւնս չարգէր:

Վճռեցի իրիկունը գամ ու հաշիւս մաքրեմ:

Շատ դէշ հոգեկան տրամադրութեան մը տակ տուն վերադարձայ:

Մեր պատշգամբին վրայ՝ սեմի առաջ կանգնած էր շնիկս. անոր այդ տեսակ անյարմար տեղ պառկելը ինծի խիստ անհաճոյ երեցաւ, ու ոտքով հարւած մը տուի. խեղճը դառն կազկանձեց, արցունքոտ աչքերով երեսս նայեցաւ ու, պոչը տակը քաշած, ներս փախաւ:

Ճաշէն վերջը ժամանակ սպաննելու համար ուզեցի պարոն Մկրտիչի ու տիկնոջ նստող խաղալուն ներկայ գտնելիմ. բայց այնչափ անհամ թւեցաւ այդ զարերու անդադար գլտորիլը, այդ փուլերու բաթքիւթը, որ զգւեցայ ու ելայ սենեակս:

Առի մատիտ մը ու սկսայ ձեռքիս մէջ խաղցնել. մատիտի ծայրը բթացած էր. հանեցի դրչահատս, որ շտկեմ, և միայն այն ատեն ձեռքէս վար դրի, երբ ամբողջ մատիտէն հաղիւ բռնելու

բան մը ձեռքս մնաց: նետեցի մատիտը պատուհանէն դուրս, ինքզինքս ալ անկողնիս վրայ: Կը մտածէի... ուղեղս չէր կրնար եղբակացութեան մը յանդիր. ենթադրութիւնները զլիսուս մէջ յորձանք կուտային. զո՛ւր կուան մը կը փնտռէի, ուր միտքս կենդրոնանար, զո՛ւր հաւանականութիւն մը կ'որոնէի, որու վրայ կանգ առնէի:

Իրիկեան դէմ՝ գաղափարներս խառնակ, կոտորուած, սիրտս չուզումէն դողդոջուն անոնց սրահէն ներս մտայ:

Տիկինը մեքենայի վրայ կար կը կարէր. ոտքի ելաւ ու հարամցուց:

Կը խօսէինք՝ չգիտեմ ինչ, երբ Վարդուհիի հնչուն ձայնը լսեցաւ, որ ներսէն կը պուար.

— Մայրիկ, կարմիր կազմով նօթաներուս ժողովածուն գիտես ուր է:

Ու պուալով ներս մտաւ, սեմի վրայէն ինծի նշմարեց ու թեթեւ մը կանգ առաւ. բայց իսկոյն շտեմնել ձեռացնելով դնաց դէպի գրքերու դարակը: Վերջը յանկարծ ետ դարձաւ դէպի մօրը և իբրեւ ինծի նոր տեսնելով՝

— Ա՛խ, դուք հոս էք, պարոն Երևանդ, ըսաւ. ձեռքս թոթեց, ինչպէս լինելս հարցուց ու անտարբեր սենեակէն դուրս ելաւ:

Ալ չկրցայ համբերեր ու ցատկեցի ետեւէն:

Ան թէեւ անշուշտ ոտքիս ձայնը լսեց, բայց, չի լսել ձեռացնելով, մտաւ հիւրատնեակ ու դուռը գոցեց:

Բացի ու ներս մտայ:

— Ա՛, հրամեցէք, ըսաւ աթոռ մը ցոյց տալով. ձայնատետրս չգիտեմ ո՞ւր են դրեր. կրկնեց, ա՛խ, այս սպասուհին:

— Ձայնատետրին կորուստը այդ որքան յուզած է ձեզի, ըսի ես:

— Անշուշտ:

— Այն աստիճան, որ անոր պատճառով ձեր բարեկամին այցը կը մոռնաք:

— Ներսը հիւր է եկած, հարցուց յանկարծ աշխուժով. գրաւ կուգամ, որ պարոն Միքայէլն է:

— Ո՛չ, դժբաղդաբար, եկողը միայն ես եմ:

— Ա՛խ, ձեզի համար կը խօսիք, ըսաւ կորուստը փնտռելով:

Այս ակնյայտնի անփութութիւնը ինծի սաստիկ դառնացուց. և մէկէն լոյս մը ինկաւ մտքիս մէջ. չլինի՞ բնագղս սխալուած չէր.

չլինի՝ ճշմարիտ որ Միքէն սկսած է իր սրտին մէջ տեղ մը գրաւել, որ ես գրաւած լինել կը կարծէի. այս զաղափարը քանի կ'երթար աւելի հաւանական կը դառնար, և հետզհետէ ինծի աւելի կը տանջէր: Այդ աղջիկը կը մոռնար ինծի, իմ յուզումներս, մեր անցեալը, մեր քիթ-քիթի անցուցած ամիսը իր սիրտը տալու համար Միքէն, որ անոր վրայ կը նայի՝ ինչպէս սիրուն գեղարւեստական նկարի մը վրայ:

Ես այս համեմատութենէն աւելի կառուած ոտքի ելայ.

—Ներեցէք, օրիորդ, վայրկեան մը. ձեր կորուստը կրնաք միշտ փնտռել, ասկայն ես մեկնիմ պիտի և նախապէս ձեզի հարցում մը ունիմ:

—Ինչո՞ւ այդչափ կը շտապէք, հարցուց շիտակ դէմն կենալով ձեռքերը ետեւը:

—Որովհետեւ ներկայութիւնս հոս աւելորդ է:

—Այդ ձեզի ո՞վ ըսաւ. բայց ի՞նչ է ձեր հարցնելիքը:

—Արդեօք գիտէիք, որ այս առաւօտ ձեզի հետ զբաղւելու պիտի գայի:

—Այո՞, երէկ գիշեր ըսիք կարծեմ:

—Այո. ուրեմն ո՞ր էիք այս առաւօտ:

Վարդուհին աւելի շտկեցաւ, աչքերը շեշտ յառեց աքչերուս և առանց դէմքի մէկ գիծը շարժելու, ծանր ու յստակ ձայնով մը արտասանեց.

—Որ. սի:

—Ա՛հ...

Դաշոյնի մը պէս բառը խրեցաւ կուրծքս:

Քէնս, զայրոյթս, բարկութիւնս վայրկեանաբար ցնդեցաւ: Սաստիկ կարմրեցայ ու խոր ստորնագման զգացումով մը թիկնաթուին մէջ ինկայ:

Վարդուհին լուռ անցաւ դաշնակին առջեւ:

Խեղճ աղջիկ. ուրեմն վշտացած է ինծմէ. իր բոլոր առերևոյթս անհոգութեան և նոյն իսկ զւարթութեան հակառակ՝ վշտացած է ինծմէ ու խորապէս:

Ի՞նչ, վայրկեան մը սուգեցայ իր վիճակին մէջ. երևակայեցի, որ ես իմ տեղը, որ կը սիրեմ, որ ինքս կը նետուեմ դիմացինիս

գիրկը. իսկ ան՝ զիմացինս. կոպտութեամբ ետ կը հրէ ինծի, կը ձգէ կ'երթայ ու այլ ևս ամբողջ օրեր երեսս անգամ չի նայիր. և այս բոլորը զգացողը աղջկան զգացուն սիրտն է: Ո՞վ գիտէ, որ քան տառապած, յշտացած ու շարշարւած է այս երկու երեք օրւան մէջ. բայց այդ կը ծածկէ նոյն իսկ ինծնէ, որ իր դառնութեան աղբիւրն եմ եղած:

Եւ ես չնչին բանի մը համար այսպէս իրար եմ անցած, եկեր եմ երեսին յանդիմանութիւն կարգալու. մի, ամօթ, ամօթ ինծի, ինչ ոչինչ բնաւորութիւն:

Խորին ականածութիւն մը իր ծածուկ վշտին գէմ կուրծքս լեցուց: Ո՛ւհ, ինչ բիրտ, ինչ վայրենի, ինչ խամոլ եմ եղած, որ իմ մէկ անհեթեթ քմահաճոյքիս համար այդչափ ցաւ եմ պատճառած իմ քնքուշ Վարդուհիիս: Անտարակնչս. չէի գիտակցեր, որ գէշ բան մը կ'ընեմ, գեռ ընդհակառակը կը խորհէի ես. բայց մտածելու էի:

Այս բոլորը կ'անցնէր ուղեղիս մէջէն, երբ ես, անշարժ բազկաթռուի մէջ խրած, զլուխս ձեռքերուս մէջ և արմուկներս աթռուի բազուկներուն՝ կը գիտէի ետեէն Վարդուհիի իրանը, ուսերն ու մազերը:

Խոր թախիծ մը, արգահատանք մը, խղճահարութիւն մը կ'ըզգայի գէպի Վարդուհին: Դէպի ինքը տաժած զգացումս կը բարձրէր. ես անպատուած, արհամարած, վշտացուցած էի այդ փափուկ չքնաղ արտաքին, որ ինծի կը նւիրէր, որ սրտիս կեանք կուտար:

Դաշնակէն հոսող գեղգեղուն եղանակ մը զգացումներս աւելի կը սրէր. ես այն աստիճանի հասայ, որ աչքերս արցունքոտեցան ու՝ յանցաւոր աղու մը պէս՝ մտածեցի երթամ ու ներում խնդրեմ: Բայց այդ մտածմունք մըն է, որ չիրագործւիր. այս տեսականն էր, որուն գործնականը գտնել պէտք էր:

Մտեցայ դաշնակին՝ ու թեթեւ մը ուսին դադայ. աղջիկը ցնցողական շարժումով մը ինծի նայեցաւ:

Ա՛յ, ինչպէս զեղեցիկ էր. ես ուղեցի անհամար համբոյրներով ծածկեմ իր թեթեւ մը կծկւած շրթունքները, յոգումէն շիկնած երեսները, ամառւան երկնքին պէս մաքուր ճակատը, իր բնաւորութեան նման անառակ խոպոպիկները. ու գեցի, բայց իր նայածքին

մէջ շեշտ մը կար, որ կը սանձէր զգացումներս և ես չէի յանդգնէր գէթ առաջւան չափ համարձակ վարւելու:

— Կ'ուզէ՞ր պոռոցտ մը ընենք, ըսի ես անուշ, վախկոտ ձաշ-նով մը:

— Ուշ է. հիմա արեւը մայր կը մոնէ, պատասխանեց:

— Ի՞նչ փոյթ. հետու չենք երթար:

— Բայց ձեզի զուր նեղութիւն պիտի տամ:

— Նեղութեան բան չի կայ. քանի որ առաջարկողն ալ ես եմ: Եւ կարծեմ ուրիշ ատեն ինծի հետ շրջելու միջոցին նեղութիւն տալէ չէիք վախենար:

— Այն ատեն ուրիշ. հիմա զուք շատ զբաղւած էք:

Ես ձայն չհանեցի:

— Լաւ, երթանք, քանի որ այդպէս է. վճռեց և ուսերուն թեթեւ շալ մը նետելով՝ ինծի ընկերացաւ:

Մաքուր մուգ-կապուցտ մըն էր վրանիս. հոս-հոն ամպի ծիծեր հաչեացքի միօրինակութիւնը կ'աւերէին:

Առաջ աւելի լուռ էինք:

Քովերնուս գիւղացի մը անցաւ, նաչեցաւ մեզի ու նշանակիչ կերպով մը ժպտեցաւ:

— Այդ մարդը ինչո՞ւ խնդաց, հարցուց օրիորդը:

— Ո՞վ գիտէ, ըսի ես:

Թէև գիւղացին ալ, տղջիկն ալ, ես ալ շատ լուր իրար հասկըցեր էինք:

Գիւղացին առիթ եղաւ խօսակցութեան արծարծւելուն: Գիւղական կեանք, իր բարքերը, սովորութիւնները՝ սրտիս մօտիկ, մանկութեանս կապւած նիւթեր. սկսալ խօսել ու նկարագրել, թէև ուշադրութիւնս բաւական ցրւած էր:

Իսկ տղջիկը լրջութեամբ կը լսէր ու կը հարցնէր: Ոչ մի փոփոխութիւն. կարծես նոր պարապելու սկսած օրերնիս ենք. կարծես մէջերնիս ոչինչ անցած չէ:

Միայն խօսելու ատեն, քովնոյի զաղտնի ափնարկ մը նետեցի՝ հրճանքով նշմարեցի, որ նոյն տեսակ զաղտնի նայւածք մը աչքերէս անմիջապէս խուսափեց:

Արդէն մթնած էր. սև դիշեր մը:

—Դառնանք. ըսաւ Վարդուհին:

Լուռ էինք. ու քով քովի կը քալէինք. քանի կ'երթար յուզումս կ'աւելանար. հովը, մութը, մեր առանձնութիւնը, իր մերձաւորութիւնը սիրտս աւելի ու աւելի կը հրահրէր: Բոլոր հուստեմբարս զրկել կ'ուզէի այդ աղջիկը ու բոցէ համբոյրով մը մօխի զարձնէի երեք օրւան կարօտս, այսքան ժամանական չարչարանքներս, Վարդուհիս պատճառած ցաւս, իմ երեկւան կասկածներս, բոլորը, բոլորը... Բայց աղջիկը այնքան լուրջ էր, որ չէի համարձակիր:

Ուզեցի զոնէ թեւս առնեմ:

—Մութ է, դուք ալ կարծեմ չօրհորդ. թեւս չէք մտնիր:

—Ո՛չ, հոգ չէ. չեմ յորձնած. պատասխանեց կարծ:

Այս մերժումը ալ չափը լրացուց. բաժակը յորդեց. ու հաշիւս կորսնցուցի:

Վարդուհին թեւս առնելը պահանջ մը դարձաւ:

—Բայց կը խնդրեմ, որ թեւս մօնէք. բաժակը քաշելով:

Աղջիկը կեցաւ, երեսոս նայեցաւ վայրկեան մը մութին մէջէն, թողուց որ իր փոքրիկ ձեռքը թեւս անցնեմ ու հեգնական ծիծաղով մը աւելցուց.

—Քանի որ կը խնդրէք, չ'արժէր, որ մերժեմ, միայն կը զարմանամ մարդկային սրտի փոփոխութիւններուն վրայ:

Իրաւ էր: Դերերնիս բոլորովին փոխած էինք. առաջ ինքը բռնի թեւս կը մօնէր, հիմա ես բռնի թեւս կ'առնէի:

Բայց նոյն վայրկեանին այդ տեսակ բարակ բաներու ականջ կախելու անկարող՝ բոլոր ուժովս պինդ մը սեղմեցի բազկիս ու կրծքիս յանձնեալ այդ փափուկ, բնքուշ թաթիկը:

Վարդուհին սկսաւ խնդալ. ջղալին, անբնական խենթ խընդուք մը:

Ես աւելի սեղմեցի:

—Սակայն ինչո՞ւ կը խնդաք:

—Ա՛յ, տո՛ւն, տո՛ւն դառնանք. կմկմաց, այսօր քիչ մը տկար եմ, ջիղերս զրգուեցան:

Ու թեւը թեւէս ազատեց:

Ես կը հասկանայի. նախորդ դէպքերը ինծի փորձառու էին ըրեր. ալ դժուար ինքզինքը կը զսպէր. ու սանձաւձ զգացումներու յորդումէն վախնալով՝ խոց տալ կ'ուզէր:

Միևնոյն խաղն էր, որ կը կրկնէր. միայն դերասաններն էին իրենց դերերը փոխանակեր:

Դռան առաջ նորէն թեւը բռնեցի:

— Ինծի հանգիստ ձգեցէք, ըսաւ լրջութեամբ, բայց չկրցաւ իր լրջութիւնը պահել ու նորէն խնդաց:

— Ինչո՞ւ բարկացած էք:

— Ո՞վ ըսաւ թէ բարկացած եմ. ամենեւին:

— Ինչո՞ւ կը խնդաք:

— Այնպէս. սակայն ձեզի՞ ինչ:

— Իմանալ կ'ուզեմ:

— Բայց ձեզի չի վերաբերիր. ձգեցէք թեւ:

— Ձեմ թողնիր մինչև պատասխան չի տաք:

— Բռնութիւն:

— Ինչպէս կ'ուզէք՝ այնպէս հասկցէք:

— Ի՞նչ տարօրինակ տղայ էք:

Վաչրկեան մը մտածեց ու յանկարծ աւելցօւց աւելի կակ-դած ձայնով.

— Լսւ, ձգեցէք թեւ, վաղ առաւօտ եկէք ձեզի պատասխանեմ:

— Կը խոստանամք. չէ որ առաւօտները որսի կ'ելնէք, ըսի ես քմծիծաղ:

— Ո՛չ, ալ վերջացաւ... պատասխանեց երէկ իրիկան բառերս ինծի դարձնելով ու ժպտեցաւ:

Ձեռքը պինդ մը սեղմեցի ու բաժնեցայ:

Սիրտս թեթեւցած, հանդարտած էր:

Արտասովոր փափուկ, անուշ հաճոյք մը կ'ըզպայի կրծքիս տակ:

Յատկելու, երգելու բաղձանք մը կար մէջո:

Տունն մոռնելուս պէս պառաւ աղախինը դիմացս ելաւ. խենթ փափազ մը ունեցայ. վրան չարձակեցայ խնդալով, ու զրկածիս պէս սկսայ պոլկա մը եղանակել ու դառնալ: Խեղճը կը քաշքշէր, կը հրէր, ազաւաւել կ'ուզէր, կը խբնէր. բոլոր անեցիք շուրջս ժողոված մարելու չափ կը խնդային:

— Երևանդ, խենթցմար, կը կրկնէր տիկինը լիաթոք ծիծաղին մէջէն:

Մինչև խնդալէն, ցատկելէն, երգելէն ու ժաստառ՝ թողուցի դամա ու հեալով ինկաջ դիւանին վրայ:

Օգոստոս 13

Դեռ սովորական ժամանակին բաւական կար. սակայն չկրցայ սպասել ու շտապեցի Վարդուհիենց տունը:

Վարդուհին պատշգամբը նստած թերթ մը կը թղթատէր:

Թափանցիկ, նուրբ, ճերմակ շրջազգեստ մըն էր հագած, որու մէջէն կ'երևէր իր ամբողջ կո՛ր թեւը ու կրծքին մէկ մասը:

Ժպտեցաւ և բարեկեցի:

Չի պատասխանեց, միայն ոտքի ելաւ. ու միասին իջանք պարտէզը:

Երբ հովանոցը մոտնք՝ մատովը իմ սովորական տեղս ցուցուց: Նստեցայ, ինքն ալ անմիջապէս իմ քովս:

Վաջրկեան մը լուռ էինք. երկուքնուս սիրտն ալ լեցուն էր. երկուքն ալ յուզւած. կուրծքներին աջնքան ատեն ճնշող զգացումները սրուտկային պիտի. բաւական էր միայն, սկիզբ մը. մենք այդ սկիզբը չէինք գտնար ու լռած էինք:

Վերջապէս լռութիւնը խզեցի:

— Օրիորդ, խոստումնիդ:

— Ի՞նչ, խոստում:

— Ինծի ըսէիք պիտի ձեր երէկւան բարկութեան ու խնդալով պատճառը:

— Այո՛. բայց ես հիմա ձեզի ուրիշ բան պիտի ըսեմ:

— Ի՞նչ:

— Պիտի ըսեմ, որ դուք չափազանց տմարդի, անհոգ, եսասէր ու անբաղաճավորի էք:

Այս այնչափ անակնկալ էր, որ ոտքի ելայ:

— Նստեցէք, ըսաւ ու ձեռքէն քաշեց. ես իրեն աջնքան մօտ ինկայ, որ շրջազգեստին ծաւերը ծունկերուս տակը մնաց:

Աղջիկը առանց ձեռքս ձգելու շարունակեց.

— Ի՞նչ կ'անւանէք դուք այն տղան, որ իր գաւազանի կոթովը

կը խաղայ, երբ քսաներորդ անգամ իր միակ դրացուհին քովէն կ'անցնի:

Ես երեսը նայեցայ. չափազանց հեռէն էր սկսած:

— Ի՞նչ կ'անւանէք դուք այն տղան, որ շաբաթներով աղջկան մը հետ շարունակ կը պտըտի՝ առանց անգամ մը թեւը առաջարկելու:

— Օրիորդ, արդէն քաւեցի...

— Ի՞նչ կ'անւանէք դուք այն տղան, որ, աղջկան մը օգնել խոստանալով, օրերով կը ձգէ կ'երթայ առանց ոչինչ յայտնելու:

— Ներեցէք, խնդրեմ. ճշմարիտ...

— Ի՞նչ կ'անւանէք դուք այն տղան, որ յանկարծ օձէ խայթածի պէս կը ձգէ ու դիւահարի պէս կը փախչի, երբ անոր կուրծքը ծաղիկ մը խոթել կ'ուզեն:

— Բայց, օրիորդ...

— Ի՞նչ կ'անւանէք դուք այն տղան, երբ իր անշնորհքութիւնը իրեն հասկցնել կ'ուզեն՝ քիթը-բերանը թիզ մը կը կոխէ ու զայրոյթի ձեւեր կ'առնէ: Հէ, ըսէք այդ տղան ի՞նչ կ'անւանէք դուք:

— Բայց միջոց չէք տար, որ պատասխանեմ:

— Ի՞նչ, դեռ պատասխանել կ'ուզէք. կ'ուզէք ձեզի արդարայնէք. մի՛, մի՛ լսեցէք, բերաննիդ մի՛ բանաք. անպատճառ նոր անքաղաքավարութիւն մը կ'ընէք:

— Ներեցէք, օրիորդ. եթէ, յանցանք մը ունիմ՝ բնաւորութիւնս է:

— Բնաւորութիւն, սիրուն արդարացում:

— Ուրեմն չէք ներիր. ըսի ձեռքը սեղմելով ու անուշ, քծնող նայւածք մը սպրդեցնելով աչքերուն մէջ:

Յազումէն կը դողար իր նուրբ հազուատի օդէ ծալքերուն մէջ:

Իր կողմէն ամենաթեթիւ թոյլատրութիւն մը և ես ալիքի մը պէս կուրծքին պիտի փաթթէի. ալիքի մը պէս, որ քորալէ ժայռին ձերմակ լանչին կը փարի. բայց չգիտեմ ի՞նչ զսպիչ, ի՞նչ պատկառութեամբ մը կար իր այդ հպարտ դիրքին մէջ, իր այդ չքողարկած յուզման մէջ, որ ես բացի հիացումով ու չափշտակութեամբ դիտելէ՝ շարժում մը ընելու չիցանդգնեցայ:

Աղջիկը կամաց ոտքի ելաւ ու վայրկեան մը լուռ ինծի դի-

տեց. կարծես բան մը ըսել կ'ուզէր, երբ նորէն շրթուները սեղմեց ու քայլ մը հեռացաւ. դուրսը ոտքի ձախ կար:

Հովանոց մտաւ սպասուհին:

— Ի՞նչ կուզես, հարցուց օրիորդը զայրացած. քեզի չեմ ըսած, որ մեր պարապուները չընդհատես:

— Թող օրիորդը ներէ. դեղձան մագերով երիտասարդ մը եկեր պարոնը կը փնտռէ. ըսաւ խեղճ ազջիկը ինծի ցոյց տալով:

Ես վարանած Վարդուհինն նայեցայ:

— Գնացէք, ըսաւ ռուսերէն. ձեր ուզածն ալ այդ չէ, աւելցուց հայերէն:

— Սակայն, օրիորդ, անիրաւ էք, ըսի վշտացած:

— Գիտեմ, գիտեմ. շատ պարզ է. մինչև հիմա որսի էիք, ասկէ վերջն ալ դեղձան մագերով երիտասարդներ պիտի բուսնին մեր զբաղումները կտրելու համար:

Ես իրեն մօտեցայ. բոն մը ըսել կ'ուզէի, երբ՝

— Գացէք, գացէք, կրկնեց հրամայական շեշտով մը. դէպի ինծի անքաղաքավարի լինելը արդէն ձեր սկզբունքն էք ընդունած, զոնէ, դէպի ուրիշները զգուշ եղէք. գացէք:

Ես չգիտէի ինչ ընեմ. եթէ սպասուհին հոն չլինէր՝ անտարա-կոյս ծայրայեղ միջոցիմը կը դիմէի. բայց այդ ազջկան առջևը գալ-թալ՝ զական տեսարանի մը տեղի չիտալու համար՝ ծեծած ու պոչը կծկած շան պէս զուրս ելայ հովանոցէն՝ զայրոյթէս ինքզինքս ուտելով:

Անցայ արագ սրահէն. ելայ պատշգամ. խառնակ մտածում-ներուս մէջէն փնտսելով, թէ ո՞վ էր լինելու այդ դեղկուն մաղե-րով երիտասարդը:

Եւ ո՞վ էր. Միքէն...

Կատաղութիւնէս շրթունքս խածի:

— Ո՛ւր ես, եղբայր, ժամ մըն է քեզի կը փնտռեմ. պոռաց Միքէն սանտուղներու վարէն ինծի նշմարելուն պէս:

Կուլիտ խօսք մը հազիւ ակռաներուս տակը սեղմել կարողացայ:

— Քալէ, քալէ. արդէն ուշ մնացինք. պոռաց թեկէս քաշելով:

Ո՛ւր, ի՞նչ կայ. հարցուցի դժգոհ շեշտով մը:

— Քիթի որո՞ւ է. այնքան տեղ ետեւէդ զալուս ու փնտռելուս

համար շնորհակալ լինելուդ փոխարէն է այս. վնչ, աշխարհք, վնչ:
Ու նորէն թեւս քաշեց:

— Բայց ուր. ինչ կայ. մէկ հասկնանք:

— Ինչ պիտի լինի. մայրս այսօր պատուական քիւֆտէ է եփեր. հայու փառաւոր քիւֆտէ, անշուշտ կարօտցած կը լինիս. եկայ քեզի տանեմ, որ միասին ուտենք. բայց եթէ կրնաս՝ գտիր. ձեր տունէն իջայ ձոր, ելայ անտաւ. վերջապէս տիկինը ըսաւ, որ կարելի է Զ.-երուն ես, կուգամ կը հարցնեմ այդ սիրուն քածին. «Ձգիտեմ, երթամ՝ նայեմ» կըսէ: Խեղքս չի հասնիր. դուն հոս գաղտուկ կը մտնես, ինչ է, տղայ, ինչ յարդի տակէն ջուր ես, է:

— Յիմար, յիմար մի՛ խօսիր նորէն. չէ, քեզի ըսած եմ, որ երբեմն օրիորդի հետ միասին կը կարգանք:

— Բաներ մը ըսեր ես. կ'երեւակայեմ՝ շատ ակորժելի բան պիտի լինի այդ: Իրան, կատակը մէկդի. այդ աղջիկը վրադ ինչ տպաւորութիւն կ'ընէ. սիրտդ բնաւ չի՛ յուզւիր, երբ իր խոշոր կրակոտ աչքերը վրադ կը գամէ, արիւնդ չեռար, երբ միասին կարդալու կը նստիք. կուրծքդ չի՛ սեղմւիր, երբ կամաց մը ձեռքդ կը սեղմէ բարեւի պատուակով. շան աղջիկը երեւի քեզի ալ շատ կ'ընէ. անցած իրիկուն այնպէս ձեռքս սեղմեց, այնպէս երեսս կը նայէր, որ քիչ մնաց վիզը պիտի փաթթւէի:

Այս լեզուն վրան ծանր կ'ազդէր:

— Է՛, պատասխան չի տամ. բայց դուն անխելք ես, արդէն բոլոր խելացիները անխելք են. այնպէս չէ:

Ու սկսաւ քահ-քահ խնդալ:

— Բայց դուն ուր ես այս երկու օր է, յանկարծ խնդուքը ընդհատեց. անցած օր քիչ մը տկար եմ գրեր էիր. կոկորդա չճա փակաւ:

— Երկու երեք օր արեւներուն տակ թափառելս կարծեմ գըլխուս զարկաւ. վճռեցի այլ ևս որսի չեղնեմ:

— Ալխելքութիւն, արեւը զարկեր է եղեր. ինծի՛ ինչու չի զարնէր:

— Դուն վարժւած ես:

— Դուն ալ կը վարժւիս. գիւղացու զաւակ չես. գլխուս արիւտոքրատ է դարձեր. թէ՛ անցեալ օր Սիւնեաց Սեպուհ ըսելուս իրաւ հաւտացիր:

—Է՛, քիչ մը, պատասխանեցի ես ակամայ խնդարով:
Տուն հասանք:

Մայրը ինչ ընելը չգիտէր, ինծի հաճելի լինելու համար
կը մոնէր, կ'ելնէր:

Նստեցանք հացի. Միքէն շարունակ կը շաղակրատէր. երեւ-
կայելու է իմ դրութիւնս. կերանք այն «պատուական» քիւֆտէն,
թէն բնաւ ակործակ չունէի. կերայ ու համն ալ գովեցի, թէն
բնաւ համ չառի:

Օ՛հ, սոսկալի օր մը անցուցի. յուզում, սրտի ծածկւած ան-
հանգստութիւն, կեղծելու անհրաժեշտութիւն, ուրախ-անփութ երե-
նալու տանջանք...

Ուշ ատեն միայն օձիկս ազատեցի Միքէի ձանկերէն ու կաս-
կած չի տալու համար անգամ մը տուն հանդիպելէս վերջը՝ բո-
նեցի արքունի ճանապարհը:

Ամպոս իրիկուն մըն էր. ամպոս ու հովոս. բոլոր ուժս հա-
ւաքած կը վազէի հովին հակառակ. առանձկական, գրեթէ շոշա-
փելի բան մը ինծի արգիլել կ'ուզէր. ես կը մաքառէի. կ'ուզէի
պատռեմ, անցնեմ. հովը ետ կը հրէր: Եւ այս պայքարը սրտիս
բաւականութիւն կուտար. միտքս ամբողջովին անձնատուր էր եղած
մինչև իրիկուն այնպէս պինդ-պինդ ծածկել ջանացած զգացումիս.
կուրծքս նեղ կու գար. և այդ եռումը իր ամանին մէջ անսարքակ
գուրս կը յորդէր:

Մթութիւնը աւելի կը հրահրէր մտածումներս, ու խօլ վազքս
նոր ոգևորութիւն մը կուտար. երեակայութիւնս բռնկել սկսաւ:

Հովը, որ առաջ արգելք մը կը թւէր ինծի, հիմա Վարդու-
հիիս առանձնական լանջն էր, որ թւերուս մէջ շղթայելու կը վա-
ղէի. կը սարսռէին շրթունքներս համբոյրի մը ճիգերով. բայց այդ
լանջը կը խուսափէր՝ հով մը միայն գրկիս ու շունչիս տակը թող-
նելով...

(Շարունակելի)

ԴՈՒՆ Կ'ԱՂՈԹԵՐ

Շ Ն Ն Թ Ի

Դուն կ'աղօթէիր յուզւած, դողահար
Կոչս նրնջարանիդ առանձնութեան մէջ.
Ձինջ արցունքիդ տակ ժլպիտ կը խաղար,
Մինչդեռ բընածին շարժումով մը մեղկ՝
Մերկ, լի թւերըդ կը հիւսէր իրար:

Գլխու ամեն մի թեթեւ ցընցումիդ
Կապէն աղաւառ մազերըդ առատ,
Ինչպէս ոսկէզօծ առւակ մը սըրտմիտ,
Կը հոսէր ուսէդ կոհակ ու կոհակ
Դէպի ձիւն-փըրփուր գիրկը անկողնիդ:

Ինչ կ'աղօթէիր, ինչո՞ւ. չըգիտեմ:
Միայն կը յիշեմ, որ քու փըղսկրէ
Կիսաաքօղ կուրծքիդ ալիքներուն դէմ՝
Ըզգացի տենչ մը Աստուծ լինելու,
Արուն կ'աղօթես դուն ամեն ատեն...

Կ. Պոլիս, 1893 թ. յունւար 15:

ՔԱՐ ԶԱՐԴՈՂՆԵՐ

(ՏՈՒՐԻՍՏԻ յԻՂՈՂՈՒԹԻՆՆԵՐ)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅԻ

Իմ բարեկամը սիրում է լաւ ապրել, երբ կարող է: Ամեն յարմարութիւններ ունի և ոչինչ չէ խնայում լաւ բնակարան ունենալու համար: Գրաւ համար էլ նա իր առնել վարձած ունէր քաղաքի ամենալաւ տեղում, խճուղու վրայ: Բնակարանի ամենալաւ մասը պառչգամն էր, որ կիսովին զուրս էր պարզւում դէպի խճուղին և ունէր իբր տեսարան՝ գետը, այգին, լեռներն ու բերդը մի կողմից, իսկ դէմուդէմից էլ մի քանի հարւասոների պերճ տներ:

Պատշգամը զարդարւած էր վարադոցրներով, որոնք ես իջեցրի մի օր ժամը 12-ին և, ապաստելով ձաշի, առի մի զիրք, նստայ բազկաթոռի մէջ ու աչգպէս հանգիստ և հովանու մէջ՝ սկսեցի կարդալ:

Կարդում էի, բայց գլուխս բան չէր մտնում: Ուղեղս դէռ չէր տաքացել, ուշադրութիւնս չէր կենդրոնանում: Մի նախադասութիւնից յետոյ աչքերս զբքից հեռացնում էի և ուրիշ բանի ուղղում: Օրինակ հէնց նայում էի դէպի ցած խճուղու վրայ քար փշրողներին ու նրանց զործողութիւնը դիտում: Սկզբում չէի էլ զգում, յետոյ էր միայն որ տեսայ՝ նրանց պարսիկ լինելը, իսկ աւելի յետոյ էլ կենդրոնացնել յաջողեց ուշադրութիւնս և սկսեցի հետազօտել այդ տեսարանն ու նրան բազկացնող մասերը:

Նրկու պարսիկներ էին Պարսկաստանից — երևի Թաւրիզից կամ Խոյից: Թաղեայ թասաձև գլխարկ էին կրում: Կապոյտ կտաւի արխալուխ էին հագել և աչն էլ աչնպէս կտրուած, խունացած ու նոր

կտորներով կարկանտած արխալուղ, որի պէս պարսիկները միայն կարող են հագնել: Կտրուածներ ու ծակեր անպակաս էին թէ թւերի և թէ կրծքի վրայ: Սպիտակ շալւարը կեղտոտ ու կտրուած՝ ձգելու աստիճանի, իսկ նրանք ձգելու անգամ չէին մտածիլ, որովհետեւ տնտեսագէտ էին երևում: Կէ որ միշտ քարերի վրայ էին նստում:

Ուղքերի կօշիկները—տրեխներ, պատած էին հաստ կաշու կտորներով, որովհետեւ քարերին շատ էին շփում ոտքերը: Նստել էին ոտները պարզած դէպի առաջ. գնում էին քարի մեծ կտորը, ոտքերով բռնում, իսկ կօշնով ջարդում. ջարդելուց յետոյ ոտներով հրում և ետ առլիս—ահա նրանց պարբերական ամբողջ գործողութիւնը:

Կիզի: արևը այրում էր նրանց մէջքը ետեւից. երևի միշտ էլ այդ զիրքով էին նստում նրանք, որովհետեւ նրանց լերի վիզը ետեւից՝ հասել էր նեղրաջին սևութեան: Ան էր դէմքերն ու ձեռքերը. դէմքը թշւառներին յատուկ խոր կնճիւններով լիքը, աչքերն արիւնով լցւած, քթերի կաշին՝ պողոճկւած, աչտերը այրւած, ձեռները հողոտ ու կշտ, ոտների ոլոկներն՝ աղտոտ ու թուխ:

Երբ ես գննում էի այդ բոլորը, իմ մէջ հարց ծագեց թէ արդեօք օրքանով են վճարւում նրանք այն փոքրիկ ջարդած քարից պիրամիդի համար, որոնցից ամեն ոք կարող է տեսնել խճուղիների կողքին: Յետոյ էլի մի հարց զոյացաւ այդ հարցից, այն է թէ օրական արդեօք քանի պիրամիդ կարող էին ջարդել երկուսը միասին: Մտաբերեցի որ մի քանի տարի առաջ էլ այդ հարցը հետաքրքրել էր ինձ, հարցրել էի, գիտէի, աշխատեցի յիշել, բայց մոռացել էի:

Նայում էի անընդհատ Նկատեցի իսկոյն որ կարող քարերը լաւ կարծր էին. պէտք է որ որձաքար լինէին, բայց կային և գրանիտի կտորներ, որովհետեւ դէս ու դէն էին ցայտում չաճախ կրիստալային կազմւածքներ, որոնց մուրճի 5—6 հարւածներ հազիւ էին կտոր-կտոր անում:

Ո՛րի, ինչ դժւար դործ էր: Արևի տակ, այդպէս անչարմար կերպով նստած և անզաղար միևնոյն տաղակացուցիչ գործը: Ինձ եթէ մի պիրամիդի համար 10 բուբլի իսկ տային՝ չէի անիլ:

Այստեղ լիշեցի որ բարեկամիս ծառան խմելու սառը ջուր

մատակարարելու համար, պահ մ'առաջ երկու վեդրոներ կախ էր արել մի կոր ձկուն փայտից, լցրել էր նրանց ջրով և վերադառնում էր մի վերստ հետու աղբիւրից: Հեռւմ էր, քրտնաթոր, ծնկները կքոււմ էին և ես մտածում էի թէ որքան սոսկալի բան կը լինէր եթէ ինձ ստիպէին այդ դործը կատարել: Բարեկամս ասում էր որ 100 րուբլի էլ տալին՝ ինքը չէր անիլ այդ: Կ'ուզէնայի որ նա զուրս վար և ես նրա ուշադրութիւնը հրաւիրէի քար փշրողների վրայ: Անշուշտ նա այցալիսիների հարիւր անգամ տեսած կը լինէր. տեսած կը լինեն շատերը, միշտ էլ տեսնում ենք. բայց ոչ մի ժամանակ առանձնապէս կանգնած, զոնէ ես, չէի դիտել այդ տեսարանը: Հետաքրքիր մի տեսարան էլ չէ. ոչ էլ գեղարեստական. սարսափելի է միայն. — Արեւը մի ճեղքից քիչ խփելու ժամանակ իսկոյն ամեն հնարք գործ դրի որ վարագոյրները զնդասեղով և այլն միացնեմ ու ճառագայթի մուտքն արգելեմ. իսկ ինձնից քիչ հեռու, առաւօտեանից ի վեր, 7 ժամ անընդհատ կատարեալ արեւի մէջ՝ քար են փշրում երկու խղճուլի արարածներ:

Արդեօք ի՞նչ պիտի ստանային ամբողջ օրուայ այդ տանջանքի համար: Խօսում էին. սկսեցի լսել որ գուցէ հարցիս պատասխանը իմանալ չաջողւէր ինձ:

Լսելու համար՝ քիչ ծուեցի գէպի փողոցը:

Այդ միջոցին էր որ մի սուր ձայն լսեց:

— Բուլկի, աղաղակում էր մէկը, որ մի մեծ սակառ. ոջ ուսին, կբւած նրա ծանրութեան տակ, ձեռքի փայտը իբր յենարան գործ ածելով, բարձրանում էր փողոցն ի վեր, անցնելով ճիշտ քար փշրողների կողքից:

— Բուլկի. կրկնեց նա ակնարկը մեքենայօրէն քար փշրողներին դարձրած:

— Ի՞նչ. հարցրեց պարսիկներից մէկը և մուրճը ցած դրեց — բուլկի... դա ի՞նչ բան է:

Հաց ծախողը կանգ առաւ նրանց կողքին:

— Հաց է, ասաց:

— Բաս հացը այդպէս կը ծախեն:

Միւս պարսիկն էլ դադարեց, մուրճը զետիւն դրեց ու զատնալով ընկերին՝ նկատեց անհամբերութեամբ:

— Ձեռն հասկանում, Մահմէդ, դա չաչի հաց է:

— Յոչց տուր նայենք, ասաց Մահմէդ հաց ծախողին:

Վերջինս երևի հոգնել էր և մի փոքրիկ առիթի էր սպասում որ սակառը ցած դնի: Յած էլ դրեց, բայց երեսի ծածկոցը չհանեց:

— Բաց, տեսնենք, հարցրեց Մահմէդը պարսկական յատուկ համարձակութեամբ— տեսնենք ինչ տեսակ հաց է:

— Խօ չէք առնելու, էլ ինչո՞ւ բանամ:

Միւս պարսիկը վիրաւորեց:

— Ինչից գիտես որ չենք առնելու, այն հայ:

Հայ էր ծախողը. կռացաւ և սակառի ծածկոցը ետ քաշեց.

— Ահա տեսէք, ասաց— բուլկի է էլի:

Սակառը լիքն էր բուլկիներով, նոր էին եփւած ու մի շատ անուշ հոտ փչեցին պարսիկի քթածակերի մէջ. շատերի երեսի կարմրութեան վրայ մարգարիտների պէս փայլվում էին շաքարաւաղի հատիկներ:

— Էս ինչ տեսակ հաց է, մատը դրեց մէկի վրայ Մահմէդը, և ինչ փափուկն էլ է. սա ուտում են:

— Ի հարկէ, ծիծաղեց ընկերը:

— Չաչի հետ են ուտում, աւելացրեց ծախողը— շատ համովն է:

— Մէկ նաչիր այստեղ է, Շիրին, դրդեց ընկերոջ Մահմէդը և ուղեց ձեռք առնել մի բուլկի:

— Ձեռք մի տալ, կը փշրես, արգելեց ծախողը:

Պարսիկը ձեռքը ետ քաշեց, յետոյ ուղեց մուրճը ձեռք առնել, բայց էլի թողեց և մի տենչալի հայեացք ձգելուց յետոյ սակառի վրայ՝ ասաց.

— Փահ, փահ, ինչ լաւ հացեր են էէ:

Ծախողը ծանրութեամբ սկսեց ծածկել բուլկիների երեսը:

Մահմէդը ցուցամատի վրայ բոցթով մի եղնկաչափ ցոյց տալով.

— Մի այսքան կտրի տուր, ասաց— տեսնեմ ինչ համ ունի:

Միւս ընկերը ժպիտը դէմքին՝ լսում էր. չէր էլ ջարդում. երբեք միայն կռանը տափակեցրած՝ հեռւից մօտ էր քաշում քարի թռչկոտած կոորները:

— Ինչպէս կարելի է, պատասխանեց ծախողը և սակառն ուսի վրայ ձգեց— չէ, կը փշանայ:

—Մի այսքան էլի, պնդեց Մահմէդը—խօ աւելի չեմ ուզում, գուցէ, եթէ լաւն է, առնեմ:

—Շատ լաւն է, չեմ տեսնում որ շաքարով է շինւած:

—Շաքարը երեսն է, խօ մէջն էլ չէ:

—Մէջն էլ է շաքարով:

—Բ՛նէյ... զարմացաւ Մահմէդը—մէջն էլ:

—Ի հարկէ, ասաց ծախողը—իւղով էլ:

—Բ՛նէյ... իսկ ի՞նչն է կարմրեցնողը:

—Իւղն է և ձուն:

—Ձու էլ կայ մէջը:

—Կաթ էլ:

Մահմէդը ընկերոջը նայեց. աչքերը մեծացան փափագից, քթի ծակերը լայնացան ու վերի շրթունքը բաժանեց ցածինից, ախորժակը խիստ գրգռուել էր:

Ծախողը մի քաջ արաւ գնալու: Մահմէդը անձկանօք նրան նայեց և սակաւին: Շիրինը տեսաւ այդ, մի վայրկեան կնճռեց ճակատը, յետոյ դարձաւ ծախողին ու ասաց կարուկ ձայնով.

—Մէկը քանի:

—Հինգ կոպէկ, պատասխանեց ծախողը և կանգ առնելով՝ կիսովին դարձաւ: Կարծեց որ առնելու էին:

—Բ՛ժ. բացականչեց Մահմէդը իսկոյն. անցեալացաւ դէմքի անձկալի արտայայտութիւնը—այդքան թանկ, կրկնեց նա, յետոյ մուրճը ձեռքն առաւ և մեղմ ձայնով աւելացրեց:

—Ձեմ ուզում, գնա՛. դէ՛հ, գնա էլի:

Հաց ծախողը նրան նայեց մի քիչ, յետոյ՝

—Գնում եմ էլի, ասաց—ինչո՞ւ ես բարկանում:

Հեռանալ սկսեց:

—Երեք կոպէկով չե՞ս տալ, զոռաց նրա ետևից Շիրինը:

—Ո՛հ, չեմ ուզում, թող դնայ, վրայ տեց Մահմէդը, կառաղութեամբ մուրճը քարին խփելով:

—Ո՛հ, պակաս չի լինիլ, դոռաց հաց ծախողը, որ հեռանում էր:

Նա գնում էր դէպի դիմացի տունը, երևի այնտեղ նստող արհմանաւորին սուրճի համար հաց տալու:

Շիրինն էլ էր տաքացել և բարկութեամբ էր որ մութը բարի կտորներին էր խփում։ Քիչ յետոյ դարձաւ և նայեց Մահմէդին. յետոյ հաց ծախողի ետեւից գոռաց.

—Երկուսին եօթը կոպէկ տամ, բեր:

Այս անգամ Մահմէդը ձայն չհանեց: Հաց ծախողը հեռացաւ և մտաւ մեծ տան մէջ:

—Արդեօք ովքեր են ուտում այդ տեսակ հացը, խօսեց Ահմէդը:

—Ավքեր. պատասխանեց Շիրինը—Հատ պարզ է, աստիճանաւորներ և հարուստներ:

—Մտացաւ կրօնաւորները, մտածեցի ես:

—Իսկ մեզ պէս աղքատները, շարունակեց Շիրինը—դրա համե էլ առնելու իրաւունք չունին:

—Հինգ կոպէկ. մեծաց Մահմէդը—ինչքան էլ փոքր էր, մի բրտուճ կարելի է անել միայն:

Սկսեցին պահ մի լռութեամբ քար ջարդել, որից յետոյ Ահմէդը նորից խօսեց լռութիւնը.

—Քաղցած չես, հարցրեց նա Շիրինին:

—Առտենք:

Մութերը ցած զրին. Շիրինը վերցրեց կարմիր թաշկինակով կուլած հացը, բաց արաւ, տարածեց քարերի վրայ և սկսեցին հաց ուտել:

Միայն ցամաք հաց էր, Ահմէդը ախորժակով էր ուտում և յաճախ նայում էր դէպի աստիճանաւորի տունը, ուր մտել էր բուլկի ծախողը:

—Տեսնես ինչ իւղով կը լինի շինած, ասաց նա մէկէն—կարագով:

—Գժւե՞լ ես, պատասխանեց Շիրինը—կարագ իւղով էլ հաց կը թխեն... զմակ իւղով կը լինի:

Եւ լռեցին: Շոգը սաստիկ էր, անցուդարձը դադարել էր. երբեմն միայն ցածի փողոցից երևում էին եզան սալեր:

—Մեր երկրում այդպէս բաներ չեն թխում, ասաց նորից Մահմէդը:

—Այո, բայց ուրիշ աւելի լաւ քաղցրեղէններ կան. միտդ չէ թէ Նովրուզի օրը ինչեր են լցնում խանութներում. ինչ փախլաւաներ, ինչ լոխումներ:

—Բայց մենք—գիտաբաններս խօսքդ պէտք է բաների համը չենք առնում. դրանք քաղաքացոց համար են:

Շիրինը քիչ լռեց, յետոյ մէկէն ի մէկ ասաց.

—Իսկապէս, Մահմէդ, կ'ուզես մի հատ առնենք:

—Ձէ, չէ, շտապեց պատասխանել Մահմէդը—օրական 45 կոպէկ աշխատանք անենք, դիժ խօսքեմ որ 5 կոպէկ փողը մի բրաուն հացի տամ... բաս պարտքերս ով տայ, որդիներին ով կերակրէ:

Լուեցին: Մահմէդի տրամաբանութիւնը էլ առարկութիւն վերցնել չէր կարող ըստ երևոյթին:

Կերան ինչ որ կար: Շիրինը թաշկինակն թոթափեց, կոխեց ծոցը, յետոյ կռանն առաւ ու ասաց.

—Գէհ, վերջացնենք, քիչ մնաց:

Հաց ծախողը երեւի ուրիշ կողմով էր դուրս գնացել աստիճանաւորի տնից և կամ թէ հէնց նրա տակի մառանումն էր բնակւում: Երէկ ես նկատել էի որ այդ մառանում կանաչք և մանուկներ կային:

—Երեւի լաւ առևտուր ունի... հօը, Շիրին, հարցրեց դարձեալ Մահմէդը:

—Ի հարկէ. հատը 5 կոպէկով որ օրական 20 հատ ծախէ, այդ քեզ մի բուբլի. քիչ փող է:

—Լաւ աշխատանք է, Ատուած վկայ... մեր մի երկու օրւայ աշխատանքը:

Այդ միջոցին բարեկամիս ծառան դուրս եկաւ պատշգամ և ասաց ինձ.

—Աղա, խորովածը պատրաստուեց, համեցէք.

—Երանի այդ հարուստներին, ասում էր ցածում Մահմէդը—այդպէս լաւ հացեր են ուտում միշտ...

—Ու այսպէս էլ արեւի տակ չեն այրւում... աւելացրեց դառնութեամբ Շիրինը և սրբեց ճակատի ծորող քրտինքը:

Վերկացաչ ներս մտնելու:

Վերջին խօսքը որ լսեցի, դա Մահմէդի խօսքերն էին, միա-
ցած մի խոր հառաչի հետ:

—Է՛հ .. ասում էր նա խորին ակրութեան շեշտով—երևի
մեր ճակատագիրն այդ է... տեսնել և չկարողանալ վաշելել:

ԹՈՂ ՅԱՄԱՌ ՎԻՇՏԸ...

ԳԵՐԵՆԻԿ ԳԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Թող յամառ վիշտը զարթնելով նորից
Վրդովէ հոգոյս հանգստութիւնը...
Երբէք չխղճաս, երբէք աչքերից
Զթափնս արցունք, թող քո արիւնը
Բորբոքած հոսէ քո խողաղ կրծքում,
Թող քո արիւնը շողայ երկնքում...
Ես չեմ հաւատում կեանքի խնդութեան
Ես չեմ հաւատում սիրոյ պսակին.
Եթէ կայ կեանքումս սիրելու մի բան, —
Այդ իմ տանջանքն է, թախիժը խորին...

ԱՀԱ ԿԱԹԻԼԸ...

*
* *

Ահա կաթիլը ցորա արցունքներիս...
Ս' կեանքի մռայլ, դիտեմ, չես հեռու,
Բայց մինչ հասնելէ, աւանդ, այս սրախ, —
Դեռ շատ արցունք կայ ի գուր թափելու...

Այս աննպատակ և փշոտ ուղին
Գիտեմ շիրիմն է ինձ հասցնելու,
Բայց մինչ հնչելը կոչնակը վերջին, —
Դեռ շատ տանջանք կայ ի գուր տանելու:

Մ. Ա.-ին

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Աստղերը, որպէս մահւան կերտներ,
Լուռ դողդողում են դառնաշունչ քամուց...
Ցուրտ է իմ սիրտը, ցուրտ որպէս ձմեռ,
Ս' նա յոգնած է զուր բաբախելուց...

Ո՞ւր ես, ան, ո՞ւր ես, իմ մահւան հրեշտակ,
Դու, որ երկինքը դարձրիր գերեզման,
Դու, որ իմ սրտին տալով լոկ տանջանք՝
Իմ վառ սիրոյ հետ խաղում ես միայն...

Ա՛խ, արի, հոգիս, թող քո հայեացքը
Չտայ ինձ ո՛չ սէր, ո՛չ մոեմութիւն...
Գոնէ կը լսես իմ հառաչանքը,
Որպէս մի օտար աղօթքի հնչիւն...

Ս Օ Ն Է Տ

(Մ. Ա.-ին)

Դ Ե Ր Ե Ն Ի Կ Դ Ե Մ Ի Ր Ճ Ե Ա Ն Ի

Ա՛խ, մի՛ հրամայիր ծանր լուռթեամբ,
Որ ես քեզ երբէք, երբէք չսիրեմ...
Հոգիս ապրում է սրտիդ ջերմութեամբ
Եւ դու չես տեսնում ճրքան տանջում եմ...

Եւ կը ցանկացի զգացմունք լինել
Եւ չանկարժ սուղել սրտիդ խորքերում...
Եւ կը ցանկացի արցունքի փոխել
Որ թառամէի քո վառ աչերում...

Եւ կը ցանկացի մի երազ լինել,
Երձգ մանկական, անդրաշխարհային,
Վառելով սրտումդ ահեղ ցնորքներ...
Ես կը ցանկացի քո սէրը երգել,

Որպէս ովկիանը արեւ-արեւային,
Խռովելով կրքիս անթիւ ալիքներ...

Ս Ա Ս ՈՒ Ն

(Իմ յիշատակարանից)

ՆԻԻՓԵՐ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՊԱՏԱՐԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ս Է Յ Լ Ա Ն Ի

(Շարունակութիւն ¹)

Մ Ի Ր - Ս Ա Տ Օ

Այտեղից սկսում է պատմութեանս այս մասը, որի հերոսներից շատեր ապրում են տակաւին, մանրամասն նկարագրելով արամախօսութիւններ, պատկերներ, առատ նիւթ մատակարարելով պատմութեան աւելի վայելչութիւն բերին անցքերին: Հետեւապէս պիտի կարողանանք իրապէս գծել Միր-Աստէն և մանրամասն պատմել անցքերը:

Սուլթան-Ապրիւլ-Մէճիտ օսմանեան զահն ամբառնալիս, թէնդիմէթն հռչակեց: Սկսեցաւ բռնապետութեան մէջ մի անսակ խուլ քայքայում: Քայքայում էր հինը, Նիրէթը, ոչ մահմեդականաց համար, իբր թէ կարգւում է թէնդիմէտը հաւասարութեան սկզբունքով: Յայտնի են արամաբաններին այն ներքին խռովութիւնները, որոնցով ժողովուրդը փորձում էր տիրանալ իւր իրաւունքին. ճեմարանի խնդիր, Յակովբ, Մասթէոս, Սարգիս պատրիարքների արարքը, անկումները, Կ. Պոլսոյ յուղումները միմիայն յիշուլ քաղաքի ձևական փոփոխութեան առիթ եղան: Գաւառներ և քաղաքներ մնացին միեւնոյն մեռելութեան, միեւնոյն յետադիմութեան մէջ: Քրդական էշիրէթներ երբեք չշեղեցան իրենց աւանդական զրոյթիւնից, կազմակերպութիւնից, միայն բէկերի իշխա-

¹ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 10, 11—12 և 1895 թ. № 1:

նութիւնը այլ ևս չէր տարածուում քաղաքների մէջ: Իւրաքանչիւր անկիւն ցցւեցաւ մի մ'իւրիւր (կառավարչի օգնական): Սոքա թէնզիմէթը նկատուում էին միայն հայոց համար սահմանւած: Ուստի ամեն ծանրութիւն կուտակուում է հայ գլխին: Ահա այս շփութութեանց ժամանակ Միր-Սաաթ յաջորդում է Սրգօի:

1845 թւին Սասնոյ ըմբիշն Սաաթ իւր իշխանութեան տակն է առնում Շատախի բոլոր գիւղերը, ոչ միայն գրբրցոց այլ և միւս հայերին, բարձր հանձարով, խոհականութեամբ, տնտեսագիտութեամբ, ազդեցութեամբ և քաջութեամբ իւր հպատակները իբրեւ գորովագութ հայ սիրելով:

Սաաթ բարձրահասակ, լայնաթիկունք, ցորենւմորթ, գեղանձն, քաջ, յանդուգն, ուժեղ, հաստատամիտ, աղքատախնամ, ազգասէր, մի խօսքով՝ կատարեալ մարդ լինելով՝ մի քանի անգամ յաղթական դուրս գալով, ժողովրդեան սիրելի, քրդերին ահարկու, փաշաներին յանդուգն խոչնդոտ ախոյեան է հանդիսանում, շնորհիւ իւր անդուգակտն բարեկամին՝ Վերապի ու բոցի աւայ: Դաւաորկայ Միր-Աւէին կամ Օւէին:

Վերջինից իբր աւանդութիւն լսած և ուսած լինելով հայոց պատմութեան մեծ մասը, ստանալով առողջ գաղափարներ, ինք մասամբ զարգացած, ձգտում է և իւր հպատակները զարգացնել ազգասիրութեամբ, կրօնասիրութեամբ, քաջ, ազնիւ, միութիւնասէր պահելով, մինչև իւր կենաց վերջ աշխատում է արմատախիւ անել մի աղետալի սովորութիւն, որին զոհուում էին հայք, որոնք Վերապի օտարական իրար արիւն էին թափում... միշտ անբաժան բարեկամ, արկածների բաժանորդ ունենալով քաջն միր-Աւէ, կոփեցի վրէժխնդիրն Գալէ, քաջացր վարդապետն Արմէօն, Ռէս-Մարտօ և իւր հարազատն տէր-Փաղէ (տէր-Ղաղար), չղիացաւ փառքով, գրեթէ պաշտուեցաւ Սասնոյ սարերին վերայ, նման Յովհանու բարձրանալով քնդհանրական համակրութեան, սիրոյ այն գաղաթնակէտը, որին վերայ այժմ գտնուում է հայոց Հայրիկը:

Սաաթ՝ սիրահարի ապաւէն, թշնառի մխիթար, որբի հայր, այրիի խնամակալ, վտարի հիւրընկալ, արդարակորով հիւրընկալ, արդարակորով դատաւոր, զրկւածին պաշտպան, դաւաճանին դահիճ, քրդին ոսոխ, ազգին անձնէր, կրօնին ջատագով, հայրենեաց

վերին աստիճանի հաստատարիմ լինելով՝ իւրաքանչիւր անհատի մտե-
րիմ բարեկամ, զաղտնապահ խոստովանահայր էր նա:

Օրիորդներ խոստովանում էին նորան, քուրդը ասրասփում էր
նորա անունը լսելիս, փաշան ոտքի էր կանգնում. ի՞նչ մեծ պա-
տիւ, երբ Սատո պճնազարդ, լեռնականաց զգեստներով, միջնադա-
րեան զէնքով, թիկնապահների բազմութեամբ մտնում էր Սէրայ
(պաշտօնատուն կառավարութ.), որ և իցէ ազգային գործի համար...

Սատո, Գալէ, Աւէ իրար սիրելով, իրար պաշտպանելով, իրար
շարունակ օգնելով, Սասնոյ լեռնականների լուսաւորողները եղան.
1845 թ. մինչև 1852 թ. բոլորովին փոխւեցան զէնքերն ու բար-
քերը: Ոչ ևս են պատրոջկաւոր հրացան, լաջնալիճ, աղտէաձև
եռանկիւն սլաքներ... Սասնուհին, իբրև երախտագէտ, իւր կորիւնի
անշուք օրօրացը օրօրելիս՝ երգում է քրդերէն յօրինւած դիւցազ-
ներգութեան կտորները, որոնց մէջ Սատո, Աւէ, Գալէ զուգափառ
դրոշմում են մանկան մատաղ հասողութեան մէջ իբրև հերոսներ,
իբրև ախոյեանք սիրեցեալ հայրենեաց: Սհա մի քանի հասուած-
ներ՝ ազատ թարգմանելով վերածում եմ՝ ոտանաւորի:

Զէն օր (որ) գլուխն հողու հաւսար իր դրուկ,

Քրդու, թրքու անլաց գերինիւր էզուկ

Հըմկայ տարի վրէն խլած զուր վահան,

Պրին ախտէ զալըմ քրդին, փահլան

Հայ լօլօլօ լօլօլօ

Աւէ, Գալէ, միր-Սատո:

Սատէ ասեց մըր հայերուն կիսամեռ,

«Մըզիք աւայ խլէք նիզակ ելէք լեռ,

Զանուն հաուն կախինք ճակատ Անտոքայ,

Իմըլ ուր էրէց Դաւիթ, Մհեր միր արքայ...»

Հայ լօլօլօ լօլօլօ:

Յախօ, Գաջէ, միր-Սատո...

Մեծ մարդիկ ազատ չեն մնացած մեծ ոստիկներից: Մարդու
բուն արժէքը հակառակորդի արժանիքից մակարերելու է իմ
կարծեօք: Առհասարակ հաւասար մարդիկ միմեանց առել կամ սի-
րել են կարող: Եւ միր-Սատո ունեցաւ իւր ոխերիմ թշնամին,
որպէս պիտի տեսնենք:

Ինչպէս վերելը բացատրեցի համասօտիւ, թէնդիմէթի բերմամբ նշանակած էին այս ու այն գաւառներին համար կառավարիչներ: Սասնոց կառավարիչն էլ աշխատում էր ոգի ի բռնին ջնջել Հոլոցեանց անկախութիւնը, որ վշի նման ցցւած էր օսմանեան կառավարութեան աչքին առաջ զուգարիս: Զէթունի: Ամեն ձեւեր, քաղաքավարական ցոյցեր դաւերի հանդուցներ էին, բայց՝ տխմար չէին կործն սասնեայք, աղէսի նման մօտենալով թակարդին, խիստ զգուշութեամբ ճաշակում էին խաջծից առանց նորա մէջն ընկնելու: Նոքա հանձարին, կասկածին ապաւինելով միշտ աղատ մնացին, կասկածը անհատի մաւաւրական թաղաւորութեան ոտիկանապետը չէ: Կասկածելով՝ լարւած զաւերի ճախարակներն ի դերեւ հանեցին, երբէք չհաւատալով օտարի կնդծ սիրոյն, օտարի շողոքորթութեան զերծան վտանգից: Սակայն երբ բնազդական կասկածը չազդեց, արժանապէս բռնեցան ճուղակների մէջ, զորս արթուն թշնամին տարիներ առաջ լարած էր ու սարքած:

Միր-Սատոի թշնամին հասարակ մարդ չէր, ներկայացուցիչ էր օսմանեան կառավարութեան. մի ահագին էշերէ թի իշխան, մի զգւելի բանաւոր-անբան էր, մինչդեռ Սատո և իւր բարեկամներ իրենց խնամքին յանձնւած ժողովուրդի առողջ տարերքն էին բոլոր հայոց մէջ: Նոքա էին որ սրով ու գերանդով իջնում էին կուրի դաշտ կրօնի և ազգի պատիւը անաղարտ պահելու:

1854 թ. — աւերածների, կոտորածների արիւնոտ թւական, — Խիանց-բէկ և Միւղիւր (օգնական կառավարիչ), Քէլէլ-աղայի որդի Հաճի-աղա, սկզբից մտերիմ բարեկամութիւն կեղծելով, միր-Սատոի համակրութիւնն գրաւելով սուստում էր պատահ առթին:

Մի օր հրաւիրում է իւր մօտ, գաւառի ինչ ինչ անտեսական խնդիրները պատրակ բռնելով: Միր-Սատո մոռանալով Աէի նշաւաւոր խօսքը. — «տաճիկ, քուրդ, և թէ իրենց զաւակները քեզ համար զոհեն, մի՛ հաւատար, մի որոշ նպատակ, դաւադրութիւն ունին... օտարը միշտ օտար է, նորա սէրը՝ ծառայութեանդ արիտուր թոյնն է միայն»: Անկասկած, միայն թիկնապահով գնում է Խիանք: Հայ իշխանը երկչոտութեան նշան է համարում զինեալ ծառաներով շրջել:

Միւղիւրը շէջիսի և բէկերի հետ անձամբ ընդատաջ խըռնելով,

ուրախութեան երգերով, թմբուկներով ընդունում է «իրրի քաջ հայերի իշխան»։ Հիւրասիրում իւր ապարանին մէջ, ճաշ պատրաստում, մեղէն, բուսեղէն ընտիր կերակորներ, Բաղէշի օղի, Խարբերդի անարատ գինի և այլն հանում սեղան։

Սասո անձնատուր է լինում ախորժակին, մոռանում իւր բարեկամի պատուէրը։

Ուրախութեան լաւ ժամանակ, միւղիրը յանկարծ ոտքի ելնելով ասում է.

—Միր-Սատօ, բարեկամ, գիտես որ ես Միւղիր, վեհ սուլթանի պաշտօնեայն եմ, ինձ նորին վեհափառութիւն իւր հրովարտական աթիֆէթ լու (զսեմափայլ) տիտղոսով պատում է... ես՝ թող զինւորները, ես գլուխ և իշխան եմ մի ահագին էշիրէթի, փարթաւ, կարիճ 10,000 քաջերի...

—Այո, Հաճի-աղա-բէկ, — պատասխանում է Սասո առանց վերահասու լինելու նորա գիտաւորութեան։

—Գիտես, որ ինձանից սարսափում են բոլոր քուրդ ցեղերը, Սասնոյ, Մշու, Տիգրանակերտի, Խնուսի, Պուլանլքի և այլ կողմերի մեծանուն թոռունները։ Գիտես, որ ափիս մէջ են նոքա։

—Ի բաց առեալ բազրանցին. կարծեմ,—մրմռաց Սասո։

—Գիտես նաեւ, որ իմ ամեան արձագանքը սարսափ ու մահ է մաղում Մշու զաշուի, Բաղէշի և այլ շրջակայ երկիրների հայերի գլխին, որոնցից մազիս թով գերած, կողոպտած, սպաննած եմ նման Խան-Մահմուդի։

—Բայց... նոքա հայ չեն, — բացականչեց ազատորդին, — բէկ, մենք ենք, մենք ենք հայ, Մուշ հայ չկայ, Մշու դաշտ միայն կենդանի հայ գիակաների գերեզման է...

—Այդպէս են թաղրենք... Սատօ, գիտես՝ որ մեծ ազդեցութիւն ունիմ հայոց վրայ, բացի սասնցիներից... դուք, Սատէ, ապագամբ էք, թէն զիմ է թի, սուլթանի առաջ։

—Ի՞նչ ասել կամենաս, — յանկարծ միր-Աւէի խորախորհուրդ խօսքերը յիշելով, հարցուց Սասո կասկածով, — առանց նպատակի չեն հարցումներդ. պարզ խօսիր։

—Լաւ, Սատէ, պարզ խօսենք։ Յաղթողը պէտք է ամենուրեք յաղթական լինի. եթէ ոչ, սոսկական մարդ է նա, քաջու-

Թիւն՝ անդրատ, յաղթութիւն անպսակ, մշակութիւն անարգասիք, ամուլ ձեռնարկութիւններ են: Ե՛ս, Հաճի-աղա-բէկս, չեմ ուզում ամուլ ձեռնարկութիւններ ունենալ. եթէ յաղթող եմ, պէտք է յաղթական հռչակեմ ինձ յանձնած երկիրների մէջ... ձեզ, սասնցի ապստամբներիդ հրամանաւ վեհ. սուլթանի յաղթել եմ ուզում, ընկճել, ստրկացնել եմ ուզում իմ սրով... իմ բազկին տակ:

Կարծես Սիմա լեռը փլաւ, կամ մի կաջակ ընկաւ Սատօի գլխին: Իսկոյն թողեց զինին, սթափեցաւ: Մի մանչիւն թռաւ առիւծի շրթունքից իբր պատասխան:

—Ո՛վ խոնարհի, վատ դո՛ւ, միր-Սատոն, Սւէն, Գալէն, Շատմիս, Դալորին, չի լսեցիր նախնիքներից նոցա ձեզ հասուցած փնտները, աղէտները... մոռացան ձեր կիները ողբալ քաջերի մահերը... անկիրթ քուրդ, առիւծների հետ չեն խաղում, նոքա քոթոթ չեն... Սատուն խոնարհի... Թրք տեսար այդ երազը... Սատո խոնարհի... լաւ հիւրասիրութիւն, լէմէ՛րդ (ապերասո):

—Պիտի խոնարհին, որովհետեւ՝ Սատէ անգէն իմ տանս մէջ, իմ ձեռիս մէջն է:

Սատո իսկոյն ձեռը սրին կը տանի, զարմանքով կը տեսնէ իւր անգէնութիւնը, գլխի դանդը կարծես վեր կ'ենէր, ուղեղը կարծես պիտի տրաքւէր: Դաղափարների խռոռ հոսանք ալլալեցին քաջորդուն: Մնկները, շրթները, ձեռները զողում էին օրհասական ծերունու նման:

Բէկը մի տեսակ յաղթական ժպիտով, վէսօրէն մօտենում է, Սատօի ձեռը բռնելով, հեգնաբար ասում է.

—Հիմա՝ քաջդ Սատէ, ինձ պիտի սպանէիր, եթէ սուրդ վերադ լինէր, բայց... Սատէ, կատակը մի կողմ, մենք քաջեր ենք, մի՛ յուզւիր, քաջը քաջի կեանք չէ գրաւում աւազակի պէս. ես ինչ անեմ... մի թաղաւոր է ինձ հրամայում աչսպէս վարւել քեզ հետ, հարկատու, հպատակ դարձնել: Ուրեմն՝ ազատութիւնդ կարող ես ստանալ երկիւղած հպատակութեամբ, ձեր զէնքերը ինձ յանձնելով:

Քաջութիւնը սրի ծայրն է, մարդի արիւնյաներկ դաշտին մէջ միայն բաժանւում է քաջ տիւղոսը: Անգէն մարդիկ կողոպտել, սպանել, թշաւ, խոնարհ զիւղացին օրապահիկից զրկել, զողա-

նալ, յափշտակել, դաւադրել քուրդ ազգի քաջութեան յատկանիշներն են: Գողացար ցուրս, ես անդէն եմ հիմա, ուրեմն քաջ քըրդերիդ մէջ հերոս հանդիսացիր, դաշոյնիդ սլաքը փորձիր թիկունքիս վերայ երբ ես յետ դառնամ, կշռիր պողպատի զօրութիւնը... Սրիկն, աւազակ, արդէն ինձ կողոպտեցիր, բայց՝ նախ ասն տեսնեմ, ինչ ունիս ինձ հետ. ինչ ես պահանջում. զէնքերն առնել ի հօդ իջնել Մշեցու պէս... յաղթող ճակատը խոնարհել, քսել ոտներիդ տակ, անսովոր կորովի վզեր կքել ձեր ծանր լծերի տակ, անգործութիւն, հարստութիւն, ազատութիւն զոհել ձեր կրից, մեր սիրասուն, պարկեշտ օրիորդն ու հարս, անբիծ պատանին ձեր գեր զարշէլի կրկն մատնել... երբէք... երբէք... լսիր, բէկ, այժմ ինձ յօժարակամ նւիրում եմ նոցա փոխարէն, ահա, կշտիդ կախած է դաշոյն, մա, ես անդէն եմ, ահաւասիկ է սիրտս. միտի՛ր նորա մէջ, բայց՝ ստրկութիւն, բնակ:

— Հանգարտիր, Սառէ, հանգարտիր, ո՛չ սիրապ խողխողել, ո՛չ արիւնդ թափել եմ ուզում... քեզ համար ասում էին պաղարիւն է... էր ես յուզում:

— Խնդիրը ինձանից, իմ կեանքից ծանր է. ազգիս կորուստը փութացնել!

— Է՛, Սառէ, բարեկամաբար խօսենք:

— Խօսիր տեսնեմ. ինչ ունիս փորիդ մէջ:

— Իմ իշխանութեան տակ միտի, հրամանովս շարժիր: Սասնցի հայը ինձանից չէ պատկառում, ինձ չէ յարգում, ես յարգանք և իշխանութիւն եմ ուզում: Երբ գնում եմ Մշու դաշտ՝ զանազան կերակուրներ եմ ուտում, մաքուր անկողնի մէջ հանգստանում, հայ աղջիկն ու հարսը իմ հաճոյից ծառայում: Շողում է սուրս, ծաւալում անունս, ես իբրև Սուլթան երկրպագութիւն ընդունում, փառաւորում և հարստանում նւերներով:

— Յափշտակութեամբ ասն, անիրաւ:

— Թող այդպէս լինի. իսկ քո, Միր-Աւէի, Գալէի, Յալօի, երկիրներին մէջ այդպէս չէ, մի խօսքով Սասնոյ հայք ինձ չեն ճանաչում: Քանի անգամ եկած, կորեկ հաց, զլկիլով խառն թըթու թան կերած, իբր շուն, չոր խոտի վրա իմ ապայով պառկած եմ հէնց քո տան մէջ: Մի անգամ համարձակեցայ քո սիրուն աղջկայ

երեսին նայել, նա անմիջապէս յօնքը պռտտելով, — շնն քըզիք, — միմռաց ու քար խլեց որ գլուխս ջախջախէ:

— Երանի ջախջախէր... միթէ իրաւունք չունէր:

— Վերջապէս, ես ուզում եմ բոլոր հաճոյքս զոհացնել:

— Յանուն վեհ. Սուլթանի!

— Ի՞նչ կայ որ...

— Եւ ուր:

— Քո իշխանութեան մէջ, կեղտոտ հաց, քո տան մէջ:

— Անկարելի է, կը մեռնես ու չես հասնիլ քո փափագին, — հանդիսաւոր ձայնով, լրջօրէն պատասխանեց Սառօ՝ իւր անյողողող զիրքն վերստանալով, — քնորդ, դու գիտես որին ես խօսում, կամ գիտես թէ ի՞նչ ես ուզում, քաջ համոզւած եմ որ ոչ. դու չես ճանաչում հաց-ազգը, գաղափար չունես նորա վրա, ծանօթ չես նորա անցեալին՝ չես կարող նախատեսել ապագայն. չես գիտել նորան, սորու կ, անգէն, քեզպէսների հաճոյքին գերի ստոր առարկայ, մարդոց և կենդանեաց մէջ յեցւած մի տեսակ աննշան արարածներ կարծելով: Բայց՝ ոչ, այնպէս չէ, սխալ կարծիք, անօգուտ ձեռնարկութիւն, անիրագործելի յառաջադրութիւններ խարխալում են քեզ, Մենք քաջ ենք, դուք աւելի լաւ. զիտէք, ի՞նչ է մահը մեզ համար, ոչ ի՞նչ, ննջել, ինչպէս գիշերները մեծաւ ուրախութեամբ նիրհում ենք, թափառում ենք անուրջների աշխարհը: Քաջ լինելով, մահն արհամարհելով հրաշքներ ենք զործում... 2000 քուրդ հալածեցինք մի քանի տարի առաջ վիրաւորով ու մեռածով դաշտերը ծածկելով... Արդ գիտցիր թէ այսպիսի ազդի զաւակաց հետ դժուար է քեզ մրցել: Հիսուսեա՛ր՝ անկարող լինելով ազգս ստրկութեան մասնել, ուրախութեամբ մեռնում եմ ես, սակայն դու նպատակիդ չպիտի հասնես: Իմ և Միր-Աւէի, Փալէի ձայնին անմուռն, հնազանդում է Սասունը, 40 — 50 հաց գիւղեր, առնւաճն 15,000 զինավառ քաջեր նիզակներով պիտի մարին օճախիլ բոյը: Եթէ քրդերդ Մահմեդից քաջութիւն ստանան, Սասնոյ մէջ փոխանակ հացի, բոսորատեղ ապստամբների կիսաշէն ածիւնների տակ, մենացած աւերակների վրա՝ իբրեւ բու պիտի իշխես, աչքով պիտի տեսնես հաց կորիճի զիւցազնական հոգեվարքը, հոգեոյն արեան մէջ խուրափիլը:

Սատուի հակիրճ ճառը խորին ապաւորութիւն թողեց քրդին վրայ, մի րոպէ աչքը դետին խոնարհած, մոքին մէջ ծնած զանազան հարցերի պատասխանները մակընթացութեան պէս դուրս էին ելնում հոգւոյն ավերից, նկատուելով դէմքին վերայ:

Ուրեմն, հաճի,—շարունակեց Սատո՛, —խորհիր: Ես քովդ եմ: Անկարելի է ինձ համոզել: Սատուն օտքիդ տակն է. իջիր ասպարէզ իբրեւ քաջ:

—Եթէ կամենաս, պատասխանեց խստիւ,—Սատո՛, կարող եմ իշխել:

—Անկարելի է:

—Ինչո՞ւ:

—Արդէն ասացի, չհասկացմբ... կրկնեմ... գալով իմ անձիս՝ պատրաստ եմ ազգի և հայրենեացս համար վտանգւել:

—Բայց... հրամայում է:

—Գու՛մի՛ զործադրիր, անկարող ես, այս երկիրների մէջ ի՞նչ կաջ օրինաւոր. եթէ քրդեր թողուն իրենց վայրագ սովորութիւն, արդէն հայք, պատուական ժողովուրդ լինելով, կը չարգեն ամեն իրաւունք: Դո՛ւ՛ որ կառավարութեան անունով ուզում ես զէնքը խլել մեզանից, ասան խնդրեմ, բոլորովին մեզ գերելու համար չէ. նախ՝ ինքդ դիր վար, ապա՝ յորդորիր ինձ: Քանի որ մենք ժպիտիկ տակ տեսնում ենք կորստաբեր վիճը, ո՛չ թէ թագաւորի, այլ և Սատու՛ծոյ հրամանն անգամ եթէ լինէր, պիտի մերժէի, մանաւանդ չեմ կարծում որ հրամայեա՞ծ լինի քեզ թէ՛ ազերի հայերին, նոցա կիններն ու աղջիկները զոհիր հաճոյքիդ...: Դիցուք թէ հրամայեա՞ծ է, ասպարէզը բաց է, եթէ կարող ես իրագործիր, ես ձեռնադահ եմ մտում... բայց՝ յաւ գիտեմ՝ որ, ո՛չ, հրաման չկայ, այլ ուզում ես բռնութեամբ դազանային փորձեր փորձել:

—Միր, նախատում ես ինձ:

—Ոչ միայն նախատել, այլ և...

—Վերջապէս... Միր, պիտի հնազանդես:

—Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ... քանի անգամ ասեմ՝ ոչ:

—Ուրեմն առ այժմ պիտի բանտարկեմ քեզ, մինչև իմ ուղածը կատարես, կամ սպանես:

Մերը խորհրդաւոր կերպով ժպտեց:

Երկու քրդեր ութ օրսա (21 գրւանքս) ծանրութեամբ մի շղթայ բերելով կաշկանդեցին, կապեցին նորա ձեռները, ոտները, մի մոլթ, խոնաւ կեղտոտ խցի մէջ բանտարկեցին:

Սատօի ձերբակալման լուրը, թէ տրամախօսութիւնը ամենայն ճշտութեամբ, կայծակի արագութեամբ ծաւալեցաւ Սասնոյ մէջ, շնորիւ իւր թիկնապահին՝ որ մոռացւած էր² և զիշերը փախած:

Մեծ յուզում և իրարանցում վրդովում են զիւղերը: Գալորկայ Միր-Աւէն, Կոփացի Գալէն լուր ուղարկեցին³ Սատօի իշխանութեան ենթակայ ռէսններին: Երկրորդ օրը կազմուեալ է մի ժողով Գալէ-Կուզանի մէջ:

Աւէ, Գալէ որոշում են ժողովի մէջ անմիջապէս զինել ժողովուրդը, կազմ և պատրաստ սպասել վճռական ժամուն:

Միր-Սատօի երկու եղբայրները Վարդան և Պէտօ, որ վերջը ռէս եղաւ և այժմ էլ մի ծերունի վերաբոյժէ, մի քանի կորիճներով կ'երթան Սատօի հետ խորհրդակցելու: Ի հակառակ դէպ՝ բոլոր հայք միաբանելով, սուր առնելով յանկարծ դուրս գան բռնաւորի դէմ:

Վարդան, Պէտօ դիւրաւ հրաման կստանան իրանց եղբօր հետ տեսնելու: Միրը ջղալին և մասնաւոր տենդով՝ պատապում էր բանտի մէջ. եղբայրներին տեսնելով՝ աւելի ևս աւելի, տխրութիւնից կը նեղւի:

—Ազատութիւնդ, Սատօ, — ժողովի որոշումը յայտնելուց յետոյ ասաց Վարդան, — ազատութիւնդ որպէս ձեռք բերենք... դու որոշիր:

—Վստանգաւոր է մեր դիրքը, եթէ զինու զօրութեամբ փորձէք ինձ ազատել՝ ապստամբ պիտի նկատուենք կառավարութեան առաջ, որովհետեւ՝ այս գազանը ներկայացուցիւ է... ուստի, միայն մի ապահով միջոց կայ, — բայց՝ չեմ ուզում ձեզ թշառութեան ենթարկել:

—Ահաւասիկ մենք, եղբայր իմ, — ասում է Ռէս-Պէտօ, — ինչ կայ զժլարին: Առանց քեզ չէ կարող շարժիլ Սասուն, բայց՝ առանց մեզ կարող է պահել իւր ազատութիւնը: Ուրեմն՝ յայտնիր որոշումդ:

—Լաւ ուրեմն, — պատասխանում է Միրը, նկատելով իւր

հարազատների անձնությունը.—պէտք է որ ես ազատ լինեմ, դուք իմ փոխարէն գէթ վեց ամիս բանտը մնաք, մինչև որ մեր զօրութիւնը բազմապատկենք դաշնակցելով և քրդերի հետ... Ուստի երկուսդ էլ գնացէք միւլիի մօտ, ինձ մահամերձ հիւանդ նկատելով՝ անվախ ասացէք այդ վսչրադ զազանին, —Մեր եղբայրը եթէ մեռնի բանդի մէջ, լաւ գիտցիր, պիտի շիջանի էշերեթիդ ծուխը, մարի հովիւներիդ սրնդին ձայնը, Խիանք աւերակ պիտի դառնայ, կեանքդ սոսկալի տանջանքով զրաււի: Եթէ գործ աւելիս Միրի հետ, կրկին կարգադրիր, մենք նորա փոխարէն իբրև պատանդ կը նստենք բանտիդ մէջ... Թո՛ղ երթայ նա, առողջանայ կազդուրւի, կամ ընտանիքի գրկին մէջ մեռնի, որ չառժեք պատերազմով...»:

—Շատ լաւ,—պատասխանում են անձնուրաց եղբայրները:

—Երբ Սասուն երթամ, զիտեմ անելիքս,—մրմնջում է Միրը:

Հաճի-Աղա-Ռէկ կը սարսափի, երբ կը խօսին պատգամաւորները, երևակայելով Սասնցոց անյագ վրէժխնդրութիւնը, գրեթէ կը զղջայ: Ուստի հրամայում է արձակել Սատօն, բանդարկելով երկու եղբայրները:

Միր-Սատօ տասը ղինակիր քաջերով շրջապատուած, իւր զէնքով ղինաճ, նոյն երեկոյին ժամանում է Գալէ-Կուզան անվտանգ, ուր սպասում էին իւր բարեկամները Գալէ, Աւէ, Քաջայր, Տէր-Քաջէ և այլն:

Սրտաշարժ է լինում քաջերի դրկախառնութիւնը, արտասուելով համբուրում են իրար, իբրև պատերազմի ընկերներ, անզուգական բարեկամներ:

—Սատօ,—ասում է —Միր Աւէ ըստ իւր սովորութեան գերանդաձև սուրը շոյելով,—Սասնոց սարերը քեզ համար պիտի արտասուեն, դողային բարեկամ, 5000 Գալուրկեցի կտրիճներ հըրամանիս էին սպասու... աչժամ դու ինձ հետ ես, յարձակւի՛նք ջնջենք անօրէնների զօրութիւնները, աւիթը ինքնին ներկայացաւ, պարգենք դրօշը, վերջնական հարւածը տալով, արեան գետերը Սասունից մինչև Երզրում հոսեցնելով՝ օգնութեան հասնենք Ռուսական զօրքին:

—Նախ՝ սիրելիդ իմ Աւէ, մեր տղէրքը ազատելու մասին

խօսինք, դա եկրորդական հարց է, ասպատակ սփռել, Սասուն մաք-
րելուց յետոյ Մուշ կամ այլ ուր արշաւել: Վերջը կը որոշենք:—Ե՛հ,
շատ յոգնած ու սոված եմ... Աւէ, շատ եմ կարօտած մեր սո-
վորական կերակուրներին:

Սասունուհիք արդէն աճիւնի մէջ եփած էին բաղարջը, թան-
ապուր, թթու թան, ժաժիկ (լու) բերին: զրին կլօրիկ սեղանի
վերայ: Բանտից ազատւած կարիճը կորեկ հացը թանի մէջ պըր-
թեւով (մանրել) մի խոշոր դդալով, որ մեղանում կարելի է իբրեւ
շերեփ գործածել, սկսեց բռնեցքի նման պրթօններ զլորել իւր
որկորից:

Վարդան, Պետօ երեք ամիս մնացին բանդը: Բոլորովին փառա-
տելով կասկածներ, մտերմացան բանտապահի հետ, երբեմն ծխա-
խոտ, ուտեստ և այլն շնորհելով: Առանց վերահասու լինելու Սա-
սնոյ աւագների որոշմանց, մի օր, սուա տկարութիւնը պատուակ
բռնելով, Վարդան համոզեց քրդին դուրս հանել մաքուր օդ շնչելու:
Պետօ ընկերացաւ հիւանդին: Երկուսի էլ ձեռները, ոտները ծանր
շղթաներով կաշկանդւած էին, բայց՝ կասկածում էր բանտապահը,
Վարդան միջպէտի առաջն առնելու մտօք սկսում է մի շատ հե-
տաքքրական քաջագործութիւն պատմել Բագրանցիների կեանքից
և բոլորովին պարտւում նորա ուշադրութիւնը:

Եւր մի քիչ հետանում են գիւղից, Պետօ յանկարծ՝ իւր
ձեռքը կաշկանդող շղթաներով մի ահագին հարած է իջեցնում
քրդի զլիւն, որ անմիջապէս մեռելայի նման ընկնում է, զիշերը
դուրսը մնում, ութ օր հիւանդ, անլիկու մնալուց յետոյ փչում
ոգին:

Երկու հարազատները անմիջապէս խոյս կը տան ապառաժոտ
ձորերի մէջ: Քարերի զարնելով փշրում են ձեռների, ոտների շղթա-
ները, իբրեւ աւար կամ զէնք ուսերն առած՝ զարտուղի շաւիղներով
հեռանում:

Իիշերային մթութիւնը բաւական նպաստում է փախուտական-
ներին, անօթի, ծարաւ, հաղձեպով նոյն զիշեր մի աւուր ճանապարհ
են դնում, սակայն՝ բանտի մէջ սննդի նւազութեան բերմամբ մաշ-
ւած, նիհարացած լինելով՝ չեն կարող ժուժկալել, տոկալ անօթու-
թեան, ուստի՝ ակամայից մանում են մի քրդական գիւղ:

Ուտում են կերակուր, մի քիչ էլ հանգստանում և խնդն ուղի ընկնում: Հիւրասիրող քուրդը կասկածում է, մանաւանդ մահապարտի յատուկ Ապէ-փաշա շղթաները իրաւանացնում են իւր կասկածը: Անմիջապէս տասը զինւած քրդերով դուրս է սլանում գիւղից նոցա ձերբակալելու:

Վարդան, Պետո զէնք չունէին, թշնամին զինւած էր, անձնատուր լինելն ամօթ հաչիւ,—միթէ քարը զէնք չէ, մտածում էր Պէտո: Երկաթի պէս ամուր մտոներով սկսեց պոկել ժաշուից ահագին բեկորներ, կարկուտի նման տեղալ նոցա գլխին: Վարդան յոդնած լինելով՝ չէ կարող դիմադրել, ակարում թիւնը արգելում է նորան իւր հարազատին մասնակցելուց, ուստի հանդարտօրէն ասում է եղբորը:

—Անձնատուր եղիր, Պէտօ, իղուր ես աշխատում...:

Հրացան, թուր, նաճագ յաղթեցին քաջասիրտ Պետօին, կէս ժամ կռելուց յետոյ անձնատուր եղաւ:

Այս միջոցին մի տըրէ (խածասող, այս ածականով են որոշում քուրդ հարսները կիներից) մանուկը շալակած, ձութը ծամելով, բուրդ մանելով, արդահատանօք Պէտօի երեսը նայելով անցաւ, ձանաչեց և աճապարեց դէպի Գալէ-Վուզան:

Թան, հաց ուտելու, մի ինչ որ բան դողանալու մօք, դիմեց Միրին, պատմեց եղելութիւնը մանրամասնաբար: Սառս խնդն 200 կորիճներ յանձնեց ուէս—Մարտօի և ուղի հանեց:

Փախտուականները տարւեղան նոյն գիւղը, նոյն տունը, ուր մի ժամ առաջ ընդունուած էին իբրեւ հիւր:

Քրդերը անգլթաբար դանակոծեցին, մանաւանդ Պետօին, մի քանի գլուխներ խորտակած լինելուն համար խիստ ծեծեցին և իւր գանգն էլ ջախջախեցին մի քանի տեղով:

Կէս գիշերին՝ երբ քրդերը հաւաքւած դանակոծում, չարչարում էին երկու կալանաւորներին, յանկարծ տան երթնկալը վերացաւ, երթկից մի մերկ սուր կախւելով, առկայծեալ ճրագի վտիտ լուսով դալիափաջ սկսեց շողալ, աջ ու ահեակ տատանել, ահ ու սոսկում ազդելով:

Մինչդեռ քրդական ամբոխը ահաբեկ, ապշած աչերով գլուտում էր մահաղէնի դժգոյն փալատակւելը, խղի դրան ձայներ

ամենի ուշագրութիւնն է գրաւում, իսկոցն հարւած հարւածի վերայ հաղորդելով խորտակում, ընկնում է նա, փալփում են լուսնի լուսով նիզակների մերկ սրերի ծայրեր, նորաձև հրացանների փողեր մի տեսակ մահահոտ անտառ հիւսելով զարհուրած ամբոխի աչքին առաջ: Այս տեսարան զսպում է գիւղացու քաջութիւնը:

Վարդան և Պետո նախ կարծեցին թէ միախրի մարդիքն են, իրենց սպանելու կամ ձերբակալելու համար ուղարկած:

—Վարդան,—հռուսելով ասաց Պետո,—վատաբար պիտի մեռնենք այս գազանների ձեռք... եթէ ինձ լսէիր...:

—Ո՛հ, Պետո՛,—պատասխանեց տանիքից ուն-Մարտի ձայնը:

Պետոի գլուխը խորտակող քուրդը աճապարեց փախստական դառնալ իւր ընկերներին ձայնելով—կրակը մարեցէք, փախէք: Բայց չկարողացաւ, Պետո զօրացած և մի մահացու հարւածով գլորեց խուճապելու ժամանակ:

Գոռում, գոռում, աղաղակ լաց, հռնչիւն յաջորդեցին միմեանց, մարան հրազէնոց որոտման մէջ: Ճրագը մարելով խաւարը ծածկեց ամեն ինչ:

Տան զիրքին ծանօթ չէին հայք, երկու զոներ ունէր հիւղը, մինչդեռ մի կողմից քաջերի գերանդազէն հեզեզը հորդան կը տար մահ տալով, միւսից կը փախէին քրդերը:

Մի բշիռեկցի օտարական հայ, որ հիւր էր միւսնոցն յարկի տակ, անծանօթ լինելով չէր կարող քրդերի հետ փախչել, խարխալելով պատէպատ ի փախուստ աճապարած ժամանակ կը տանի մի թրի հարւած:

—Լճ, մալի միրըթնիր,—աղաղակում է նա,—իս ժիւս հայ իմ, միրն է ինչ կուզիք, զձըր նայըրնիր Ռէօ փախուկին:

—Վաւեր... ըծօ,—աղաղակում է հայոց խումբը,—ճրագ, ճրագ... հըյտը խզծուկ հայի էզի:

Ճրագ վառելով ստուգում են նորա հայ լինելը: Պետո իբրեւ Սասնոց գնդին վիրաբուժը (զարմանլի կերպով ուսումնասիրած է առանց գիտութիւն ունենալու) անմիջապէս իւր ճարտարութիւնն ՚ի գործն է դնում: Քաջերը թշնամի չգտնելով՝ բացի մի քանի անշունչ դիակներից գնում են գիւղն աւերելու: Մի ժամ չէ տեսնուի գիւղն կողոպտել, այրել, հանդիսողը ծեծել, ոմանց վիրաւորել և

ուղի ընկնել երկու կալանաւորը և վիրաւոր բշերիկցին իրենց հետն առած: Արշալուսին հետ միբին են ընծայում իւր անձնագորհ եղբայրները ողջ, առողջ: Այնուհետեւ Հաճի աղա չյանդգնեցաւ ջնջելու ձեռնարկել հայ Միրերի ազդեցութիւնը, շատացաւ խիստ մասնաւոր տուրք ստանալով՝ չյարգել Աւտալ-բէկի Ֆէրմէնը իբրեւ ներկայացուցիչ օսմ. կառավարութեան:

Մինչև 1876 թ. Սասո բիւրաւոր արկածների մասնակցեցաւ միշտ յաղթական հանդիսանալով: Հաճի-աղա յանկարծ պաշտօնից ընկաւ... անծանօթ սրով խողխողեցաւ, կտրաուեցաւ իւր բոլոր ընտանեօք... մինչև 1887 թ. քրդեր աշխատում էին անծանօթ սպանիչը գտնել:

Մինչդեռ ալեկոծ Տաճկաստանը պատրաստուում էր արեւելեան պատերազմին, վախճանեցաւ Սասնոյ սիրելին Սասո ՚ի խոր սուգ համակրելով իւր բարեկամներն ու ժողովուրդը: Խիստ շքեղ եղաւ նորա թաղումը:

Գալէ-Կուզան խմբւեցան 20—30 գիւղի ժողովուրդ:

Միր-Աէ, Գալէ անցան յուղարկաւոր գնդի գլուխը: Դռնից մինչև եկեղեցի երկու կարգ շարւեցան զինավառ Սասնեայնք, երբ երեւցան սղազդեաց կիները, որ թափորի առջևից դնում էին հանգուցեալի քաջութիւնքը երգելով. իսկոյն Միրերը նշան տւին զէնքերը պարպելու, մի քանի հազար հրացան որոտալով կարծես սպառաժներին զուժեցին առիւծասիրտ իշխանի մահը:

Սգածիր կիների ետևից գալիս էր հանգուցեալի սէգ երիվարը, ճարտուկ կենդանին ծածկւած էր իւր տիրոջ զէնքերով: Երկու օրիորդ կրում էին Սասոի կապան վեր բարցրացրած: Հանդիսադիրն էր սպիներով ծածկւած ալւոր քահանայն Տէր-Փաջէ:

Սասուն չունէր դազաղ, չունէր բարակ պատանք իւր դիւցազնը թաղելու, այլ պատատած հաստ կտաւով կրում էին ճաղբով (մի տեսակ հանրային դազաղ):

Տէր-Փաջէ չէր երգում շարական, այլ ողբերգակ կիներ երգում էին քաջին արկածները: Երբ վերջանում էր մի հատուած, արձագանգում էր ամբօսը, թահու թահու:

Քաղւած է Գալէ-Կուզանի անխառնակ եկեղեցւոյ դրան առաջ, իբրեւ ազգային բարերար, որ անշուք մենարանն այցելելով

դիտեցի անարձանադիր, անտաշ ժաշուի բեկորը, որի տակ թաղւած էր մի մեծ սիրտ, մեծ զէնք, արկածներով ու չիշատակներով փառաւորւած քաջանուն հայ, որի անունը ուսանում է սասնցի մանուկը իւր մօր կաթը ծծելու ժամանակ:

Սատօից յետոյ միրութիւնը վերջանում է կառավարութեան հրամանաւ, բայց հաստատ է մնում սասնցոց մէջ: Նորան չաջորդում են Գեոօ, Մարոօ, Յարօ ոչ թէ միր, այլ ռէս տիտղոսով: Արեւելեան պատերազմը բարձրացնում է սասնցի հայի անունը: Ուստի այդ եղելութիւնն առանձին հատորով, պարազլիսի անունը միայն այլակերպած, ամփոփած եմ Գորպէ գործիս մէջ իբրեւ վէպ: Գոցում եմ ալեքոյց պատմութեան էջը և սկսում Դաւորիկի անցքերը, որչափ կարողացայ ժողովել:

(Շարունակելի)

ՊԱՏԱՍԻԱՆ 24ԱՅ

Խ. ԱՐՍԷՆԻ

Սաստիկ հալածւած և արհամարւած,
Մոլթ կասկածներով ճնշւած և տանջւած,
Տառանում էի մենակ աշխարհում,
Ներման տենչալի օրին էի սպասում,
Լալով հարց տալով Նախախնամութեան:
Սակայն ինձ Աստուած չուեց պատասխան:

Բորբոք ցանկութիւնս կրկին ինձ չաղթեց,
Մեծ թաղաւորին զիմելու ստիպեց.
«Արդեօք իմ տանջանք կը տե՛ք երկար»:
Նա նայեց լուռ և ցաւակցաբար:
Ես ուրախ էի գիմելով նորան:
Սակայն նա եւս չուեց պատասխան:

Տեսայ շնորհալի մեծ մարգարէին.
«Ասում են թէ դու շնորհ տտւածային
Ունիս՝ ծածուկ բան ճիշդ հասկանալու:
Արդեօք ինձ Աստուած շնու է ներելու»:
Մարգարէն յուղւած սրտով ինձ նայեց.
—Այդ ես չգիտեմ— պատասխան տւեց:

Վերջը զիմեցի ես ժամանակին.
«Դու էիր բերում խեղճ թշառ աղբին
Դերութիւն, աքսոր, տանջանք ինանիր—
Անգութ ժամանակ, դէհ պատասխանիր—
Ստրկութեան, խաչին պիտի դնջ վախճան»:
Բայց ժամանակը չունի պատասխան:

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐ-ՄԻՐԱԲԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ')

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐԸ

Ա. ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

1. Առաջին

Հիմա համառօտակի ներկայացնենք քաղաքակրթութեան այն արտադրութիւնները, որոնք սաների զարգացման իւրաքանչիւր աստիճանի գերակշիռ ձգտումներին են համապատասխան:

Մենք առաջին տարում 6—7 ամեայ մանկան փոխանակ հրէական ու ազդալին նահապետական դարու պատմութեանց՝ առաջարկում ենք իբր կենտրոնական բարոյակրթիչ նիւթ հէքիաթները, որովհետեւ նրանք այդ հասակում այս նիւթերի համար աւելի հարցասիրութիւն կ'ունենան՝ քան տարածութեամբ, ժամանակով ու հոգեբանական երեւոյթներով նրանց սրտից ու մտքից հեռու պատմութիւններ: Նա որ նախազգրոցական հասակում անշունչ առարկաները իր վառ ու ստեղծագործ երևակայութեամբ կենդանացրել էր, սիրում է գեռ միայլ այդ դիւթական աշխարհում նա նախնական մարդու պէս ոչ թէ զիտմամբ է բանաստեղծում հէքիաթներ ու զիւցաղներդութիւններ, այլ համաձայն ժողովուրդների հոգեբանու-

1) Տես «Մարտ» 1895 թ. № 1:

թեան՝ նրա հողին ալ չըջանում ուղղակի իւրացուցման ազդեցութիւնն է գործում: Աւան ժողովրդական բանաստեղծութեանց մէջ դեռ սաղմաւին զրօթեամբ չեմք տեսնում է ազգային բանաստեղծութիւնը իր բազմազան ճիւղաւորութիւններով, այս հէքիաթների մէջ է որ ժողովրդական լեզուն, պատմութիւնը, հաւատալիքը, օրէնք ու սովորութիւններն իրանց ծիւղերն արձակում են: Հէքիաթներն ունենալով մանկական պատմութեան բոլոր գլխաւոր առանձնատկութիւնները՝ պարզութիւն ու հարուստ բանաստեղծութիւն, բարդական հանդամանքներ, հրահանգիչ բովանդակութիւն, միաշունչ արժէք և ձգտումների ու իդէալների միութիւն, ամեն նիւթերից աւելի նպատակաշարմար են: Հէքիաթները ժողովրդական կեանքի լարատեութեան համար մեծ ուժ են համարւում նաեւ եւրոպական կեանքում, հապա որքան ևս առաւել կարեւոր են նրանց հաստատուն բազմաճիւղ արմատները մեր նախնական կեանքի ուժերի կանգուն պահելու համար, ալն արմատները, որոնք տակաւին ալնքան գթառատ կերպով սնուցանում են մեր զիջական ամբողջ հասարակութեանց, մեր ազգութեան մեծամասնութեան մտաւոր ու բարոյական կեանքը: Ով ներկայ է կղել հաշիւականների երկրորդին, երբ հեքեաթը թէ վէպի, թէ թատրոնի տեղ է բռնում իր պատմական ու քնարերգական ճիւղաւորութիւններով, ով միւսկողմից տեսել է հայրենիքի սրտից ու մտքից հեռու, այս բանաստեղծութիւններից, զուրկ դադթական հալին՝ նա կարող է զգացած լինել այս հիւանալի բանահիւստութեանց ուժն և հասկացած նրանց խորհուրդը:

2. Որսորդական կամ Ռոբինզոնեան շրջան:

Երբ մանուկն սկսում է կասկածանքով վերաբերել երևակաական կեանքի երևութներին, ալն նշանակում է ժամանակը հասած է նրան մտցնել բնական երևութներին պատճառականութեան ցանցաւոր: Աւոր բանահիւստութիւնը կարող էր բնական ու միւսնունձ ժամանակ գրաւիչ կերպով ներկայացնել նախնական մարդու մաքառումը բնութեան հետ: Ռոբինզոնի պատմութիւնը հէքեաթի պէս պարզ ու մանկական է, սակայն ալն առասպելներում երևակաութիւնը մինչդեռ հազիւ ու անզգալի կերպով է իրականութեամբ սանձահարում, ալստեղ գործնական երևակաութիւնը շարունակ պէտք ունի բնական օրէնքները հաշիւ առնելու: Ռոբինզոնի կեանքը կ'ուսուցանէ, որ, բնական օրէնքների ստիպողական բնաւորութիւնը մի կողմից մարդուն դէպի գործունէութիւն ու շառաւիղի մտնել է մղում, միւս կողմից սահմանափակում է պատմական զարգացման ընթացքը: Մանուկները երևակաութեամբ մասնակից են լինում սովորական մարդու ճիղերին ու ջան-

քերին, աշխատելով թէ մտաւորապէս ու թէ գործնականապէս որքան հնարաւոր է մտնել նրա տրամադրութեան մէջ, տողորել նրա կրօնական զգացմունքներով, նրան վշտակից և ուրախակից լինել: Այսպիսով Ռոբինզոնի կեանքի նկարագիրը կարող է կրօնագիտութեան, բնական գիտութեանց պատմութեան նախաւիզ դառնալ: Այս վէպը կրթական տեսակէտից աւելի արդիւնաւոր կացութեանը համար աւելի մշակման պէտք ունի: Ռոբինզոնին իսկապէս պէտք է զրկել քաղաքակրթութեան բոլոր միջոցներից, ապա նաև ընդարձակել նրա լարաբերութիւնները ընտանեկան կեանքի շրջանով ու վերջապէս մշակել ազգային տեսակէտից: Այս վերջին կէտն աւելի զգալի է նրա սկզբներում և վերջերում, ալփնքն՝ իր ընտանիքում վարած կեանքի երևութներում:

Յ. Դիւցազնական դար:

Մարդկութեան սնդամներն, ընտանեկան ու հասարակական կեանք մտնելուց առաջ, դեռ անցնում են մի շրջանից որ կիսապատմական ու կիսաառասպելական լինելով՝ ազդ երկուսի միացուցիչ օղակն է կազմում: Դիւցազններգութիւնը բնական հետևանք է վալրենի կեանքի: «Քաղել առանց ցանելու»,—ասում է Հ. Լոցէն, մարդկութեան բնական ու նախնական կեանքի եղանակն է: Բնութիւնից հասարակ կերպով օգտւելն ալլես բաւարարութիւն չէր տալիս, իսկ հոգատար, կերպարանաւորիսն ու արտադրիչ աշխատութիւնը, որ պահանջում էր համբերութիւն, զրկանքներ ու լարատեութիւն, երկար ժամանակ արհամարում էր աւերիչ աշխատութեան առաջ, որ որսորդութեամբ, կողոպուտով և կռուով պատրաստի արտադրութիւններն իրա վալըքին, էր ծառաեցնում: Բնական (վալրենի) դրութեանը հետևեց դիւցազնական դարը, դիւշատիչ կենդանիները կեանքի նմանողութեամբ, որով մարդկալին զգածումը ոչ երբէք չպիտի դադարի հիմնալուց: Այսպէս շարունակելով նա գիտում է, թէ ինչպէս նոյն իսկ հելլենական կեանքի նոյն շրջանում, Հոմերեան բանաստեղծութեանց մէջ աշխատաւորները մի մութ խաւ են ներկայացնում, որի վրալ հաստատում է աղնականները զւարթ ու վալըտէ կեանքը և թէ ինչպէս աշխատանքը ոգու ազատութեան հակառակօրդ է համարում: Անշուշտ այս կեանքի իդէալական երևութներովն է որ մենք ցանկանում ենք ոգեւորել մատաղ սերունդը և նրանց լարաբերութեանց շրջանն ալսպիսով ընդարձակել... Սանը պէտք է, դիտում Ռալնը, դիտենալ այն հանգամանքն երի ծննդաբանութիւնը, որոց մէջ նա դրած է իր ծագումով և անհատականութեամբ: Սանը պէտք է իր ազգային քաղաքակրթութեան գլխաւոր զարձակեալներն ուսանի: Տարրական գործը հարկադրած է բաւականանալ այսքանով, իսկ մեր ժողովրդական

դպրոցներն ու մանաւանդ միջնակարգ հաստատութիւններն ինարկէ շատ աւելի պէտք ունեն եւրոպական քաղաքակրթութեան պատմութեանն՝ քան աչս երկրների կրթական հաստատութիւնները, որովհետեւ իւրաքանչիւրի ազգային պատմութիւնը կապւած լինելով իր պէս լուսաւորւած գրացիներու անցեալի հետ՝ ինքն ըստ ինքեան կարող էր բաւարարութիւն տալ:

Գերմանական Հերմարտ-Յիլլերեան շկոյան նիւէլոնդներու դիւցազներդութիւնը, որ ազգերի անգիր բանահիւտութեանց մէջ հոմերականներէց չեառջ առաջինն է համարուում, վերապահում է չորրորդ տարւոյ դասընթացին հրէական դատաւորների զարու հետ, թէն աչդ դիւցազներդութիւնը իւր բովանդակութեամբ աւելի հեռու է բուն պատմութիւնից: Այս «ընդհանուր գերմանական զրուցը, որ զուտ հերոսութիւն է ներկայացնում, ասում է Ռալֆը, Թիւրինգեան-Վարաբուրգեան զրուցներին հետեւելով պէտք է միանաչ նրանց հետ»: Հրէական դատաւորների հերոսական կեանքի երևութիւնն են որ կապում են նիւէլոնդներն աչդ չրջանի հետ: Իսկ հրէական նահապետական դարուն զուգընթաց աւանդում են Թիւրինգեան զրուցները, սակաչն ինչպէս Schuljahr-ների հեղինակներն էլ խոստովանում են, աչս աչխարհի աչն նախնական ժամանակների ոչ պարապմունքները և ոչ էլ բարոյական տեսակէտները համապատասխանում են նահապետականին... Անուամենայնիւ առաջարկում են աչդ զրուցները, որովհետեւ ինչպէս որ կրօնական զարգացման չրջանի համար հրէական նահապետներն են սկզբնաւորութիւն կազմում, աչնպէս էլ աչխարհական պատմութեան համար Թիւրինգեան լանդգրաֆները: Աչս տեսակէտից մեր զիւցազնական դարն ու նահապետականը աւելի են համապատասխանում հրէական ու համամարդկային տիպարներին, թէն մեզ հասած նիւթերը գեռ թերի ու անմշակ են:

Հաչկական դիւցազնական դար: Մեր հնաւանդ դիւցազներդութիւններից տարաբաղդաբար գողթան հիանալի երգերի միաչն խղճուկ հատակտորներն են մեզ հասել, հին հին դարերի սիրելի մնացորդներ, որոնք պատմում են մեր ժողովրդական բանահիւտութեան վառքը: Արդէն 1850 թականից բոլոր հաչ և օտարազգի հաչագէտները սկսեալ էմինից, Հ. Յոլտեի Վաթրճեանից, «Բազմալեպի» 1850 - 51 թ. չօրածապրից, մինչև Պալտանեան, որոնց ձաչնակցում է Վ. Լանդլուան, աչդ երգերի մասին աչն կարծիքն են չաչնել, որ նրանք կազմած պէտք է լինեն մի լիակատար դիւցազնակրթութիւն պարսկական Շահ-Նամէների նման, ուր պատմում է Հաչաստանի հին ժողովրդների ամբողջ պատմութիւնը: Նոչնք վկաչում են, ինչպէս Ջարբանալեան չիչում է, Ագաթանգիզոս, Բիւզանդ, Եղիշէ և Մաղխարոս ժա. զարում, որ անձամբ լսել է աչդ երգերից մի հասւած: Վերջերս «Հանդէս Ամսօրեալի» 1894 թ. 5—8

համարներում լուս տեսաւ գերմանացի Ֆեթթերի նոր ուսումնասիրութիւնը, չ. Ն. Ա.-ի գիտողութիւններով: Գերմանացի հալագէտը չի կարծում՝ հա. կառակ վերալինել ուսումնասիրութեանց, որ Գողթան երգերն ի հնումն ամբողջ գիւցազներգութիւններ կազմած լինէին, այլ Գիւլթրիէի հետ նա ենթադրում է, որ նրանք սպանիական Աօմանսերոյի և գաղղիական Տրու-րադուրների նման բանաստեղծութիւններ կազմ լինէին: Ֆեթթերի բե. լած փաստերը տակաւն տակաւին աչնքան համոզեցուցիչ չեն, մեր կար. ծիքն աչս մասին փոխելու համար: Չ. Ն. Ա. ասում է... «կրնանք ապա. հովապէս հաւատով, թէ մեր վիպասանքն աչն էին, ինչ որ լուծաց հաղն. ներգուք (rapsodes). ասոնք Հոմերոսի եղիական վիպասանութիւնը կ'եր. դէին, իսկ հալ վիպասանները Արտաշէսի քաջագործութիւնները»: Վերջը Ֆեթթերը, շատ բարձր արժանիքներ գտնելով աչս երգերի մէջ, հետեւել կերպով է նրանց բնորոշում... «Չկալ կտոր մը որ հասարակ իմաստ ու ատայւած ունենալ, ամենն ալ մէկըմէկէ գեղեցիկ են և եթէ ամբողջ վի. պասանութիւնը պահւած ըլլար, ամենալիւր թ աղգաց վիպասա. նութեանց հետ ապահովապէս պիտի մրցէր»:

Գողթան երգերից ըտող՝ սկսեցինք «Սատունցի Գաւթի» ու «Սաս. մալ ծռերն» ուսումնասիրել մանկավարժական տեսակէտից. հէնց աչխա. տութեան սկզբներում շատ սնդսմ մեր միտքը հակուած էր աչս կողմը, թէ աչս երկու գիւցազներգութեանց մէջ կարող էին կապեր եղած լինել: Գողթան երգերը, որ նախնիք վիպասանութիւն, վէպք և թւեւեւաց երգեր էին կոչուած, շատ հաւանական է, որ իրանց մէջ և իրանց չատուկ չափական լեզուով պարունակած լինէին նաև Սատունցի Գաւթի (Սամալ ծռերի, Գաւթի և Մհերի) նիւթերը, որոնց պատմական անցքերը առաջիններէից 400 տարի առաջ պէտք է Հալաստանում տեղի ունեցած լինէին: Նւ միւս կողմից քանի որ Աթա. հակի (Շահ-Նամէի Զօհակի ըստ Օպպէրտի և Լամինի) և Տիրան մեծի մէջ կապեր կան ու Գողթան երգերը մինչև ժա. դարնէլ հետքեր են թողել պէտքէ ենթադրել, որ Սատունցի Գաւթի էլ աղ երկու բանահիւսու. թեանց հետ առնչութիւններ ունեցած լինէր: Սակաւն աչս կարծիքն աչնքան հիմնաւոր չէր լինիլ, եթէ Շահ-Նամէների և Սատունցի Գաւթի մէջ բազմութիւ նմանութիւնները ու զործողութեան վարկերը աղ ակնին չապացուցանէին: Շահ-Նամէների հոչակաւոր գերման թարգմանիչ Փոն Շաքն ասում է, որ աչս գիւցազներգութիւններն իրանց աղղեցութիւնն ունեցել են Պարսկաստանի սահամաններից դուրս դէպի արևմուտք: Նա ապացուցանելու համար, որ աղ բանահիւսութեան էական մասերն և, դարում արդէն աղ ձեով դուրսիւն էին ունեցել, փշուժ է Մ. Խորենացու վիպութիւնները և նրա բռնած արհամարական գիրքն աչս «տարօրինակ առասպելներին» վերաբերութեամբ: Շաքը համոմատելով գերմանական

Նիբելունգները պարսկական Շահ-Նամէների հետ՝ նրանց ողին նույն է համարում, իբր ընական հետեանք միենոյն հին ցեղակցական երևութ-
 ների: Մենք մտաբերեցինք այս առիթով նաև Շահ-Նամէների հալ թարգ-
 մանիչ պ. Ս. Գիւլզատեանցի խոստումը «Մուրճում» մի օր հրատարա-
 կել այս զիւցազներգութիւնը և մեր Գիւլթան երգերի մէջիւր գտած չառն-
 չութիւնները, որին մենք մեծ հետաքրքրութեամբ սպասում ենք: Իհարկ
 է մեծ պէտք է լինէր մեր ուրախութիւնը, երբ պ. Ս. Աբեղեանի «Գա-
 լիթ և Մհերի» չառաջարկում կարգացինք հետեւեալ ստղերը... սկզբում
 ոտանաւորով էինք զրեւ միաջն աջն կտորները, որոնք մոկացին ոչ
 թէ արտասանում էր, ալ միշտ երգում մի առանձին եղանակով... լաւ
 ուշադրութիւն դարձնողը կը տեսնի, որ արդի ժողովրդական վէպի
 աչս ձաջնական տողաչափութիւնը, որ բոլորովին նոր է
 մեր բանահիւսութեան մէջ, չառնման է մեր հին հեթա-
 նոսական վէպերի չափին (երկէր երկին, և միւս հառաւորները խորհնացու
 մէջ)։ Այս օրինակներով ցոյց է տալիս պ. Աբեղեանցը, Աբեղեանի գրի առած
 վարիանտից, ինչպէս տեղեկացանք, նրան պատմող մոկացին Գիւլզատեանց
 գիւղից Կովկաս և ալ տեղեր երկար ժամանակ թափառած ծերունին ի
 միջի ալոց ասել էր, որ աչս պատմութիւնը քառասուն ճիւղ ունի,
 որ ամբողջ գիտեցողները չառ հազագիւտ են և որ իւր կեանքի մէջ նա
 միաջն մէկ աչգալիսի մարդու է հանդիպել, երբ ինքը դեռ երիտասարդ էր
 եղել... Այս բոլորից լետու մենք ի հարկէ պէտք է աչն եղրակացութեանը
 գանք, որ աչ բոլոր վարիանտները մի ընդարձակ զիւցազներգութեան թան-
 կագին միացորդներն են։ Արդէն մինչև հիմա հաւաքւած վարիանտները
 բաւականին ամբողջացնում են միմեանց, հերոսների պատկերները բնորո-
 շում աւելի պարզ գոյներով։ Ժամ է արդէն կորստից վրկելու նաև ալ
 միացորդները և ի մի հաւաքելով անմահացնելու աչ տիտանների չիւա-
 տակները։ Նախելով ժողովրդական զիւցազներգութեան զարգացման ընդ-
 հանուր օրէնքներին՝ նա արձակ ձևից վերածւած պէտք է լինէր ոտա-
 նաւորի աչոյների (րապսոդների) ձևը։ Իսկ հիմա, երբ աչ թանկա-
 գին զիւցազներգութիւնը ժողովրդի չիւղութիւնից հետզհետէ անհետանա-
 լով դէպի վերջնական քաղքալումն է դիմում ու արդէն իր հերոսներից
 չառերին անդառնալի կերպով կորցրել է, բայց երբ նա ժողովրդի բերա-
 նում գէթ մասամբ դեռ կ'ենդանի է, պէտք է վերակենդանանալ, նոր
 շունչ ստանալ մի աչգալիսի բանաստեղծի երևակալութեամբ, որ ներշնչ-
 ւած է «իւր աչգի ամբողջ երիտասարդական զիւցազնական ուղով», ինչ-
 պէս Ֆ. Շաքն է ասում։ Թող դուրս գալ Աղաւանցը կամ նրա պէս մին
 ու «Տորք Անդեղի» պէս հիանալի կերպով վերարտադրէ աչս աւանդու-
 թիւնները և աչն ժամանակ մենք մի մեծ գրական հարստութեան
 կը տիրանանք մեր նախնիքն երբ քաղաքակրթութեան

մի ամբողջ շրջանը բնորոշող, Բալց ի հարկէ Շահ-Նամէների ողբով էլ պէտք է ներշնչւած լինի աղ Վերարտադրիչ հաշ ընտանեկանը: Առ ժամանակ մանկավարժներս չատ և չատ շնորհակալ կը լինէինք, եթէ ընդր վարկանտները մինն չանձն առնէր համեմատել և արձակ ձևով մի մշակւած նիւթ պատրաստէր՝ իբր ուսումնարանի երրորդ տարւալ ուսուցման կամ ընթերցասիրութեան նիւթ:

Աղաբանցի «Տորք-Անդեղը»: Այս «հին-գրուցի» գործողութեանց զըխուոր վարերից մէկը, Գուգարք (Լոռի), Նաև «Սասմալ ծռերի» զըխուոր վարերից մինն է: Տորք-Անդեղի հերոսները ոչ միայն չեա չեն մնում աչն հերոսներից, նրանց Տորքը ոչ թէ հսկալ ալ «պե» է: Տորքի Հալկանուն էլ ոչինչ բանով պակաս չէ խանդուկ խաթունից, Ալլ զիւցազունների պատկառանքը դէպի մեծերը, հերոսութիւնները, երախտագիտութիւնը, հսկալական ութի հետ համեմատութիւնը և հեղութիւնը, մեծահագնութիւնը, հալկանասիրութիւնը—հին-հին դարերի քաղցր բուրմունքով աչնպիսի խոր տպաւորութիւն են գործում, աչնքան սիրելի են դառնում մեղ ալգ պատգամեան արտանները, որ սրտի խորքերից հառաչում ենք «երանիլ աչն աչխարհին ու մանկանց»: Կառաջարկէինք սաներին Նախ աչս զուտ արեւապաշտական աչխարհը ներկայացնել և ապա Սասունցի Գաւիթը, մինչև որ սա նոր մշակութեամբ լոյս կը տեսնէր: Ի հարկէ ամբողջ Տորք-Անդեղը անդիր անել տալ չի կարելի: Պէտք է արձակ ու աւելի պարզ ձևի վերածել և միայն անդ-տեղ հերոսների սրտառուչ արտապատութիւնները ընադրի ձևով ուսուցանել: Այս կամ աչն հատուածը, եթէ իր ոգուն պատշաճ հղանակ գտնէր, ինչ ասել կ'ուզի, որ աւելի գեղեցիկ ու մօտ կը լինէր բուն ժողովրդական ոգուն: Աւելի ուշ, իբր ընթերցանութեան նիւթ, աչս զիւցազնիւրդութիւնն իր բնագրի ձևով առանձին հրճւանքով կը կարգացւէր:

(Շարունակելի)

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ Յ. ՍԱՐԿԱՒԱԳ.—«Մոռացւած աշխարհ» Ա. գիրք
Թիֆլիս. տպ. Շարաձէի. 175 էջ. գինը 60 կոպ.

«Մոռացւած աշխարհ» վերնա-
գրով սարկ. ձուլուրեանը սկսել է
հրատարակել մէկը միւսի ետեւից իւր
աշխատութիւնները: Երկու հատոր
արդէն լոյս են տեսել. երրորդ և չոր-
րորդ գրքերը, երեւի, չուտով լոյս
կը տեսնեն: Մենք կարդացել ենք մի-
այն առաջին գիրքը և դուրս արած
սպաւորութիւնը շտապում ենք հա-
զօրդել մեր ընթերցողներին:

Վերոյիշեալ ընդհանուր վերնա-
գրի տակ բերւած են բազմաթիւ
պատկերներ, որոնց նիւթը վերցրած
է Ղազարի կողմի հալ գիւղացիների
կեանքից: Մենք չգիտենք, թէ որ-
քան կը լաջողէին «Մոռացւած աշ-
խարհի» հեղանակին մեծ վէպեր և
կամ պատկերներ ոչ գիւղական կե-
անքից: Բայց պատկերների ներկա
արտաքին ձևը շատ լաջողած է:

«Մոռացւած աշխարհը» կարդա-
լուց ցնտու մարդ չի ավստտալ նորա
վերայ կորցրած ժամանակը, ալ ու-
րախ կը լինի, որ կարդացել է: Պատ-
կերները հարուստ բովանդակու-

թիւն ունեն: Աւելորդ նկարագրու-
թիւններ և խօսակցութիւններ դժ-
ւար է գտնել նոցա մէջ: Հեղինակը
բաց է անում ընթերցողի առաջ մի
նոր աշխարհ, մի կեանք, որ իւր
շատ կողմերով նոր է նորա համար:
Պատկերների մէջ կան անթիւ ան-
համար դործող անձինք, բայց կա
միայն մի հատ հերոս: Այդ հերոսը
հալ գիւղական ժողովուրդն է՝ իւր
ցնցոտիների մէջ, քրտինքը ճակա-
տին, մի հերոս, որ աշխատում է
եզան պէս, որի ամենամեծ հոգսն է
օրաւ հացը, որ գիտէ դիմանալ չար-
քաշ կեանքի բոլոր դժարութիւն-
ներին, որ գիտէ սրտանց ծիծաղել
և ուրախանալ, լալ և ծնկները թա-
կելով հեծել, որ գիտէ սպառնալ և
անիծել:

Հալ գիւղացու ընտանեկան նիստ-
ու կացը, դաշտալին և հասարակա-
կան կեանքը իւր բոլոր արտադա-
տութիւններով հանդէս է գալիս:
«Մոռացւած աշխարհի» մէջ, Հալ
գիւղացու իդէալը, հասկացողութեան

չափը, բարոյականութիւնը, սովորութիւնները, նախապաշարմունքները, նորա լեզուն՝ իւր հարուստ դարձածներով,—այս ամենը կատարեալ ճշտութեամբ արտափայլել է սարկի. ճշգրտեանի պատմութիւններն մէջ: «Մոռացած աշխարհի» մարդիկը ասլրում են իրանց համար լաւ կամ վատ: Մի մասը հարստահարում է, ճնշում է, անհիմն դատաստան է կտրում, բանտարկում, գրկում և ապրում անպակաս. միւս մասը քրտնաթոր աշխատում է, պարտքերի տակ հեծում է, լալիս է, և ապրում հազար ու մէկ զրկանքների մէջ: Բայց մարդ պարզ տեսնում է, որ այդ աշխարհի վերաջ հաւասարապէս սփռած է սոցիալութեան խաւարը, և լուսաւորութեան ճառագայթները չեն թափանցում այդ խաւարի մէջ:

Հեղինակը ունի մի առանձնաշատկութիւն. իւր կողմից շատ չէ խօսում: Նա ետին գծի վերաջ է կանգնած: Նա զսպում է իւր սեփական հալեացքը և զգացմունքը այս կամ այն խնդրի նկատմամբ, այս կամ այն պատկերը նկարագրելու: Մենք ակնատես ենք միայն այն տեսարաններին, որ բացւում են մեր առջև, մենք ունկնդիր ենք միայն գործող անձանց խօսակցութիւններին, և ինքներս եզրակացութեւններ ենք անում, ինքներս գնահատում զիւղական կեանքի զանազան երևոյթները: Եւ շատ լաւ էլ անում է վիպասանը, որ օբյեկտիւ է մնում, որովհետեւ, երբ նա երբեմն իւր կողմից խօսում է, չափնում է իւր կարծիքը, իւր համակրութիւնը կամ

հակակրութիւնը, ապաւորութիւնը թուացնում է: Օրինակ, նա մի տեղ չար ծիծաղում է աջն բանի վերաջ, որ մի գեղջիկուհի «կորցնելով գիւղական կնոջ լատուկ նահապետական համեստութիւնը և պարզ կեանքի հետ ամօթխածութիւնը, քանդել էր հազար ու մի լաթով փաթաթած գլուխը և թանկագին բաղդադի ծածկել...» («Անդդտոր»): Եթէ հայ կիներ կորցրել էր իւր ամօթխածութիւնը—այդ պախարակելի է. բայց մի թէ պախարակելի է, որ նա քանդել էր հազար ու մի լաթով փաթաթած գլուխը և թանկագին բաղդատի ծածկել? Յետոյ՝ «Հերիքը ամբողջ մարմնով դողում էր, ամեն մի հեկեկանքը նրա անմեղ սիրտը կտոր կտոր էր անում»: «Անմեղ» բառը աշտուղ բոլորովին անտեղի և աւելորդ է: «Մոռացած աշխարհի» հեղինակը որքան օբյեկտիւ լինի իւր պատմութիւնների մէջ, այնքան աւելի կը վատասկեն նորա զրածները գեղարւեստական տեսակէտից: Սորանով, ի հարկէ, մենք չենք կամենում ասել, թէ ամեն մի գրողի համար պարտաւորիչ է օբյեկտիւ լինելը: Կան գրողներ, որոնց ուժը ոչ այնքան չափնած գաղափարների մէջ է, այլ տիպերի և երևոյթների ճշգրիտ և գեղարւեստական նկարագրութիւնների մէջ: Այդպէս է Շէկսպիրը, Բնդհակառակը, կան և այնպիսիներ, որոնց ուժը կաշմուղում է աւելի նուցա բուռն զգացմունքների մէջ, նուցա անհատական համակրութիւնների կամ հակակրութիւնների մէջ: Այդպէս է Բալզանը, Շէկսպիրի տիպերի մէջ հեղինակը անտեսանելի է:

Բազմի հերկատիրութիւններն մէջ հեղինակի հերկապութիւնը ակնհայտ է եւ գրաւի Շէկսպիրը կը թուագնէր իւր արագեղիւններն տպաւորութիւնը, եթէ լաճախ մտցնէր նոցա մէջ իւր սեփական «եսը»։ Բազմը, ընդհակառակը, չէր կարող դառնալ Բալրն, եթէ իւր «եսը» չմտցնէր իւր գրութեան մէջ։

Բացի մի քանի արժանաւորութիւններէ, որոնք են՝ գիւղական կեանքի եւ տիպերի ճիշտ նկարագրութիւնը եւ ժողովրդական լեզվին վերաբերեալ կատարեալ հմտութիւնը, սարկի ձուլուրեանը ունի նաեւ մի զուտ գեղարեւտական արժանիք— ճիշտ, բնական եւ գեղեցիկ համեմատութիւններ։ «Հերիքը ճուտը կորցրած հաւի նման աչս ու աչ կողմն ընկնելով, ուղղում էր գոմի դուռը բաց անել» իւր բանտարկւած ամուսնուն տեսնելու։

Բայց մի խորհուրդ մեր կողմից։ «Մոռացած աշխարհի» հեղինակը թող աշխատէ մշակել գրականական լեզուն աչնպիսի տեղերում, որտեղ խօսում է ինքը եւ թող աշխատէ մա-

քուր գրականական լեզվի մէջ զուտ գաւառական աչնպիսի բառեր, որոնց համապատասխան բառերը գործածական են դարձել մեր գրականութեան մէջ։

Հաւ ժողովրդի կեանքը վաղուց է, ի հարկէ, հարուստ նիւթ է մատակարարում մեր գեղարեւտական գրականութեանը։ Այդ կեանքը շարունակ նկարագրում է թէ մեծ վէպերի, թէ վէպիկների, թէ պոէմաների մէջ։ Բայց սարկի ձուլուրեանը առաջինն է, որ սխտեմատիկաբար քաղմութիւ մանր վէպիկների եւ պատկերների ձեով ներկայացնում է մեր առջեւ հաւ գիւղական ժողովրդի կեանքը իւր լաւ եւ վատ կողմերով։

«Մոռացած աշխարհը», մեր կարծիքով, հաստատուն տեղ պիտի բռնէ մեր գրականութեան մէջ եւ երկար ժամանակ նա չի մոռացելու։

«Մոռացած աշխարհի» բոլոր հատորները լոյս տեսնելուց վտ՝ գուցէ, հարկ կը լինի մեզ վերադառնալ նորա մանրամասն քննութեանը։

Լ. Մ.

ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, Էմին.—Երարեգործութեան զինակի տակ։ Գրամա հինգ գործողութեամբ։ Երեւան, տպ. Էմին ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅԻ, 186 էջ, գինն է 1 ռուբլի։

Մեր բանաստեղծութեան ոչ մի ձևը աչնքան ազդատ չէ, որքան գրամատիկականը։ Վիպական բանաստեղծութիւնը ունի մի քանի ներկայացուցիչներ, քնարական—

նոյնպէս, գրամատիկական բանաստեղծութեան մէջ միակ Սունդուկեանցն է, եւ ուրիշ ոչ ոք։ Այս երկուքը ունի իւր բացատրելի պատճառները։ Սուրա ընդհանուր պատ-

ճառը ալն է, որ եւրոպական դրա-
կանութեան մէջ վէպը ներկայ դա-
րու երկրորդ կիսում կլանել է բա-
նաստեղծութեան միւս ճիւղերը և
անճամեմատ աւելի զարգացել ի վերս
նոցա: Հաջոց նոր գրականութիւնը
նոյն ալդ հոսանքի մէջ է առաջ
գնում: Ինչպէս Եւրոպայում, Ռու-
սաստանում, նոյնպէս հայերիս մէջ
տաղանդները, ըստ մեծի մասին,
ստաւում են վէպի վերաւ: XIX
դարու երկրորդ կիսի ամենաշուտա-
ւոր տաղերը գրեթէ բացառապէս
վիպասաններ են: Այդ ժամանակա-
միջոցին վերաբերեալ նշանաւոր վի-
պասանների թիւը շատ մեծ է, մինչ-
դեռ նշանաւոր ողբերգակներին կամ
քնարական բանաստեղծներին մա-
տով կարելի է համարել: Գալով վե-
րոյիչեալ երկու թիւ մասնաւոր պատ-
ճառին, ալդ պատճառը մենք գտնում
ենք մեր հասարակական կեանքի
ներկայ պայմանների մէջ, ասեմ ա-
ւելի պարզ, մի կարեւոր հաստատու-
թեան բացակայութեան մէջ: Այդ
կարեւոր հասարակական հաստատու-
թիւնը մշտական կարգին բեմն է,
որի բացակայութիւնը մեր ներկայ
քաղաքակրթութեան պակասաւոր
կողմն է: Եթէ մենք ունենալինք մի
մշտական բեմ՝ լուրջ հիմքի վերալ
դրած, մենք կ'ունենալինք գուցէ
մի քանի Սունդուկեաններ — Մշտա-
կան բեմը սնունդ է տալիս դրամա-
տիկական բանաստեղծութեան, իսկ
դրամատիկական բանաստեղծու-
թիւնը միշտ վառ է պահում թատ-
րոնի սէրը և հետաքրքրական դարձ-
նում նորան թէ գրականական թէ
գեղարվեստական թէ հասարակական

տեսակէտից: Շէքսպիրի, Մոլիէրի և
Շիլլերի ժամանակները թատրոնի
ճաղկման ժամանակներն էին Անգ-
լիայում, Ֆրանսիայում և Գերմա-
նիայում: Առանց մշտական բեմի
դրաման պիտի թմրէ աչնալէս, ինչ-
պէս նա թմրում է մեր օրերում:

Այսպիսի թմրող գրականութեան
արդիւնք է և Նոբերս լոյս տեսած
«Բարեգործութեան զմեակի տակ» մի
անաղին պիես, որ գրել է պ. Էմին
Տէր-Գրիգորեանցը: Այս դրաման թող
է սկզբից մինչև վերջ, թող է ոչ միայն
ընդհանուր առմամբ, ալ նաև իւր
բոլոր մասերով: Չկայ գոնէ մի հատ-
չնորհքով գրած երկու թ, որ քաւեր
մատամբ ընդհանուրի թուլութիւնը:
Չէ երևում հեղինակի կողմից, չեմ
ստում հասունացած, ալ նոյն իսկ
թեթեւ հոգեբանական հմտութիւն:
Մարդու ներքին աշխարհը իւր չար-
ժուհներով անծանօթ է հեղինակին:

Դրամալի նիւթը վերցրած է իբր
թէ գաւառական հայի կեանքից: Բայց
իրօք հայի կեանքի միայն սուերն
է աջտեղ, ալն էլ հաղիւ նշմարելի
սուերը: Տիպեր չկան: Գործող ան-
ձինք ոչ միայն հայերի, ալ սուհա-
սարակ կենդանի մարդկանց տեղա-
րութիւն չեն գործում: Դրաման
սկսւում է մի պարոնի և մի օրիորդի
ձանձրալի դատողութիւններով բա-
րեգործութեան մասին և վերջանում է
մի աչնալիսի խաչտառակութեամբ,
որպիսին, գուցէ, պատահում է հե-
քեաթների մէջ, բայց ոչ հալ կեան-
քում, աչն է՝ հալ աղջիկը եկեղեցում
ստա ի ժամանակ, ցոյց տալով կողքին
կանդնած մի երիտասարդի պերայ
չալտում է տէրտէրին, թէ «ևս սորան

եւ ուղղում և ուրիշ ոչ ոքի», և հալի քահանայն, միամիտաբար թէ ինքնավստահութեամբ, պատկում է հարսին աչն պարոնի հետ, ասելով, թէ «ևկեղեցին էլ պահանջում է, որ ես սրանց պտակեմ»: Փետի քիթը, ի հարկէ, երկարում է, զաւրացած գալիս է հարսանքատուն, որպէս զի հարսի հօր երեսովը տալ, որ նա «աչնպիսի անպատկառ աղջիկ է պահել, մեծացրել»: Խեղճ հալըր աչս անբախտութեան վերաջ, հեղինակի խօսքով, «չանթահար» է լինում և սրտապատառ ընկնում է գետին: Յետոյ նորապատկ հալ պարսնը և հալ աղջիկը գալիս են ժառանգելու հանգուցեալի հարստութիւնը:

Պրաման արժանի չէ մանրամասն վերլուծութեան: Մենք կը շեշտենք միայն նորա խոշոր թերութիւնները: Այդ թերութիւնները զլիաւորապէս վերաբերում են տիպերին: Ահա ձեզ կեղեքեանը, դրամալի հերոսը: Պա մի չարագործ է, որ ամենաչն սառնասրտութեամբ պատրաստ է լուշարարել վարձկան սպանչին եղեռնագործութեան կերպը, որ ահագին տոկոսներ է աւնում գիւղացիներից, իբրև մի վաշխատու, որ զիտէ զանազան խարդախութիւններ, անկէլիւքի մէջ, իբրև մի ստոր արարած, որ կարող է ուրիշ շատ կեղտոտ, խարդախ գործեր կատարել, մի խօսքով, կատարեալ սրիկա: Եւ մինն ունի ալ սրիկան «գալսնի է իւր բարեգործութիւններով», աջ ու ձախ թափ է տալիս իւր հարկւրանոցները բարեգործական նպատակներով. «զըպրոցներ, վանքեր, բարեգործական հաստատութիւններ, մասնաւոր անձ-

նաւորութիւններ և խեղճ ընտանիքներ վաշելում են նորա ջերմ կարեկցութիւնը, օգտւում նորա առատաձեռնութիւնից»:—Նրբ նորանից փող են խնդրում բարեգործական նպատակով, նա զողողալով չէ ձեռքը տանում գրպանը մի քանի մանէթ հանելու համար, ինչպէս բնականաբար կ'անէր նորա նման սրիկան, ալ ուղղակի հարկւրներից է խփում: Նորան ասում են՝ «որքան էլ ներելու լինէք, մեծ երախտագիտութեամբ կ'ընդունւի», նա պատառնում է «հարկւր կամ հարկւր չիտուն մանէթ բաւական է?» նորան չափեում են թէ բաւական է: Բայց սրիկան բարեգործութիւն անելու հիւանդութիւն ունի, և նա աւելացնում է. «եթէ քիչ է, կարելի է և երկու հարկւր տալ»:

Բայց ինչի համար է ալ սրիկան բարեգործութիւններ անում? Պատճառը շեշտած չէ: Նրևի նորա համար, որ աչնպիսի բարեբարին գովաբանում են լրագրում: Ուրեմն մեղաւոր են լրագրիները, որոնք մնունդ են տալիս նորա փառասիրութեանը: «Քէֆա է դալիս, ասում է նա մի բարեգործութիւն անելուց չիտ, թէ ինչպէս աջողում է ինձ... Այ հիմա դարձեալ չօղած լրագրում, դարձեալ կեղեքեանը փաշլում է լուսատու ատոյի նման իւր առատաձեռնութեամբ, դարձեալ թարմանում է բարեգործութեան աղղկցութիւնը հասարակութեան մէջ»: Ուրեմն, եթէ կեղեքեանը բարեգործութիւններ է անում փառասիրութեան համար, նորա բնաւորութեան ալ կողմը թան-

ձեր գրչով պիտի չեշտէր պիեսալի մէջ: Բայց դարձեալ բան չէր դուրս գալ: Կեղեքեանի անձնաւորութիւնը չէ համապատասխանում իրականութեան և հակասում է հոգեբանութեան: Մեր ոչ մի գաղափարդի մէջ չկան աշխարհի հալեր, որոնք, Կեղեքեանի պէս, բարեգործութիւններ անելու հիւանդութեամբ բռնւած լինեն:

Մեր մէջ աւելի խոշոր բարեգործութիւններ անում են կտակով, սառնամանակով Կեղեքեանին չէ վերաբերում: Բարեգործութիւններ անում են նաև շատ ուրիշները, բայց նոցա բարեգործութիւնները պատահական բնաւորութիւն ունեն, և ազդ պատահական բարեգործութիւնների մասին փողեր չեն հնչեցնում լրացիւնների մէջ: — Լրագիրները երբեք աշխարհի մեծ սնունդ չեն տալիս Կեղեքեանի նման սրիկաների փառասիրութեանը, ինչպէս ուղում է հաւատացնել մեզ դրամալի հեղինակը: Միւս կողմից Կեղեքեանի անձնաւորութիւնը մի հոգեբանական սխալ է ամբողջապէս. Կեղեքեանը գոյութիւն չունի ոչ հալերի մէջ, ոչ մի ուրիշ ազդի մէջ: Կեղեքեանը կենդանի մարդ չէ, այլ երեւակաւութեան մի անձուռն արդիւնք: Կեղեքեանը — ստոր տեսակի սրիկալ է, և ազդպիտի սրիկան չէ կարող լինել փառասէր աշխատիճանի, որ հարիւրանոցները աջ ու ձախ թափ տալ: Եւրոպեացի սրիկալ է, և փառասէր չէ, Մակբեթը փառասէր է և չարագործ, և սրիկալ չէ, նոյն իսկ, մի որոշ չափով, խղճի տէր է, ազնիւ և պարտաճանաչ — գոնէ սկզբում: Հատարակական փառասիր-

ութիւնը աշխարհի, որչափ պէտք է ենթադրենք Կեղեքեանի մէջ, չէ կարող միացած լինել աշխարհի ստորութեան և սրիկալութեան հետ, որոնք կազմում են Կեղեքեանի բնաւորութեան մեծագոյն մասը:

Մարդ կարող է լինել Կեղեքեանի պէս սրիկալ, գուցէ և աւելի, բայց ոչ աշխարհի փառասէր և բարեգործ, որքան Կեղեքեանը: Մարդ կարող է լինել փառասէր և չարագործ, որքան Կեղեքեանը, բայց ոչ աշխարհի սրիկալ, ինչպէս Կեղեքեան է: Կեղեքեանի անձնաւորութիւնը դրամալի մէջ մի արտուրդ է: Ահա ձեզ դրամալի հերոսը:

Գրամալի մէջ նկարագրւած անձնաւորութիւններից է և Կեղեքեանի աղջիկը, Հեղինէն: Սորա բնաւորութիւնը վերցրած չէ իրականութիւնից, այլ ծնունդ է դարձեալ հեղինակի երեւակալութեան: Հեղինէն նման աղջկերք գոյութիւն չունեն մեր մէջ: Բայց նախքան դորա վերալ աւելի մօտիկուց, Հեղինէն զինազրիւն տալաւելուց լեռ դառնում է աղքատէր, սկսում է հետամուտ լինել մայրենի լեզուի ուսումնասիրութեան, վարձում է ուսուցիչ (Ռուբէն): Աղ Ռուբէնը բաւականին սահմանափակ զըլխի տէր մարդ է երևում: Գինազրիւն աւարտած օրիորդին հալերին սովորցնելու ամենալաւ միջոցը կը լինէր հալ հեղինակների ընթերցանութիւնը — բայց նա ստի է քերականութիւնից (երևի աշխարհաբար): Մի երկու ամսում վերջացնում է քերականութիւնը, և կարծում է թէ չորսուց զի լեզուագիտութեան մէջ կատարեալ լինել, ան-

հրաժեշտ է ծանօթանալ մեր մատեն, նադիրներին հետ. ուսումնասիրել լեզվի զեղեցիկ ձևերը. նորա ճոխաբանութիւնը, ոճաբանութիւնը, ստուգաբանութիւնը, և այլն, որոնց մենք մի բառով ճարտասութիւն ենք անւանում: Եւ ինչ զարդ. մի հարուստ կալածատէր սրիկալի աղջիկ, որ աւարտել է գիմնազիա և «երբեմն իւր անձի վերայ առանձին ուշադրութիւն է դարձրած եղել», լանկարծ, չը գիտնէր ինչ պատճառով, ուսուցիչ է վարձում, որպէս զի հալերէն սովորի անցնում է մի երկու ամսում քերականութիւնը և ապա, ուսուցչի խորհրդով, կամենում է անցնել նախ ճարտասանութիւնը (!) Այդ պարոնը շատ տհաս մտքեր է քարոզում իւր աշակերտահուն Օրինակ, նա հաւատացնում է խեղճ աղջկան, թէ մեր մէջ բարեգործութեան դիմակի տակ գրեթէ ամենքը իբր թէ «իրանց մութ և կեղտոտ նպատակներն են առաջ տանում», միևնույն ժամանակ իբր թէ «խակական բարեգործութիւնը, որ օծուած է սուրբ սիրով դէպի մերձաւորը, դէպի հասարակութիւնը, դէպի ազգը, դէպի բովանդակ աշխարհը մենք համարեալ թէ չենք տեսնում: Ենորհիւ քերականութեան և Ռուբէնի փրկիտփալութիւնների, աղջիկը զարդանում է, և ինչպէս է զարդանում, Աստուած ազատ! Զբաղւած լինելով մարերնի լիզւի ուսումնաւորութեամբ, նա սկսում է «շատ ուսկաւ. նազել դաշնամուրի վերայ»: Ներդալական վերջին տարադով կարած հաղուսը հանում է և նորա տեղ հաղնում հասարակ ձևով չիթ:

Հիւանդ գիւղացիներին բժշկում է, առանց բժիշկ լինելու: Հետամուտ է լինում հօր վաշխառութեանը, խառնում է հօր և ուրիշների գործերի և հաշիւների մէջ, երեսովն է տալիս նորա խարդախութիւնը, ամենաանպատկառ լեզուով ասում է հօրը».

«Հիմա էլի չանդգնում ես խեղճ Մելքօին աքսորել տալու... ալմեան խունկի տեղ ազր կը ծիւեն քո առաջը... Լաւ մտածիր թէ ինչ ես անում. խղճմտանք ունեցիր: Գիմակդ միշտ երեսիդ չի մնալու...» Նա դեռ աւելի է զարդանում: Հարսանիքի գիշերը, երբ Կեղեքեանի տանը թնդում է զինւորական օրկեստրի նւագածութեամբ, զարդացած օրիորդը ընկնում է իւր սիրելի ուսուցչի գիրկը: Փեսայուն գալիս է և տեսնում իւր հարսնացուն և երիտասարդին սիրոյ արեցման մէջ: Այդ տեսարանից լեռու փեսայուն հրաւիրում է հարսին եկեղեցի: Եկեղեցումն էլ զարդացած աղջիկը կատարում է աչն քաջագործութիւնը, որ նորա բոլոր քաջագործութիւնների գլուխգործոցն է: Այդ քաջագործութեան մասին խօսք եղել է արդէն գրախօսութեանս սկզբում:

Մենք աւելորդ ենք համարում կանգ առնել միւս անձանց վերլուծութեան և զբամալի միւս թերութիւնների վերայ:

Այսքանն էլ բաւական է, եթէ շատ չէ:

Լ. Մ.

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

«Մուրճ»-ի անցած երկու համարներում (1894 թ. դեկտ. և 1895 թ. յունև.) մենք տալիք հնարաւոր եղածին չափ ընդարձակ տեսութիւններ հայկական խնդրի նորագոյն զարգացման մասին: Վերջին յօդաւածում մենք յոյս էինք յայտնել թէ մինչ փետրւարի վերջը խնդիրը աւելի որոշ կ'ըստարանք կը ստանայ: Այդ յոյսը չարգացաւ, որովհետեւ դրութիւնը ներկայ ըստէում ճիշդ նոյնն է, ինչ կար մի ամիս առաջ: Գործելու գլխաւոր աստարէզը այդ ամսում մնացել էր քննիչ յանձնաժողովին: Բայց քննիչ յանձնաժողովի գործունէութեան և ստացւած արդիւնքների մասին տեղեկութիւնները դեռ ևս շատ կցկտուր են և եղածները ստուգութեան կարօտ: Այդ գործունէութեան ամփոփումը տալու համար մենք յիտի սպասենք մի առժամանակ. բաղդաւոր կը լինենք, եթէ հնար լինի այդ ամփոփումը տալ «Մուրճ»-ի մարտի համարում: Առաջժմ քանի որ դրութեան փոփոխութիւններ չկատարւեցին մեր վերջին յօդաւածից յետոյ, մենք բաւականանում ենք այս անգամ հրատարակելով մի քանի նիւթեր, որոնք վերաբերութիւն ունեն մեր անցեալ յօդաւածին: Նիւթերի տպագրութիւնը մենք կը շարունակենք, որքան այդ հնարաւոր և մեզնից կախաւ կը լինի:

ԱԿԵՏԻՓ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

ԳԼԱԴՍՏՆԸ ՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(«The Daily News» 31 դեկտ.)

Գեկտեմբերի 29-ին միսոր Գլադստընը վերին աստիճանի ինքնուրոյն կերպով տօնեց իւր ծննդեան 85 տարեդարձի օրը: Նա ընդունեց մի պատգամաւորութիւն Լոնդոն և Պարիզ գտնւած հայերի կողմից, որ սպասում էր նրան Հովարդէնի ծխականների ժողովում, և մի ճառ ասաց, որ խորին ուշադրութեամբ կը կարդացի քաղաքակրթւած աշխարհի ամեն մի անկիւնում: Մենք կարիք չունինք երկարաբանելու միսոր Գլադստընի գերազանց հանճարի վրայ, որով նա շօշափում է իւր նիւթը: Նա դարձեալ նոյն հաւատարի՝ բարեկամն է տաճկական լուծի ներքեւ ընկճւած քրիստոնեայ հպատակների համար, ինչպէս որ առաջ էր, — այն բարեկամը, որին նրանք սովոր են յուսալիր աչքով նայել իրենց նեղութեան ժամանակ: Եւ իրաւունք ունին այդպէս անելու: «Ճշմարիտ է», նկատեց իրաւացի հպարտութեամբ միսոր Գլադստընը շաբաթ օր, «ճշմարիտ է՝ մեծ համարձակութիւն էր իմ կողմից ասել, թէ ժամանակ է որ թիւրքը հեռանայ Բուլղարիայից, իւր բոլոր ունիւմ չունիմը հետն առնելով: Տօրիները հեզնում էին և ծաղրելով ասում. «Միսոր Գլադստընը թէև շատ ճարտար ատենաբան է, բայց ոչ գործնական պետական անձն»: Սակայն թիւրքը հաւաքեց փէշերն և անհետացաւ: Միսոր Գլադստընի արածը մի փառաւոր պատերազմ էր անիրաւութեան դէմ, և այն ժամանակաց սուլթանն և սուլթանի բարեկամ լորդ Բիկոնսֆիլդը փոթորկահար ծռռերի նման տապալեցան նրա առջև: Երբ որ Բերլինի դաշնադրութիւնը կնքեցին, այն ժամանակ ամենաբթամիտ տօրին անգամ հասկացաւ, — թէ ով էր գործնական պետական անձն և ով՝ դատարկ բարբառնողը: Արդեօք Հայաստանի թիւրքն աւելի լսո է քան թէ Բուլղարիայի թիւրքը, — այդ կ'իմանանք, երբ որ կոմմիսիան անգեկագիր կը տայ և օտար պետութեանց հիւպատոսներն այդ անգեկագրի մասին իրենց կարծիքը կը յայտնեն: Եթէ կար որ և է հնարաւորութիւն ծածկելու կամ մոռացութեան տալու հայկական խնդիրը, միսոր Գլադստընը նրան ի չիք դարձրեց: Մենք չգիտենք մի ուրիշ կենդանի անձն, որի ձայնը նրանի չափ լսելի

լինէր: Թէև նա մենակեցիկ կեանք է վարում՝ իւր գրքերով շրջապատուած և գիտութեան մէջ խորասուզուած, սակայն հերիք է որ ձայն հանէ, որպէս զի ամբողջ մարդկութիւնն ականջ դնէ նրա խօսքին: Երբ որ մենք 1876 թ. բուլղարական հոտորածների իսկական պատմութիւնը հրատարակեցինք, միտք Քլադստընը իւր միջամտութիւնը նրանով բացատրեց, թէ պատասխանատու է Ղրիմի պատերազմի համար: Նրան յաջողակ և ազդու կերպով աջակից եղաւ Արջիլի դուքսը որ 1854 թվականի մինիստրութեան միւս կենդանի անդամն էր:

Այժմ միտք Քլադստընն աւելի մեծ հեղինակութիւն ունի քան թէ այն ժամանակ: Նա էր որ լիովին ըմբռնեց բուլղարական նախճինների նշանակութիւնը, նա էր որ ելք գտաւ և դարման առաջարկեց: Նա էր որ հակադիր կուսակցութեան պարագլուխ լինելով վերահսկում էր կառավարութեան քայլերին: Նա էր որ Բերլինի դաշնագրութեան ազատարար չօգուծների հեղինակը հանգիսացաւ, այլ ոչ թէ լորդ Բիկոնսֆիլդն և կամ լորդ Սոլիսբերին: Արդու Ազիզը ապաւինած էր տօրիների դահլիճին: Սակայն տօրիների դահլիճը մի եզեզն էր: Սուլթանը բռնեց նրան և խոցեց: Եթէ փաշաները կարող են զգուշացնել Բ. Գոան, նրանց պարտքն է զգուշացնել: Եթէ նրանք մերկացնեն և հրապարակ հանեն ճշմարտութիւնը, եթէ նրանք տան Հաչաստանին մի ազատ սահմանադրութիւն և մի քրիստոնեայ կառավարչապետ, — շատ լաւ: Իսկ Ֆակտերը թագցնելով և կամ ազաւաղելով և կամ թէ անհրաժեշտ ռէֆորմները յետ ձգելով, նրանք կը նպաստեն միայն ազատել Հաչաստանը և Պոլսից և աւելի կը դիւրացնեն Տաճկաստանի կատարեալ քայքայումը:

Միտք Քլադստընը բացատրում է իւր զգուշութիւնն ու լռութիւնն այնպիսի հիմքերով, որոնք ամենսեռանկուն մարդուն անգամ ստիպում են սառն դատել բանի հանդամանքը: Նա չի ակնարկում իւր ալեւոր հասակի վրայ: Նրա սրտազին ու կորովի ձեռք մէջ մի նշան անգամ չէք գտնիլ, որ ցոյց տար թէ խօսողը՝ ծերունի է: Եթէ նա լռել է, այժմ էլ զգուշութեամբ է արտայայտում իւր միտքը, պատճառն այն է, «որ այսպիսի ծանր ճգնաժամին իւրաքանչիւր ազգ ամենից լաւ ու չարմար կերպով կարող է

ներկայացել իւր իսկ կառավարութեամբ, որ ազգի բերանն է, հետեւաբար և իրաւունք ունի ազգի հեղինակութեան անունով խօսել: Երբ որ սրանից 18 տարի առաջ միտար Գլադստընը քաղաքապետական ասպարիզի վրայ ձայն արձակեց Բուլղարիային օգնելու համար, լորդ Բիկոնսֆիլդն այնպիսի կոպիտ ազիտութեամբ և անվայել թեթևութեամբ էր վերաբերում այդ հարցին, որ ոչինչ չէր կարելի սպասել Վեհափառ Թագուհու պաշտօնեաներից: Լորդ Բոսքէրին և լորդ Կիմբերլէյն բոլորովին ուրիշ լեզու են բանեցնում և շատ տարբեր ընթացք բռնում: Լորդ Կիմբերլէյն պընդում է՝ միմիայն լորդ Պալմերստոնին չասուել հաստատամտութեամբ և փութով, թէ անհրաժեշտ է քննութիւն անել, և քննութիւնը կը լինի: Նա ձեռք է բերում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի աջակցութիւնը, և ոչ ոք չէ կարող մեղադիր լինել նրան, թէ նա անձնական և կամ անարժան շահերի համար է հայերի դատը պաշտպանում: Մենք ցաւում ենք որ կոմմիսիան տաճկական է, այլ ոչ թէ միջազգային: Սակայն երեք համերաշխ պետութիւններ ունին երեք արթուն զիտողներ, որ անշուշտ վկաների պէս կը հսկեն կոմմիսիայի ամեն մի քայլին:

Միտար Գլադստընը խօսելով այն դադափարի մասին, թէ իւրաքանչիւր ազգ անկախ է, պարզ և ազդու լեզուով շեշտում է, «թէ կան ամբողջ մարդկութեան համար սրբազան սկզբունքներ, որոնց բռնաբարումը կարող է, պէտք եղած րոպէին, նոյն իսկ ամենահամեստ մարդու բերան էլ բանալ»: Սակայն չմոռանանք, որ հայկական խնդրի մէջ ուրիշ մասնաւոր կէտեր էլ կան, որ անհրաժեշտ է ինկատ առնել: Հայերն իրենց անջնջելի իրաւունքից զատ, որ ունին իբրեւ մարդկային էակներ, իբրեւ ապրելու իրաւունքի տէրեր, ունին նաև մի առանձին և գործնական իրաւունք հովանաւորութիւն պահանջելու Եւրոպայից, և մանաւանդ Անգլիայից: Կարելի չէ վերացական թէօրիւմներ կամ տեսութիւններ համարել Կիպրոսի պաշտնադիրն և Բերլինի դաշնադրութիւնը: Դրանցով սուլթանն երաշխաւորել է և Եւրոպան պարտաւորել՝ մի ապահով դրութիւն տալու Տաճկաստանի քրիստոնեայ հպատակներին: Միտար Գլադստընը մեծ կշիռ է տալիս միաբան գործակցութեան: «Անգլիան չի կարող», ասում է նա, «մենակ համօրէն մարդկութեան

ներկայացուցիչ հանդիսանալ: Մեր ստորագրած և կնքած պարտաւորութիւնը մասամբ հասարակաց է, մասամբ էլ ուրոյն: Սակայն առանց Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի աջակցութեան զործելը մի սխալ քայլ կը լինէր, դա օգուտ չէր տալ հայերին և միայն Ներքին ներդաշնակութիւնը կը խանգարէր: Միացեալ-Նահանգները կամեցան մի ներկայացուցիչ ունենալ կոմիտիայի մէջ. բայց սուլթանը, որ սկզբում մտադիր էր հայ պատգամաւոր հրաւիրել, յետոյ դժարութիւններ յառաջ բերեց, և նահանգների նախագահը յետ կանգնեց: Եթէ քննութիւնը հրապարակային և անաչառ չլինի, այն ժամանակ մէկ ուրիշը կը կարգւի, որ արդէն բացառապէս օտար պետութիւնների հրահանգներով կ'առաջնորդուի:

Պուադ փաշան, որ յատուկ ուղարկւած է սուլթանի կողմից ռուսաց կայսրին շնորհաւորութիւն մատուցանելու, փորձել է, ասում են, հաւատացնել Նորին Մեծութեան, թէ հայոց կոտորածների հեղինակները խիստ պատժելու են: Մենք չենք կասկածում, որ մէկն ու մէկը կը պատժուի, ինչպէս որ Պուադ փաշան էլ չէ կասկածում, թէ աշխարհագրութ ռժիւրներ են գործւած: Բ. Գուրը միշտ պատրաստ է կախաղան հանել մի քանի թշուառ արաբաճների, որոնք որքան էլ փնտսակար և առեւի լինին, դարձեալ ուրիշ բան չեն, բայց եթէ աւելի վատթար և բարձրաստիճան սրիկաների գործիքներ: Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հիւպատոսների պարաքը կը լինի հսկել որ ճշմարտութիւնը երևան գայ, որ աչառութիւն չլինի և սոսկալի դէպքերի բուն հեղինակները յայտնուին:

Էմ օրով, ասաց միտոր Գլադստընը, թիւրքաց պետութեան եւրոպական մասը կէսից աւելի պակսեց, քան ինչ որ էր իմ ծննդեան ժամանակ, և ինչո՞ւ: Պարզ—իւր յանցանքների պատճառով: Միտոր Գլադստընը կարող է մտաբերել Նաւարինի դէպքը, որ ազառեց յոյներին, և որ մի տորի մինիստրի ասելով «մի անախորժ պատահար էր»: Եզիպոսն իրօք անկախ է այժմ, անկախ են և Բումինիան և Բուլղարիան, մինչդեռ Բոսնիան ու Հերցեգովինը Աւստրիայի հովանաւորութեան տակ են: Թիւրքիայի եւրոպական և ասիական մասերում տեղի գտած այս օգտակար քայլայումը կարող է տարածւիլ և ասիական նահանգների վրայ: Մեր Օղէսպի

Թղթակիցը մի քանի խորհրդաւոր քաղաճներ է անում «Մոսկւէի գաղէտից», որոնք ցոյց են տալիս թէ Ռուսաստանի համբերութիւնը շատ երկար չպիտի տևի: Այդ թերթը որոշակի յառաջ է բերում Բերլինի դաշնադրութեան 61 յօդաձևը: Արդէն տասնութեց տարիներէց աւելի է, որ այդ յօդաճն պարունակող դաշնագիրը ստորագրւած է, և դարձեալ ոչ մի բան չէ արւած դրա իրագործութեան համար. ընդհակառակն՝ հայերի կրած հալածանքը վաչրենի ու խուժողով քիւրդերի ձեռքից սաստկացել է, քաջալերութիւն գտնելով պաշտօնապէս թուրքերի կողմից, որոնք պարտաւոր էին այդ չարիքների առաջն առնել: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ «Մոսկւէի գաղէտը» խորհուրդ է տալիս պահանջել Թուրքիայից, որ նա անմիջապէս կատարէ դաշնադրութեան այդ պարզ յօդաձևը: Միտոր Գլադստըն աւելի չափաւորէ: Նա առաջարկում է համբերել և առժամանակ յետաձգել գառավձիւր: Նրա ճառը նշանաւոր է իւր ինքնուրոյն հանդարտութեամբ ու խոհեմութեամբ. սակայն ճառի վերջաբանում մի քանի շատ խորհրդաւոր ակնարկներ կան: Միտոր Գլադստընը ուզում է սպասել, մինչև որ ճշմարտութիւնը լիովին յայտնւի: Սակայն նա երկար չի սպասիլ և չի թողնիլ հայերին:

ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻԻՆԵՐ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ ՆՈՐ ՏՈՄԱՐՈՎ ԴԵԿՏ. 17-Ի
ԿԱՅԱՅԱԾ ԱՆԳԻՈ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ՄԻՏԻՆԳԻ

Ամենից սուաջ մենք արձանագրենք սրահի մէջ աչքի ընկնող մի քանի անձնաւորութիւնների անունները.— Ֆ. Ս. Ստեւենսոն (պարլամենտի անդամ, Հալասիրաց ընկերութեան ամենապետ, Ալբերա Ապալէր, անդամ պարլամենտի և ութի չափ պաշտօնակիցներ, Վանանց կողմից ամենապատշաճ ներկայացուցիչներ կարող էին համարուել արկին Ստեւենսոն, արկին Նովիկովա և արկին Ալբէրտ Ապալէր: Դ ր Ալբիֆորդ, կանոն Մակկոլ և այլք կարող էին ներկայանալ իբրև քրիստոնեաւ Անգլիայի ներկայացուցիչներ: Ս. Հալը Պարսնեանը իր պաշտօնական հանդերձներով Անգլիական հոլ գաղթականութիւնը ներկայացնելուց աւելի ուշադրութեամբ վրա, էլ չեմ լիշում բժիշկ Քալանթարեանցը, պրոֆ. Մ. Չերաքը, պ. Յակոբեանը և պրոֆ. Թումաշեանը: Պարիզի Հալիական ընկերութիւնն էլ իր ներկայացուցիչն ունէր լանձին պ. Իսկէնդէրի:

Ատենաբանները հրապարակ դալուց առաջ Mr. E. Atkin կարգաց ընկերութեան ուղղած նամակներէց մի քանիսները, որոց ամեն մէկը ջերմ համակրութիւնն էր ցոյց տալի ղէպի ժողովի աղնիւ նպատակը և ցաւ չափունում որ հանգամանքներն արդելում են ժողովին ներկայանալու հաճութեամբ վազելել: Համակրական նամակագիրներն ցանկի մէջ էին պ. ժ. Ստէնսֆէլդ, կարդինալ Վոհան, դուքս օֆ Արջալլ, դուքս օֆ Վեստմինստէր, Բարրէտ—ժողովական միութեան ատենապետը, ժողովի Պարկէր, տասնից աւելի պարլամենտականներ և Գլադստոն, որի նամակի ընթերցումը մասնաւորապէս ամենաջերմ ծափահարութիւնն երբ տեղի ունեց:

Ահա Գլադստոնի նամակը.

«Սիրելի Ստիվէնսոն. Հալատանին վերաբերեալ սարսափելի տեղեկութիւնները զրաւեցին ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը և ես ի սրտէ ցանկանում եմ ամեն տեսակ աջողութիւն ձեզ և ձեր ցանկութեանը՝ պարզիւ ճշմարտութիւնը: Եթէ ալդ կոտորածներն լուրերը կը ճշդեն, ալն ժամանակ նրանք կը դրդեն քաղաքական աշխարհին հարց զարթեցնել, թէ մինչև երբ պէտք է շարունակուի մի ալդպիսի դրութիւն: Նախօրօք չեմ կարող նախադուշակել քննութեան հետևանքը, բայց ես համոզւած եմ, որ կառավարութիւնը չի չապաղի հնարաւորութեան չափ մանրամասն կերպով քննել զործը, ղէպի որը, մենք, Նիպոսի զաշնագրի հիման վրա, պէտք է վերաբերենք խորին և լուրջ ուշադրութեամբ: Պարտաւորութիւնն եմ համարում լոյս չափունել, որ օտմանեան կառավարութիւնը, իր սեփական պատիւը պահպանելու տեսակէտից, անկեղծ օգնութիւն ցոյց կը տալ զործի մանրամասն և լուրջ քննութեան»:

Ալդ նամակները կարգալուց չետող ժողովը միաձայն ընդունեց մի շարք վճիռներ, որոնցով կառավարութիւնը հրաւիրուած է նախաձեռնութիւն չանձն ստանել պնդելու, որպէս զի անպապաղ ընթերցանի մտցնեն Հալատանում: Բացի զրանից, ժողովը չափունեց, որ պետութիւններից եռանդուն միջամտութիւն է պահանջուած հաշիական զործերում, և ցաւակցութիւն է չափունում, որ հալուց զործերին վերաբերեալ հիւպատոտական հաշիւները դադարել են և չեն ներկայացուած պարլամենտին: 1889 թւից սկսած:

Անունհետև տասներկուսից աւելի ատենախօսներ չաջորդաբար սկսեցին խօսել Հալիական խնդրի վերաբերութեամբ՝ բացատրելով նրա քաղաքական, կրօնական և պարզ ընկերական կողմերը:

Ժողովի ատենապետը ծափահարութիւններն մէջ հրապարակ եկաւ և տխրութիւնով չափունեց թէ ոչ-հալիական և կիսա-պաշտօնական աղբիւրներից ընկերութեան ուղղած նամակները հաստատում են Վատունի մէջ կատարւած ահարկու ղէպերը: Եւ պնդում է թէ բոլորական կոտորած-

յերից չեսող մինչև այսօր ալսքան աղեկարչ գէպք չէր տեղեկագրած արեւելքից: Նա պնդում է թէ այս չարիքներն ընդհակառակը ընդհանուր երեւոթներ են որ կատարուում են Հալատանի ամեն մասում և ամենատաք լեզուով հրաւիրում է Անգլիային կատարել իր պարտականութիւնը, որին չանձնառու եղաւ Սան-Սթէֆանովի դաշնագրի 61-րդ լուծածի վոթելով: Նա համարում է հերկաշն ամենից չարտար ժամանակը որ եւրոպական ազգերը վերջ դնէին Հալատանում իրերի ներկայ կացութեանը և գործադրէին Բերլինի դաշնագրութեան 61-րդ լուծածը: Մանաւանդ սերախ կը լինէր տեսնել Անգլիայի և Ռուսիայի մերձեցման իբրեւ երախարի պատու որ աչգ երկու տէրութիւնները նպատակին արդէն չեսած ըարենորդութենքը մոցնել Հալատան:

Rev. Canon Mac-Coll բուն մահմեդական օրինագրքերից վկայութիւններ բերելով ուզում էր հաստատել թէ մահմեդականութիւնը նախում է քրիստոնեայ հպատակների վրայ իբրեւ տարուկներ, քրիստոնեան պարտական է՝ ապրելու, թաղելու, ամուսնանալու տուրքեր վճարել, իսկ մահմեդականը ոչ, առաջինը պարտաւոր է երեք օր մահմեդականին հիւրասիրել, հոգալով նրա բոլոր պէտքերը, նախ իսկ անբարոյական պահանջները, իսկ վերջինը ոչ: Եւ այս ամենը Վաւրանի և ալ կրօնական գրքերի միջոցով հաստատելուց վերջը՝ կոչում արաւ հաւասարութիւն չարգող ժողովրդին: Ուշագրութիւն դարձնել աչն ժողովրդի վրայ, որ իր թըշնամիք իշխանութեան տակն է ապրում: Աշնուհետեւ առաջարկեց հետեւեալը.

«Թէ այս ժողովը թէն ցանկանում է որ միջազգային ներապահնութիւն չառաջ տանէ Պատեն գաւառի և ալուր կատարած ճման դէպքերի կատարեալ քննութիւնը, և աչն ինչ անգամ էլ որ պատշաճ նախազգուշութիւններ ձեռք առնեն բոլոր վկաների ներկայ և ապագայ ապահովութիւնը վտանգից ազատ պահել, աշնուամենիւ աչն զազաւարն ունի, թէ լոկ մի քանի տնձերի պատմելը, որոնք շատ թէ քիչ պատասխանատու են, ընդհանուր գրութիւնը անվտիւս կը թողնէ: Եւ թէ ինչ որ ճշմարտապէս պահանջուում է, տէրութիւնների համերաշխ և ազգու գործունէութիւնն է, որ գլխաւորապէս կը վերաբերւի մարդկութեան, արդարութեան և խաղաղութեան շահերին, կէտ նպատակ ունենալով նաեւ Հալատանի գրութեան մէջ մոցնել չարատեւ զարգացում, և տալ քրիստոնեայ բնակիչներին հաւատքի, կեանքի, պատիւի և ստացածքի ապահովութիւն»:

Rev. Canon Gore երկրորդեց այս առաջարկութիւնը: Պէտք է տեսլ թէ չարդիւի ատեհախօսը բարձր հիացում էր չալտում հալ մոքի կարողութիւնների մասին. նրա համար հալը ընդունակ է ամեն մի գործնական յրջանի, բնախի վաճառականներ են, ժրաջան երկրագործներ, չալիղ գիտական մարդիկ: Եւ այս ամենից չեսող հարցնում է ժողովին.

մթիթէ ամօթ չէ Եւրոպային որ այս կարողութիւններ ունեցող մի ժողովարդ տաճիկի ճնշումներին ստարկալ լինի: Եւ վերջապէս հրաւիրելով Անգլիային հարեան աղգերի զարգացման նախաձեռնողի լինել, հարկաւոր է համարում հասարակութեան համակրութիւնը իբրեւ ամենից մեծ ուժը, որ կարող է չառաջ մղել քաղաքագէտներին տեւի գոհացուցիչ գործունէութեան:

Պէտք է ասել թէ առաջարկութիւնը եղած ժամանակ մի տաճիկ և երկու տաճկասէր անգլիացիներ ուզած էին ժողովի մէջ չփոթութիւն չառաջ բերել, դրա համար էլ դուրսի խաւարը սպասում էր, ուր կարող էին առամները ազատ կերպով կրճտել: Անգլիական միտքը այնքան զըրգըւած էր այս կէտին որ գոցել այդ տաճիկ մնացողները աւելի խեղճ բաղդի արժանանային, եթէ չուտով դուրս չհանէին: Բայց վերջապէս անգլիացիները միայն արտօնութիւն տւին որ իր առաջարկութիւններն անէ ամբիոնից, երբ կարգը իրան կը գալ: Եթէ ևս լինէի խեղճ մարդի տեղը, հաւատացէք որ ամբիոն չէի ելնի մի անգամ էլ ծագրի ստարկալ լինելու: Նա իր ամբողջ ուժովը կանչում էր մի բան հասկացնել հասարակութեան, բայց վրդոված հասարակութիւնը նրան պատասխանում է սուլելով, հեղձնելով, և ամեն բան: Մարդը վերջապէս համոզւեց թէ անցաւորը պաշտպանել զուր ձեռնարկութիւն է և վերջ տւեց խօսքերին:

Rev. R. F. Horton զարմանում է որ Անգլիայի մէջ կը լինի մի մարդ, որ տարակուսի ձայն բարձրացնել այն ոճիրների դէմ, որ հրատարակում են ամեն օր Աստուծո՛ւ մեք մեր զխաբկները վեր գցելով ուրախ կը մեկնէինք այս ժողովիցը, եթէ հաստատւին թէ տու է 10,000 հալերի կոտորածը, թէ սուտ է այն լուրը, որպէս թէ հայ կիները բռնաբարւած են, թէ ճաճիկ կառավարութիւնը տւել է հայերին անձի և կաշի ապահովութիւն: Բայց քանի որ այս աչտէս չէ և ուրեմն Անգլիայի ժողովուրդը կը դատապարտի իրերի այս կարգի վիճակը:

Պ. Ասենաբանին լաջորդեց պ. Իսկէնդէրը. իբրեւ Պարիզի Հալ ազգասիրաց ընկերութեան ներկայացուցիչ շնորհակալութիւն չառնելով տեղիս հալաւէրների իրանց վառ գործունէութեան համար և անցնելով Բ. Գոան կազմած մասնախմբին, ամենեւին կարեւորութիւն չի տալիս նրանց կազմակերպութեան, որովհետեւ նրա համար դա նշանակում է դատել բո՛ւ զաւանանների ձեռքով: Յայտնելով իրան ներկայացրած ընկերութեան փափաքը գէպի Բերլինի դաշնագրի գործադրութիւնը, ցաւով էր նկատում թէ այս կորուստները չէին պատահի Հալին, եթէ դաշնակից պետութիւնները զանց արած չլինէին իրանց պարտականութիւնը: Պ. Իսկէնդէրը խօսում էր ֆրանսերէն:

Mr. Albert Spicer M. P. մի երկրորդ առաջարկութիւն արու, որով պահանջում էր հրատարակել այն բոլոր ղեկավարական տեղեկագրութիւն-

ները որ 1889 թւից մինչև այսօր չեն հրատարակել, մանաւանդ հրատարակել աչն տեղեկագրութիւնները, որ վերաբերում են եպիսկոպոսների, քահանաների, երեցների, ուսուցիչների, որ առանց պատճառի բանտարկութեան և կամ արքայի կն դատապարտած:

Rev. Newman Hall երկրորդեց առաջարկը և ժողովի նպատակը պարզեց ակնարկելով թէ՛ նա չարաճանակաճ խնդիր չէ, ալ մի ընդհանուր խնդիր, որին պէտք է համակրի ամեն աստուածալախ մարդ: Ասում են թէ, աւելացրեց ատենախօսը, հարկաւոր չէ ուրիշ պետութիւնների գործին խառնուել, որովհետև ազգային հանգամանքներում հարկ կը լինի վաճառելով պաշտպանել մեր առաջարկները. լաւ, ես պատերազմի համակիր չեմ, բայց պարագաներ կան, որոց մէջ պատերազմը արգարանում է: Անցեալ ժամանակներում շատ ենք աշխատել տաճիկ կառավարութեան անկախութիւնը և ամբողջութիւնը ապահովել, չեմ կարծում թէ ալ ես ազգան չեմար կը լինինք: Մինչև որ չլսենք թէ տաճիկ կառավարութեան ամբողջ սխառմը փոխւած է քրիստոնեաների նկատմամբ, մի զինւոր, մի հրացան, նոյն իսկ մի հատ շիւրիկ նպատակ չենք անել պաշտպանել մի անհաւատ, անգութ, բարբարոս բռնակալութիւն, որպիսին է թուրքը (սրահը թնդում է ծափահարութիւններով):

Ի միջի ալու պրոֆ. Թումանյանը իր անձնական փորձառութիւնները պատմեց տաճիկական բանտերի ներքին կեանքից. իսկ պրոֆ. Զեւարդը պատմեց Սասունցի անվախ կարիճների և մանաւանդ կանանց քաջութեամբ նահատակելը:

Ժողովը ամբողջ երեք ժամ տեկ, աջնուամենայնիւ ժողովուրդը տակաւին լսել էր ուղում:

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԻՉ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԽՆԴԻՐԸ

(Մի արտասահմանեան թերթից)

Հեռագիրներն արդէն լաւանեցին որ Վաշինգտոնի կառավարութիւնը հրաման է զրկել իր հիւպատոսին Սըւազում մասնակցելու Սասունի գործերի քննիչ լանձնաժողովին. իսկ եթէ Բ. Գուրը չարտօնէ նրա մասնակցութիւնը, աչն ժամանակ ամերիկեան հիւպատոսն ինքն անձամբ պիտի գնալ և քննութիւն կատարէ, և եթէ որ և է զժբաղդութիւն պատահի նրան զազանաբարոյ թուրքերի և քուրդերի կողմից՝ պատասխանատուն թուրք կառավարութիւնը պիտի մնալ: Սրան աւելացնենք և աչն որ ալսօր մասնաւոր նամակով մենք իմացանք Վաշինգտոնից, թէ Միացեալ Նահանգների կոնգրէսում ընդունել է մի առաջարկ, որով կառավարութիւնը պիտի գործունենալ կերպով մասնակցէ Հալկասին գործերին, աչն

ծրագրով, որ Հայաստանին ինքնավարութիւն տրւի Բերլինի դաշնագրող պետութիւնների միացեալ հսկողութեան տակ: Այս նպատակի համար գործում է վաշինգտնում մի պատգամաւորութիւն, որ գրկած է The United Friends of Armenia (Հայաստանի միացեալ բարեկամներ) ընկերութեան կողմից, և կազմած է Միսոր Սամուէլ Բարրոտայից և Գր. Հենրի Բլաիուէլից. նրանց միացած է նաև Պր. Գիւլէզեան:

Պարզ է որ Միացեալ-Նահանգների կառավարութիւնն որոշել է ազդու մասնակցութիւն ունենալ Հայաստանի գործերի մէջ: Այս բանն եւրոպական զիպլոմատիան դժւար կարող է ըմբռնել: Ի՞նչ չափ ունի Ամերիկան, որ ծովի աջն երեսից գլուխ է ցաւեցնում հեռաւոր Ասիայի գործերի համար... հարցնում են Ֆրանսիական և անգլիական թերթերը, և իրանք էլ պատասխանում, թէ անշուշտ Մ. Ն. կառավարութիւնն ուզում է օգտել հանդամանքներից Արեւելքում ազդեցութիւն ձեռք բերելու համար: Այս բանն ի հարկէ նպատաւոր չէ ոչ Ֆրանսիային, ոչ էլ Անգլիային:

Պարիզի Temps-ը խորհրդածելով այս մասին՝ տեսնում է թէ Միսոր Վիլլըէնդ փոփոխամիտ է իւր արտաքին քաղաքականութեան մէջ. սրանից ոչ շատ առաջ լաւանեց որ ինքը չսլիտի խառնել Եւրոպայի ներքին գործերին, իսկ այժմ պահանջում է որ չափուկ քննիչ գրկի իւր կառավարութեան կողմից դէպի Սասուն:

Լոնդոնի Times-ը իւր վերջին համարներից մէկում «խորհրդաւոր է» համարում Միացեալ-Նահանգների վարմունքն և սպասում է որ վաշինգտնից պաշտօնական բացատրութիւն տրւի այս մասին: Յամենաջն դէպս այս միջամտութեան վրա լաւ աչքով չի նայում:

Գերմանական թերթերն ալս միտքն են լաւանում, թէ Միացեալ-Նահանգների մասնակցելը Ռուսիային և Ֆրանսիային ուղղած է Անգլիայի դէմ, նպատակ ունենալով նրա ազդեցութիւնը կոտրել արևմտեան Ասիայում:

Սակայն այս ենթադրութիւններից և ոչ մինն ուղիղ է: Եւ սխալն առաջանում է նրանից որ եւրոպական զիպլոմատիայի բառարանում «մարդկային անչափաէր զուտ համակրութիւն» առած բանը չկալ: Ամեն համակրական արտաբայութիւն, նրա համոզմունքով, իրեն աստառ պիտի ունենալ անձնական պետական շահերը: Չէ որ քաղաքական աշխարհում անչափաէր համակրութիւնը համարւում է գոռութիւն: Ռուսիան միջամբտում է հալոց գործերին, ամենքը գիտեն որ նա իւր շահն է տեսնում ազդ բանի մէջ: Անգլիան իւր շահն ունէր որ հալոց հարցը քնացրած էր պահում, և ալժմ էլ իւր շահերն ունի արժարծելու, Ֆրանսիան շահեր ունի Արեւելքում և կապած է Ռուսիայի հետ: Գերմանիան և Աւստրիան ձեռնպահ են մնում, վախենալով մէկ կամ միւս կողմը բռնելուց: Երէկ մի գերմանացի, որ կապեր ունի բարձր շրջանների հետ և աշխուժով հետևում է Արեւելքի գործերին, աւում էր որ հաշկական գործերում Գերմանիայի

բռնած զիրքը չառաջ է գալիս նրա թուլութիւնից և Ռուսիայի երկիւղից։ Գիցուք թէ նա միաջաւ քննիչ լանձնաժողովին։ Խնդիրը եւրօ գործի գալ, նա ում կողմը պիտի պահէ։ Ռուսիայի թէ Անգլիայի, որովհետեւ երկուսն էլ Հալաստանի վրայ աչք ունեն։ Նա կ'ուզէր բնականաբար Անգլիայի կողմը բռնել հաւոյ խնդրում, բայց վախենում է դրանով իւր բարեկամութիւնը քանդել Ռուսիայի հետ։ Այս խօսքերը բաւական բացատրում են Գերմանիայի անհամակիր զիրքը թշուառ Հալաստանի նկատմամբ։

Միացեալ Նահանգների միջամտութիւնը բղետում է ոչ թէ զիւստագիտական շահերի տեսակէտից, այլ բուն մարդասիրական, քրիստոնէական զգացմունքից։ Այս ինչպէս կարող է հասկանալ Աւրոպան։ Բանն եթէ Միտար Ալիւրէնդին իրան մնար, նա ամենին չէր խառնել գործի մէջ, կամ եթէ խառնէր, ոչ լօգուտ հաշիւի կը լինէր աչն։ Ապացոյց սրան աչն տնարդի օրէնքը, որ երկու տարի առաջ Միտար Ալիւրէնդի ձեռքով զօրութիւն ստացաւ, և որով ամերիկեան քաղաքացիութիւն ստացած հաշիւը Թուրքիա դառնալու անկարող են լինում։

Բայց Ամերիկայում կաչ հասարակաց կարծիք, որ գործում է մարդկային բարձր շարժառիթներով։ Այս հասարակաց խիղճն էր, որ շարժեց Բոստոնից սկսած մինչև Սան Ֆրանցիսկո, և շարժել տւեց Միացեալ Նահանգների Անգլիայը։ Այս շարժումը զժբազո Հալաստանի օգտին կատարում է մի կազմակերպւած մարմնի ձեռքով, որ կոչւում է United Friends of Armenia։ Այս ընկերութեան կենդրոնը Բոստոնն է, ճիւղերն՝ ուրիշ մեծ քաղաքներում։ Գործող անձերի թուում կան ականաւոր անձեր, որպիսիք են Ջուլիա Ուորդ Հաու, Նոյնական ամերիկոսին, Միտար Սամուէլ Բարոու, խմբագիր, Միտար Բլաքուէլ խմբագիր, Միսիս Բարոու, խմբագիր, միսս Բլաքուէլ, բանաստեղծ, հրապարակախօս և խմբագիր (Թարգմանիչ հաչ քերթւածներին), նաև բազմաթիւ պատուօրններ, պրոֆեսորներ և աւետարականներ։ Այս մարդիկը, որոնց մարդասիրական մեծ ողու վրա մենք հիանում ենք, չեն ինչպէս ոչ ժամանակ, ոչ փող և ոչ գրիչ ու խօսք՝ շահելու համար հասարակաց համակրութիւնը Հալաստանի վրայ։ Faneil Hall-ի միտինգը, ուր խօսել է մասուչուզեցի Նահանգապետ և որ վճռական աղիկցութիւն արաւ լուզելու համար թէ սենատը և թէ հանրային կարծիքն Ամերիկայում, որ կազմակերպւեց աչս բնկերութեան ձեռքով։ Վերև չիլած պատգամաւորութիւնը կազմւած է U. F. Armenia-ի նախագահներից։ Իբրև վերջին տեղեկութիւն, կարող ենք հաղորդել մեր ընթերցողներին, որ որոշւած է Ամերիկեան աղգի կողմից մի պատգամաւորութիւն զրկել Անգլիայի և Աւրոպայի կառավարութիւններին։ Պատգամաւորութեան զրկել կ'անցնի Ջուլիա Ուորտ Հաու, որին կ'ուղեկցեն Դր. Բլաքուէլ և մի հաչ, որ տակաւին չէ անւանւած։ Պատգամաւորութիւնն կ'աչցելէ նաև Պետերբուրգ։

Մենք երախտագետ ենք աչն բոլոր ազնիւ ազատասէր ամերիկացիներին, որոնք համակրութեան և օգնութեան ձեռք են կարկառում մեզ մեր նեղութեան միջոցին: Մենք է ցանկալ որ Ամերիկայի մեր պահպանող եղբայրներն աջակցեն հաշտէր օտարներին բարոյական ձեռնասութեամբ, բայց ամենից աւելի իրանց կեանքով:

Յ. Պ. Նամակս վերջացրած էի, երբ վաշինգտընից տեղեկութիւն ստացաւ թէ Ս. Բ. Ա. Պատգամաւորութիւնը տեսակցել է Նախագահ Կլիւքլէնդի հետ, համոզելու համար, որ Ամերիկայից մի խառու շննիւ զրկւի Սատուն մի հալ թարքմանի հետ միասին: Յուստիք թէ այս ծրագիրը չաջողութիւն կը գտնէ:

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Տ. ՄԱՏԹԵՈՍ Ս. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Տ. ՄԱՏԹԵՈՍ ԵՊԻՍԿ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, քարոզիչ Իսկիւտարի Ս. Կա-
րապետ եկեղ. և Նախորդ Առաջն. Եղիպտոսի Հալոց, զեկա. 7-ին 1894 թ.
Թուրքիոյ Հալոց Պատրիարք ընտրւեցաւ՝ 76 քուէարկուներու 67 քուէով:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ը

Նախնական գործողութիւններ

Ի Նիստ հրաւիրւած ժողովը գումարւեցաւ ժամը 6¹/₂ին Մալր-եկե-
ղիցիի կանանց լատուկ տաճարին մէջ, Նախագահութեամբ Պատրիարքա-
կան Տեղապահ Տ. Հմայեակ եպիսկոպոսի: Ներկայ էին 75 ժողովական,
որոնց ցանկը կը ներկայացնենք ի ստորեւ.

Եկեղեցական անդամներէն՝

Տ. Սիմէոն Սէֆէրեան և Տ. Գրիգորիս Ալէաթճեան եպիսկոպոսները,
Տ. Յովհաննէս Արշարունի, Տ. Վահան Յակոբեան, Տ. Յակոբ Փափաղեան,
Տ. Գարեգին Թաթարեան վարդապետները. Տ. Յովհաննէս Մկրեան, Տ.
Սահակ Տ. Սարգսեան, Տ. Արիստակէս Մամբրէեան, Տ. Կաբրիէլ Խան-
ճեան, Տ. Արիստակէս Ճիզմէճեան և Տ. Յովհաննէս Շահպաղեան քահա-
նաները:

Պոլսէն ընտրւածներէն՝

Տեարք

Անտոն Հաճեան, Բարսեղ Աւետիսեան, Բարսեղ Հալաճեան, Բարսեղ
Ստամպոլլուեան, Կաբրիէլ Կաբրիէլեան, Կաբրիէլ Նորատունկեան, Գէ-
որգ Թօփալեան, Գրիգոր Ալեանաքեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Երւանդ
Ոսկան, Էլիաս Չալեան, Կարապետ Բապունճեան, Կարապետ Էզնաւեան,
Ղազար Հովուեան, Մարուքէ Ֆրէնկեան, Մազսուտ Խիւտաւերոեան,
Մազսուտ Հարէնց, Միհրան Յովակիմեան, Միհրան Սէթեան, Միհրան
Նիրինեան, Մկրտիչ Ասատեան, Մկրտիչ Մանուկեան, Մկրտիչ Մէզպուրեան,
Յակոբ Պօչնաքեան, Յակոբ Ոսկան, Յակոբ Պէնկեան, Յակոբ Ֆրէնկեան,

Յարութիւն Նորատունկեան, Յարութիւն Սարաֆեան, Յարութիւն Մոստիշեան, Յարութիւն Ն. Մոստիշեան, Յարութիւն Մէրեմյուլի, Յովակիմ Յովակիմեան, Յովհաննէս Կրճիկեան, Յովհաննէս Թորոսեան, Յովհաննէս Ազնաւորեան, Նասիպ Վարակաշեան, Նշան Փափաղեան, Նշան Ճիւղեան, Պաղտատար Նէվրուզ, Պատրիկ Կիւլպենկեան, Պարգև Փափաղեան, Պողոս Էնքսէրճեան, Ռէթէոս Պէրպէրեան, Ռուբէն Պուլկուրեան, Սիմոն Սեղբոսեան, (տ.թ.), Տիգրան Բարադամեան, Տիգրան Եւսուֆեան, Տիրան Նազարեան, Վաւառնիքէն ընտրւածներէն՝

Աղէքսանդր Աբրահամեան, Կարապետ Իւթիւճեան, Կարապետ Մուրատեան, Համբարձում Ալաճաճեան, Մարկոս Աղաբէգեանց, Մեղքոն Կիւրճեան, Մինրան Զօպանեան, Մկրտիչ Յ. Մելիքեան, Մկրտիչ Խաչիկեան, Յակոբ Իւթիւճեան, Յեսու Շամտանճեան, Նշան Վարադաշեան, Յովհաննէս Կիւլպենկեան, Յովհաննէս Պօլաճեան, Պողոս Աւգէր:

Նախագահ սրբազանին առաջարկութեամբ, ըստ սովորութեան, առժամակ ստեղծուող կարգւոյն ներկայ ժողովականներէն երիցագոյն Յովհաննէս Էֆէնդի Կիւլպենկեան և կրտսերագոյն անդամներէն Յարութիւն Էֆէնդի Մոստիշեան (տնօրէն Կեղրոնական վարժարանի):

Յետոյ նախագահ սրբազանը ժողովին բացման առթիւ մէկ քանի խօսք զրուցելով, հաստատ լուս չափանց թէ ժողովականները խղճի կատարեալ գիտակցութեամբ պիտի տան իրենց քէն պատրիարքին և վարչական ժողովներուն ընտրութեան համար, չստարայ ելով միանգամայն թէ ինք հրաժարած ըլլալով որ և է թեկնածութենէ պատրիարքական աթոռին համար, կը խնդրէ քէն չտու իր անւան: Միանգամայն իր խորին շնորհակալութիւնը չափանց վեհ, սուլթանին, որ վաւերացուցած էր իր տեղապահական ընտրութիւնը:

Այս բանախօսութիւնէն չետոյ, ժողովը վաւերացուց հետեւեալ ընտրութիւնները սրոնք կատարած էին իր վերջին նիստէն ի վեր և որոնք ներկաչաղցեցան վարչութեան տեղեկագրով.

Այդ նորընտիր ժողովականներն են.

Զմէկածաղէն՝

Քէօթահալէն՝

Մուշէն՝

Արաբկիրէն՝

Լաթիւնէն՝

Պէշիկթաշէն՝

Պէշիկթաշէն՝

Պօլաճըղիւղէն՝

Պէօլիւքտէրէ-Նէնիգիւղ-

Սթէնիա միաց. թաղերէն՝

Կրպտ. էֆ. Մուրատեան

Զէնոր » Տէրօղեց

Մկրտիչ » Խաչիկեան

Վառմշապուհ էֆ. Մանուկեան

Յեսու էֆ. Շամտանճեան

Ալիքսան էֆ. Խօրասանճեան (Վառմշապուհ)

Յարութիւն էֆ. Մէրեմյուլի

Յակոբ էֆ. Ֆրէնկեան

Կարապետ էֆ. Էգնապեան

Գառըղիւղէն՝

Միհրան էֆ. Շիրինեան

Գուգկունճուգ. Իճատիէ՝

Գանտիլլի միաց. Թաղերէն՝

Սահակ էֆ. Գարսեան

Ժողովը, հաւատալով վարչութեան խօսքին որ իր տեղեկագրին մէջ կ'ըսէր թէ այս ընտրութեանց մէջ ինք ուէ ապօրինի բան գտած չէ, հարկ չդատեց կարողաւ ընտրութեան տեղեկագրիները և ամենքը մէկէն վաւերացուց: Արդէն նորընտրիները բազմած էին իրենց տեղը, բացի Մէրնէմզուլի Յարութիւն էֆէնտիէն որ, օրէնքները զիտցողի պէտքով թեամբ մը դատէն զուրս կեցած է և իր ընտրութեան վաւերացումէն ետքն է որ եկաւ ժողովականի ակտը բազմելու: Ի՛նչ օրինապահ մարդ:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՅՐ-ԳԻՒԱՆԻՆ

Գարրիէլ էֆ. Նորատունկեան՝ Ատենապետ

Կարգը եկաւ ձեռնարկելու ժողովին զիւանին ընտրութեան: Քրէ-համարին քննիչ կարգւեցան՝ վիճակաւ՝ տեսարք Մկրտիչ Միլիքեան, Յովհաննէս Թորոսեան, Միհրան Շիրինեան և Կարապետ Բապունճեան:

Նախ կատարեցաւ առաջին ատենապետի ընտրութիւնը քուէարկուներու թիւն էր 76 (75 ժողովական և տեղապահ սրբազանը): Քրէնիները բաժանեցան հետեւեալ կերպով.

	Քւէ
Գարրիէլ էֆ. Նորատունկեան . . .	55
Ռէթէոս » Պէրպէրեան	10
Բարսեղ » Ստամբուլուեան . . .	3
Ստեփան վաշա Արսլանեան	3
Սահակ էֆ. Ղաղարոսեան	3
Էլիաս » Չալեան	1
Յովհաննէս » Կիւմլեան	1

Հետեւեալ քուէներու բացարձակ առաւելութեամբ ժողովին Ա. Ատենապետ հռչակեցաւ Գարրիէլ էֆէնտի Նորատունկեան:

Նրկրորդ ատենապետի ընտրութեան արդիւնքը եղաւ.

	Քւէ
Ռէթէոս էֆէնդի Պէրպէրեան . . .	49
Մկրտիչ » Ասատեան	11
Ստեփան վաշա Արսլանեան	6
Էլիաս էֆէնտի Չալեան	3
Տիգրան » Նուստֆեան	3
Յարութիւն » Մէրնէմզուլի . . .	2

Յովհանէս » Թորոսեան 2

Նդիազար » Մէլիքեան 1

Հետեալ Բ. Ատենապետ հռչակեցաւ Ռէթէսո էֆ. Պէրսերեան, Ա. Ատենադպիր ընտրեցաւ Յարութիոն էֆ. Մոստիշեան (տնօրէն Կեդր. վարժարանի) 74 քուէով եւ երկրորդ ատենադպիր՝ Յովակիմ էֆէնտի Յովակիմեան 19 քուէով:

Նորընտիր զիւանը եկաւ բաղմեցաւ իւր տեղը:

Ատենապետ Գարրիէլ էֆէնդի Նորատունկեան խօսք առնելով, բնաւ որ չնորհակալութեամբ կ'ընդունի իրեն լանձնաւած պաշտօնը, հակառակ իր վատաւողջորթեան որ իրեն պիտի արդիւլէ ներկալ գտնուի ժողովին ամեն լաջորդ նիստերուն: «Ժողովը զինքը ընտրելով՝ անշուշտ չարաճք մը ուզեց բնծալել իր օրինատիրութեանը եւ օրինապահութեանը, ու ինքն ալ փոխադարձաբար ժողովին կը սպասէ կ'ենց աղաղ իտութիւն, օրինաւորութիւն եւ կանոնաւորութիւն, ու միանգամայն կարճ ու ամփոփ ատենաբանութիւններ՝ ժամավաճառ չընելու համար ժողովը: Ան ատեն միաջն զիւանը պիտի կրնայ ժողովին հետ ըլլալ: Դիւանը ժողովին կը սպասէ ձեռնաւորութիւն եւ օժանդակութիւն»:

Դիւանին կողմէ կարդացեցաւ վետս վարչութեան տեղեկադիրը՝ պատրիարքական ընտրութեան համար, հանդերձ համազումար ժողովին ու քաղաքական ժողովին ընտրելիներու ցանկերով, զորս արդէն հրատարակած ենք:

Կարդացեցաւ Պատրիարքական Տեղապահին հետեւեալ նամակը, ուղղւած ժողովին ատենապետին.

«Ալըղեան Տ. Խորէն Ա. արքեպիսկոպոս իր անձնական անբաւականութեան պատճառաւ հրաժարելով Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութենէն, կալսերական կառավարութեան կողմէ հրաժարականն ընդունւած եւ հրաման եղած էր ընտրելու Պատրիարքական Տեղապահ: Այս բարձրադոյն հրամանին համաձայն՝ Ազգային Կենդրոնական Վարչութեան խառն ժողովն կատարելով նոյն ընտրութիւնը, կոչած էր զիս ի պաշտօն տեղապահութեան, չորս հրաւիրեցաւ կալսերական կառավարութեան հաստատութեամբ:

«Թէն անձնապէս վատաւողջ եւ նոյն իսկ անձեռնհաս՝ կատարելու այս պաշտօնին չատուկ պարտականութիւնները, որք մանաւանդ փափուկ հանգամանք մ'առած էին պարագայից բերմամբ, տակաջն նոյն իսկ իրաց ալդ վիճակին պատճառաւ պարտաւոր զգալով զիս մատուցանելու պահանջւած ծառայութիւնը եկեղեցւոյ եւ ազգիս, չԱստուած սպաստան, ստանձնեցի զայն, եւ առաջին օրէն հետամուտ լինելով կատարելու պաշտօնս, զոր օրէնքը կը սահմանէր բացօթոյ, ստացալ պատրիարքական ընտրութիւնն հրամայող կալսերական իրաւէն, եւ ձեռնարկեցի, ըստ 2 դ

չօղւածոյ, ընտրական նախապատրաստութեանց, որով նախ՝ Եկեղեցական Համագումար ժողովոյ և լեռոյ՝ Վաղաքական ժողովոյ կողմէ՝ պատրաստւեցան պատրիարքական ընտրելիաց ընդհանուր և հնգամուսնի ցուցանիւններն:

«Եւ որովհետեւ Կենդրոնական վարչութեան Արօնական և Վաղաքական ժողովոց պաշտօնավարութեան չըջանն հո յրացած էր արդէն և հարկ էր որ անոնց տեղ ըստ օրինի նոր ընտրութիւն կատարէր, պատրաստւեցաւ Համագումար ժողովոյ կողմէ՝ նաեւ Արօնական ժողովոյ ընտրելիաց հռապատիկ ցանկին:

Յետ աւարտման ալս ամեն զործողութեանց, ժողովը հրաւիրւած է ալսոր իր քէօմը ընտրելու Կ. Պոլսոյ պատրիարքն, ինչպէս նաեւ ի նորոյ կազմելու Արօնական ու Վաղաքական ժողովներն: Հարկ ի վերայ կալ որոշակի լաւտարարելու թէ ներկալ պարագային մէջ ալս կրկին ընտրութիւնք ևն միայն ժողովոյ օրակարգի խնդիրներն, և չկրնար անոնցմէ դուրս՝ ուրիշ ու և է խնդիր չուղել, և կամ որ և է առաջարկութիւն և հարցում մատուցել, ինչ որ լինի նիւթն ու նպատակն: Ի հարկէ ժողովը օրինօք սահմանւած պարտականութիւններ ու աշխատութիւններ ունի կատարելիք, աղգալին զործոց մատակարարութեանը վերաբերեալ, և օրինական պէտք մէ որ զբաղի ալս զործերով, և սակալն՝ ի զէպ ժամանակի: Հետևաբար ալս կէտն լանձնելով մասնաւորապէս՝ ձեր իմաստուն չըջանալեցութեան՝ կը խնդրեմ պատրիարքի ժողովէդ որ բարեհաճի առանց երբէք չեղելու օրակարգի ալս խնդիրներէն՝ ձեռնարկել ընտրութեանց: Կը մաղթենք որ Հոգին Սուրբ Աստուած՝ ալս հանդիսաւոր ժամուն՝ տաջնորդէ ժողովոյ կողմէն կարողն և արժանաւորն է Աթոռ Պատրիարքութեան:

Ի վերջոյ անօգուտ չեմ համարիր լալտնել նաեւ որ ժամանակին արդի պարագայից առջև ինձ բանաւոր կը թել վարչական ժողովոց ընտրութիւնն նախապէս ի կատար ածել, և կը լանձնեմ ալս կէտն ձեր խոջական անօրէնութեան:

«Ընդ զիս կը մատուցանեմ ձեզ պատրիարքական ընտրութեան վերաբերեալ բարձրագոյն պաշտօնագրերն և ընտրելիաց ալս և ալս ցանկերն իրենց լատուկ լալտագրերով»:

Մնամ աղօթարար

ՀՄԱՅՆԱԿ ԵՊԻՍԿ. ԴԻՄԱԲՍԵԱՆ:

Կարդացեցաւ պատրիարքական ընտրութեան կանոնական որոշմաղրութիւնը (2-րդ չօղւած):

Իսկ պաշտօնագրերն ու ալս և ալս ցանկերն արդէն կարդացած ըլլալով ուրիշ բան չմնաց կարդալիք բաց իթէ միայն Տ. Մատթէոս ևոյ. Խղմիրլեանի, Դրիդոր Էֆէնդի Շամուսնեանի, Ստեփան վաչա Արաւանեանի, Տ. Խաչատուր քհն. Տ. Գարրիէլեանի, Համբարձում Էֆ. Մազդու-

լեանի նամակները, որով կը ծանուցանէին թէ հարկադրւած են ժողովէն քացակալ մնալ օրինական պատճառներով:

ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Այս ամէն գործողութիւնները լրանալէ ետքը, ձեռնարկեցաւ պատրիարքական ընտրութեան:

Կ Ի Լ Ը Ե Կ Ա Ն Մ Ե Լ Բ Ո Ն Է Փ. — Տեղապահ սրբազանը իր նամակին մէջ կը կարծէ թէ բանաւոր է որ ժողովս նախ վարչական ժողովներուն և լիտոյ պատրիարքին ընտրութեան ձեռնարկէ: Ասիկա հակառակ է 25-դ և 30-դ լօղաւորներուն, ուստի պէտք է նախազատութիւնը տալ պատրիարքին ընտրութեան:

Ուէթէոս էֆէնդի Պէրպլեան և իրեն հետ բազմաթիւ ժողովականներ չալտարարեցին թէ օրէնքը աճեքան բացորոշ է, որ աղ ժամին պընդելու իսկ հարկ չի կալ:

Նախ պատրիարքին ընտրութիւնը ուրեմն:

Ատենապետ էֆէնդիին առաջարկութեամբ, ըստ հնաւանդ սովորութեան, տեղապահ սրբազանը և իրեն հետ բոլոր ներկա եկեղեցականները սկսան եղանակել «Որ ի շնորհ» հալկական շարակսնը, «Արկնալին շնորհ» բերելու համար ժողովականներուն վրայ, պատրիարքական հանդիսաւոր ընտրութեան ձեռնարկելէ առաջ, Գաշն, մեծ վալէլուչ ու պառկաւարկու աղօթքը խոր տպաւորութիւն թողուց բոլոր ներկաներուն վրայ:

Յետոյ, ըստ օրինի, պատրիարքական ընտրութեան քւէհամարի քննիչ կարգւեցան վիճակաւ՝

Գարեգին վարդապետ Թաթարեան

Յակոբ վարդապետ Աշոտ

Յովհաննէս քահանայ Մկրեան

Գաբրիէլ քահանայ Խանճեան

Կարապետ էֆէնդի Էղնալեան

Մկրտիչ էֆէնդի Մանուկեան

Յարութիւն էֆէնդի Մէրեկմզուլի

Նշան էֆէնդի Նիվանեան

Քւէտուփը մէջտեղն է, չըջապատւած ութ քննիչներէն, և իւրաքանչիւր ժողովական, սնունք տրեւում, կը լանձնէ իր քւէն, գոց: Յետոյ տ. Յովհաննէս քահանայ Մկրեան բարձիւձալն մէկի կ'մէկի կը կարգաքւէնէրը և միւսները կը նշանակին: (Նշո՞նալ կը տեսնուի թէ բոլոր ժողովականները միացած են մէկ անւան վրայ, — Տ. Մատթէոս եպիսկոպոս Իդմէրլեան: Նրկու ժողովական, կախելով ընտրութեանց արդիւնքը, դրած են իրենց քուէին վրայ Պատրիարք Իդմէրլեան, իսկ մին ալ՝ ու է չփութութեան տեղի չթողու համար՝ Տ. Մատթէոս եպիսկոպոս

Իզմիրլեան, քարոզիչ Իսկրիտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին: Ուրիշ մը գրած էր, հատիկ հատիկ, «Ես քւէս Մատթէոս եպիսկոպոսին կուտամ»:

Ընտրութեան արդիւնքն է 76 քւէարկուի մասնակցութեամբ:

Քւէ

Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ	67
Տ. Բարթուղիմէոս եպիսկոպոս	3
Տ. Ղեոնդ եպիսկ. Շիշմանեան	2
Տ. Հմայեակ եպիսկ. Դիմաքսեան	2
Տ. Պետրոս » Սըվազի	1
Սպիտակ քուէ	1

76

Հետեւեալ, քւէներու բացարձակ առաւելութեամբ, Թուրքիոյ հայոց պատրիարք հռչակեցաւ Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, որուն անունը ողջունեցաւ ներկաներուն խանդավառ ծափահարութեամբ:

Այս ընտրութիւնը, ժողովին նոյն օրւան գործունէութեան համար բաւ համարելով, որոշեցաւ չաջորդ նստին թողուլ կրօնական և քաղաքական ժողովներու ընտրութիւնը:—Ո՞ւր: Կանանց տաճարը շատ ցուրտ դատեցաւ,—իրաւ է որ ամէն մարդ կը մրսէր,—պատրիարքարանի սրահը շատ անձուկ: Շատեր Ղալաթիոյ սրահը առաջարկեցին: Այնքան զիւանդ պիտի որոշէ: Յաջորդ նիստը պիտի դումարուի չառաջիկայ շաբաթւան ուրբաթ օրը, 10 օրէն:

Ժողովին որոշմամբ, ժողովականներէն Սիմէոն եպիսկոպոս Սէֆէրեան ու Յովհաննէս վարդապետ Արշարունի և Յովհաննէս Էֆէնտի Կիւմլեան ու Բարսեղ Էֆէնտի Ստամպուլլուեան, իրենց ընկեր առնելով վարչութեան անդամներէն մէկ քանին, աչսօր իսկ Իսկիւտար պիտի երթան: Տ. Մատթէոս Սրբազանի զեկուցանելու իր ընտրութիւնը և շնորհաւորելու զինքը:

Դիւանին առաջարկութեամբ, ժողովը շնորհակալութիւն չապանեց Տ. Հմայեակ եպիսկոպոսի՝ իր տեղապահական պաշտօնավարութեան համար, ու իր խորին ցաւը աչն ինը երեսփոխաններուն համար որոնք վախճանած են ժողովին վերջին նիստէն ի վեր: Նախագահ Սրբազանը «հոգոցն հանգուցելոց» աղօթքը կարդաց, որուն ունկնդրեցին ժողովականները ոտքի վրայ և զլիաբաց:

Նախագահ Սրբազանը ժողովին ծանուց Սիսի Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի մահը, և ըսաւ որ ժողովը անշուշտ իր չաջորդ նիստերուն մէջ պիտի զբաղի աչդ գործով:

Կարդացեցաւ պատրիարքական ընտրութեան արդիւնքը ծանու-

ցանոյ Մաղպաթան որ Բ. Գուռը պիտի զրկւի, և զոր իւրաքանչիւր ժողովական ստորագրեց: Մաղպաթան երէկ իրիկունէ արդէն զրկեցաւ Բ. Գուռը:

Ժողովը ցրեցաւ ժամը 8¹/₂-ին:

ՊԱՏՐԻԱՐԹԱԿԱՆ ՈՒԽՏԸ

Մալրեկեղեցիին մէջ է որ կը սկսի ալս մեծ օրւան մեծագոյն դուռը: Ընդհանուր ժողովը գումարած էր արդէն, և մինչև ս. պատրիարքին զալուստը, կարդացեցան զանազան պաշտօնագրեր որոնք կը հաղորդէին Կրօնական և Վաղաքական ժողովներուն ընտրութեանց արդիւնքը: Ներկայ էին իւր 90 երեսօրիսան, — ալսինքն ժողովին գրեթէ բոլոր անդամները:

Բայց ահա անհուն աղմուկ մը կը թնդացնէ եկեղեցիին լաչն կամարները: Ս. Պատրիարքն է որ կուգայ:

Կարելի չէ բացատրել աչն զգացումը որ ալս պահուն կ'եղեկտրացնէ հոն հաւաքած ամբոխը: Բաղմութիւնը, եկեղեցիին մէջ թէ դուրսը, 8—10,000 հոգի կը հաշւի: Պատուհաններուն մէջ երկու կողմէն ամֆիթատրոնի պէս լեցած է ժողովուրդը:

Մէկէն, կեցցէ մըն է որ կը պռութկալ ալդ ահագին բաղմութեան հոռոքէն, ու կը կրկնւի, կ'երեքնւի, կը բաղմապատկի ահաւանս: «Կեցցէ» «Կեցցէ» Ս. Պատրիարքը, ու ծափերը կը լաջորդեն ալդ աղաղակներուն, ու ցնծութեան աղաղակները՝ ալդ ծափերուն: Գուռ ու դադրում չունեցող, դուռ ու դադրում չգիտցող խանդավառութիւն մըն է ասիկա որ հաւատքի նւիրած ալդ չարկին տակ կը տարածւի, կ'ոլորտանալ, կը բարձրանալ, և որուն նեղ կուգան կարծես կամարները: Դասէն, ուր հաւաքած են երեսփոխանները, ձաշներ կը բարձրանան լռութիւն խնդրող ժողովրդէն, ու ժողովուրդը կը պատասխանէ միշտ կեցցէներով ու ծափերով: Յուզումը կը հանդարտի քիչ քիչ, ու Ս. Պատրիարք հալը խորանին առջև կ'ելլէ իր Ուխտը ընելու:

Խորանը ամբողջ լուսազարդած է: Առսող բլբլաւոր ցուքեր կը պաշարեն Ն. Սրբազնութիւնը, որուն զէմքը անոնց մէջէն կ'երևի սրբազան պատկերի մը հանդուստիպ: Խորանին վրայ կեցած է ուղիւ: Սև վեղարը իր սուսը ձգած ալդ զէմքին վրայ, կը սաստկացնէ աչն միանձնի ու հաւատացեալի աննիւթակտնութիւնը զոր ունի իր կերպարանքը: Յաւն ու խտամբեր կեանքէն կարկամած զիմագծերը, խոհուն ու զխտակից արտութիւնը որ իր աչքերուն մէջ կենդրոնացած է, արտական ծալքը իր չրթունքներուն, աչն ամբողջ գառն ու ինքնասկիտի զգացողութիւնը

որ իր ղեկավարութիւնը կը սրբաշնէ, պատկառանք կը հեղուն չորս ղին: Կաշն ու հանդիսաւոր ձաշնով մը կը խօսի, խորունկէն եկող ձաշնով մը, և ի տես աշն աղղեցութեան զոր իր խաքերը կը բերեն հաւատացեալ ժողովրդին վրա, տրտմութիւնը ու դառնութիւնը պահ մը կ'անհետին աշքերէն և երանութիւն մը կը սփռուի իր ղեկավարուն վրա:

Խօսքը կ'ուղղէ երեսփոխաններուն:

Կ'ըսէ թէ ժողովուրդը ղեկեմներ 7-ի նիստին մէջ կատարուած ընտրութեամբը կոչեց ղինքը պատրիարքութեան, պաշտօնն սրչափ փափուկ և դժւարին, անչափ և առաւել ևս անարժէք էր իմ անձն, և հեւի աղ պաշտօնին պարտականութիւնները կատարելու թէ մատարական և թէ ֆիզիքական կարողութիւններէն. բաւց մէկ կողմէ եկեղեցական կոչումս կը պարտաւորէր ղիս համակերպիլ պատկառելի ժողովիդ որոշման, և միւս կողմէ աշն մեծ մտահոլութիւնը և համակրութիւնը զոր իր կատարած ընտրութեամբը ցոյց կուտար պատկառելի ժողովդ, որ օրինաւորապէս կը ներկայացնէր ազգը, համարձակութիւն տւին ինձի ընդունիլ, առանց ի հաշիւ առնելու ֆիզիքական քաղքալեալ վիճակս, որ ամենուն չաւանի է: Ուստի շնորհակալութիւն առ պատկառելի ժողովդ չանձին իմ կատարած անարգամեծար ընտրութեան համար, նոյնպէս շնորհակալութիւն առ ինքնակալ միահեծան կալսոն որ հաճեցաւ վաւերացնել իմ ընտրութիւնս, և արդ կը կատարեմ Պատրիարքական Ուխտը, զոր կը զծէ Ազգային Սահմանադրութիւնը»:

Այդ միջոցին Ս. Պատրիարք Հօր տւին Սահմանադրութեան տետրակը, և Ն. Սրբաղնութիւնը, ղաշն բանալով, դարձաւ դէպի խորանը և կարգաց Ուխտը, ամուր ձաշնով:

Ո Ւ Խ Տ Ը

Առաջի Աստուծոյ և ի ներկայութեան Ազգային ժողովոյս՝ հրապարակաւ ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան և Ազգիս, և ճշմարտապէս հակել Ազգային Սահմանադրութեան անթերի զործադրութեանը:

Ըստ օրինի, աղ վալրկեանէն է որ պատրիարքը կը տիրանալ իր իշխանութեան: Տեղապահ սրբաղանը Տ. Մատթէոս Պատրիարքին չանձնելով Պատրիարքական գաւազանը, աղ վալրկեանէն դադրած եղաւ իր պաշտօնէն:

Ս. Պատրիարք Հալըր, Ուխտէն լիտոյ խոր ղգածմամբ բացատրեց թէ ինք ինչ կերպով կ'ըմբռնէ իր Ուխտը և Պատրիարքական բարձր պաշտօնը:

Երեսփոխան ու ժողովուրդ եռանդաղին կեցցէներով ու ծափահարութիւններով ընդունեցին աշն չալտարարութեան իւրաքանչիւր պար-

րեքութիւնները: Պէտք է նորէն սպասել որ հանդարտի ողորութիւնը որ հիմակ աչդ խիտ ամբոխին կարգերը կը չուզէ նոյն զգացումներով:

Նկեղեցականներու և դպիրներու համանազ փայնն է որ կը բարձրանայ հիմա, ազօթքներով որոնք սրտէ բղխած թռիչներ են գէպի Աստուած: «Եւսով Աստուածութեան քո, Քրիստոս, որ լուսաւորեցիր Սուրբ եկեղեցիս, պահեա զոս անշարժ չախտեան»: Այս շարականէն ետքը «Արի Աստուած հարցն մերոց»-ը և վետոյ «Տէր ողորմեան», զոր ամբողջ ժողովուրդը միաբերան կերգէ, տպաւորութեանց ամենէն խորինը ու ամենէն աղղակաւնը չառաջ բերելով, սրտերէ բղխող հառաչն է որ կը կրկնի «Տէր ողորմեա» «Տէր ողորմեա» և ալդ սրտագին աղերսը խոր հաւատքի անկեղծ ու ջերմեռանդ շեշտ մը կ'առնէ ժողովրդին բերնին մէջ:

Ազօթքներէն ետքը, նորէն կեցցէնելու և ծափահարութեանց մէջ տեղ է որ Ս. Պատրիարքը կ'ելլէ Պատրիարքարան: Ժողովուրդը իրարու ելլելով կը ջանայ հիմակ ալ, ինչպէս առաջ, համբուրել Ն. Սրբազնութեան ձեռքը, սիրոյ և համակրութեան խոր զգացումով մը:

ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Պատրիարքարանին մեծ սրահը առաջնորդեցաւ Պատրիարքը, ուր հաւաքեցան բոլոր երեսփոխանները և համբուրեցին իր ձեռքը: Յետոյ անցաւ իր սենեակը, ուր հետզհետէ եկան իրենց շնորհաւորութիւնները չարունել խումբ-խումբ ազգայիններ, հալ մամուլին ներկայացուցիչները: Միացեալ ընկերութեանց տնօրէն ժողովը, Կենդրոնական վարժարանին աշակերտները որոնց ուսուցիչը եղած է Ն. Սրբազնութիւնը, մալր եկեղեցիին քահանաներուն դասը և թաղական խորհուրդը, Պատրիարքարանի պաշտօնէութիւնը, որուն կողմէ հալերէնի դիւանապետ Բարթող Էֆ. Քէլեան զգածեալ բանախօսութիւն մը ըրաւ, իրենց շնորհաւորութիւնը և սրտագին բարեմաղթութիւնները մատուցանելով և ընդհանուր ազգին ուրախութեան և գոհութեան զգացմանց լծորդելով իրը, և միանգամայն վստահութիւն չախտելով որ Նկեղեցիին և Ազգին պէտքերն ու կարօտութիւնները, որոնց քաջ ծանօթ է Ն. Սրբազնութիւնը, գոհացում պիտի գտնեն շնորհիւ իր ողջմտութեան և փորձառութեան:

Ս. Պատրիարքը, որ վարչական գործերու խոր հմտութիւն ունի, երկարօրէն պատասխանեց այս բանախօսութեան: Նոյն պերճախօս շեշտն էր որ կը հրահրէր իր ամեն խօսքերը, և ամեն շնորհաւորութեանց իբր պատասխան իր արտասանած հինգ վեց բանախօսութիւնները մէկ մէկ գոհար են եկեղեցական պերճախօսութեան, ամենքն ալ ողորւած նոյն անկեղծ հաւատքով:

Ս. Պատրիարքը պաշտօնին գլուխը անցաւ:

(«Հալերնիք»):

ՎԵՑԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Անցեալ համարում խոստացել էինք մեր կարծիքը չափունել մեղա-
նում հրատարակող վեցամսեալ ժողովածոների կամ, ինչպէս նաեւ
ասում են՝ հանդէսների մասին: Կոցա թւի տարեցտարի աւելանալը շա-
տերին զրդել է մտածելու, թէ ինչ նպատակի են նոքա ծառայուէ, քանի
որ նոքա մեծ մասամբ շատ աննշան բաժանորդներ են ունենում և ընթեր-
ցող հասարակութեան մէջ չեն կարողանում զարթեցնել հարկաւոր չափով
հետաքրքրութիւն դէպի իրանց: Ազգային վեցամսեալ և կամ ցանկացող-
ներ վեցամսեալ լինելու ներկայումս Ռուսա-Հայերի մէջ կան չինոյ հաս-
Արաքս, Հանդէս գրականական և պատմական, Թատրոն, Հորիզոն և չա-
տարաբաժ «Խօսք» հրատարակութիւնը: Եւ ահա հրատարակութիւնների
ալդ թւի առ իթով՝ մամուլի մէջ կարծիք է չափունում որ, քան թէ թաւ
շատ բաւց վատ խմբագրած վեցամսեալ հանդէսներ լինեն, աւելի լաւ
կը լինէր եթէ գրական բովանդակութիւն ունեցող ժողովածոները միա-
նալին «Մուրճ»-ի հետ, իսկ եթէ ոչ՝ նոքա իրանց հետ միանալին, ընդ-
հանուր ուժերով լաւ խմբագրելով մի հատ ժողովածու:

Եթէ մենք արժանի ենք համարում քննել ալդ հաւեացքը, ալդ նրա-
նից է, որ ալդպէս մտածողներ շատ կան մեղանում և մենք ինքներս
աւելի ենք ունեցել ալդպիսի ցանկութիւններ չափունողներին ունկնդնելու:
Եւ, սակաւն, մենք համարում ենք ալդպիսի մի խորհուրդ լաւ չմտածած,
աննպատակալարմար:

Նայի որ ուժերի մի առանձին կարևորութիւն ունեցող ջլատումն
չենք տեսնում վեցամսեալ ժողովածոների շատսնալու մէջ, եթէ հաշի
աւելելու լինենք միաւն նոցա, որոնք ալժամ հրատարակում են: Ինչու?
Որովհետեւ ալժամ գոլութիւն ունեցողները չեն պաշտպանում նշանաւոր
գրական և խմբագրական ուժերով: Կոնկրէտ կ'ըրպով խօսենք: Ինչը պիտի
աւելանար «Մուրճ»-ին, եթէ չլինէր «Հանդէս գրականական և պատմական»:
Մթթէ կալ ուժերի որ և է մի խումբ, որը իւր չոսերով ապաւինած լինէր
ալդ հրատարակութեանը, և որը հետեալպէս, ալդ հանդէսի չլինելու դէպ-
քու՝ կ'անցնէր «Մուրճ»-ին և կամ որ և է ուրիշ թերթի? Աստահանում
ենք կարծել որ ուժերի մի ալդպիսի խումբ բնաւ չկալ չլինալ հանդէսում:

Վերցնենք «Հորիզոն»-ը: Սա ինչ ուժերի խումբ է ներկայացնում. դա ինչով է կապւած որ և է, չենք ասում սերունդի, ալի արդէն չափազանց կը լինէր, ալ նոյն իսկ մի չկողալի կամ նոյն իսկ մի որ և է իմրի ձղաճմաների հետ? Աւելին ասենք. դա, ալի հրատարակութիւնը՝ ոչ մի բանի հետ կապւած չլինելով, ոչ մի ուղղութիւն չունենալով, դուցէ հրատարակում է միմիայն բողոքելու համար եղած օրգանների գէմ? դուցէ դա՝ զժգոհների մի օրգան է, զժգոհների, որոնք իրար հետ մտաւոր և բարոյական կապ չունեն, բալց կապ ունեն միմիայն իրանց զժգոհութիւնով եղած թերթերից? Բնաւ ոչ. Գորա մէջ համոզւելու համար բաւական է աչքի անցնել «Հորիզոն»-ի առաջին դիրքը և տեսնել նորա մէջ զրողների անունները: Հրատարակութեան սիւնը, ըստ երեւութի, պէտք է կաղմում լինի ալ. Յովհաննէս Թումանեանց, որը տպել է ալիսկոյ տասր ասանաւոր, մի նկարադիր Բորչալուի և Խորենացու մի տղի բացատրութիւնը (Տենչալի Սաթենիկ և ալլն): Արդ, ինչ է նշանակում ալ. Թումանեանցի երեւը ալի հրատարակութեան մէջ. բողոք «Մուրճ»-ի դէմ, որի չարատեւ աշխատակիցներիցն էր նա մինչև 1893 թւականի սկսածները? Ինչի դէմ է շողոքը, քանի որ իւր աշխատակցութեան սկզբի օրից մինչև լիչիւալ ամիսը—ամբողջ տարիներ—նորա և մեր մէջ տեղի չէ ունեցել որ և է անբաւականութիւն և քանի որ դնալով աւելի ու աւելի սերտ են եղել կամ սերտ են թւացել նորա թէ աշխատակցական և իմէ անձնական չարաբերութիւնները? Բանաստեղծ-աշխատակից էր նա «Մուրճ»-ում, որին նա գիմել էր դեռ նախ քան որ և իցէ սեղ երեցած լինէր և մնաց հաւատարիմ իւր ընտրած օրգանին տարիներ շարունակ—ստանց որ զժգոհութեան նշուլ անգամ արտապաւած լինէր նորա կողմից: Մենք զոն, մինչ լիւրջը միայն ջերմ համակրութեան արտապատութիւններ ենք լսել նորա կողմից: Եւ նոյն իսկ նորա լօւածը Բորչալուի մասին նշանակած էր «Մուրճ»-ի համար, թէ և դեռ չէր լանձնւած, դուցէ և չէր գրւած: Եւ տակաւն, նա կապեց մի հրատարակիչ պարտիի հետ, որը նորան ապահովում էր մի ալ բանով, որ ոչ մի կապ չունի զբաւանութեան հետ, հետևապէս և ոչ մի կապ «Մուրճ»-ի հետ, բալց որը, ու գիտէ, նորա համար դուցէ ամեն բանից քաղցր էր ալի ժամանակ:

Ուրեմն ալ. Թումանեանցի երեւը մի աղնալիսի հրատարակութեան մէջ, ինչպիսին «Հորիզոն» է, ոչ մի կերպ չէր կարող լինել հետևանք զժգոհութեան «Մուրճ»-ից:

Մի ալ զրոյ ալի հրատարակութեան մէջ՝ ալ. Շիրվանդադէն է. նա տպել է ալիսկոյ մի վէտ՝ Յաւադարը՝ և Բաֆֆիից լիզողութիւններ Բաֆֆիի մասին կենդանողական լօւած ալ. Շիրվանդադէն խոստացել էր մեզ դեռ մօտ չորս տարի առաջ, ասելով, որ, թէ և Բաքից մի խումբ երիտասարդներ ալի գրւածքը տպադրելու համար նորան տալիս են 300

վարձատրութիւն, բայց նա կը տալ «Մուրճ»-ին, ուղեկոյ որ նա «Մուրճ»-ում տար ինչոքամը չտրուեց, և իր պատճառ առաջ բերուեց ալն, թէ չօգուածը կազմելու համար սպրի տիկին Բաֆֆի ժօտ գտնուած կարեւոր թղթերից չկարողացաւ օգտուիլ Ուրեմն Բաֆֆի ժատին ալն կենսապրական չօգուածը ոչ միայն «Մուրճ»-ից ամբողջ չլինելու պատճառով է ըստ տեսել ոչ-«Մուրճ»-ում, ալ, եթէ կամենաք, երեւի իր «Մուրճ»-ում ապուելու արժանիքը չունեցող մի գրւածք, քանի որ «Մուրճ»-ին խոստացածը Բաֆֆի թղթերի վրայ հիմնուած մի ուսումնասիրութիւն պէտք է լինէր:

Նոյն պ. Շիրվանզադէն մի-երկու տարի դորանից չեապ ներկայացրեց մեզ «Արաքն Գիմաքսեան», որ և ընդունուեց ու տպուեց որոշ վարձատրութեան պայմանով: Վէպը վերջացաւ չունիսին 1893 թւականի, և նոյն հեղինակը չաջորդ ամիսներին խոստանում էր մեզ 1894 թւականի չունարից սկսած տալ մի շարք վէպիկներ: Այդ խոստումը նա անում էր դեռ ևս նոյեմբերին, կրկնելով աւելի առաջ տւած խոստումը: Ծիչդ է, ալդ նոյն ժամանակը նա առաջարկում էր իւր աշխատակցութիւնը ամսագրի աջնպիսի բաժինների համար ևս (Գրախօսութիւն, Ֆելիէտոն), որոնց համար մենք երբեք կարօտութիւն չենք զգացել պ. Շիրվանզադէի ուժին, քանի որ ալդ բաժինների համար «Տարազ»-ի բունը հէնց նորա նմանների համար է ստեղծուած: Եւ դեռ ալն ժամանակ նա աշխատակցում էր «Տարազ»-ի ալդ բաժիններում, և մի աջնպիսի չաջողութեամբ, որ, իհարկէ, ով չէր նախանձիլ «Տարազ»-ին...

Բայց ինչ և է, խոմ «Հորիզոն»-ի մէջ նա չտպագրեց ալն, ինչ կը կամենար նա «Մուրճ»-ում տպագրել, դորանով միայն բողոք կ'արտաբայուէր: Է թէ «Հորիզոն»-ի մէջ նա տպագրեց մի վէպիկ, որը կամ որի նմանները նա «Մուրճ»-ին էր խոստացել, ալն էլ չունարից 1894 թւականի, ալն է վերջին խոստումն տալուց մի կամ ամիս ու կէս առաջ, երբ արդէն մեր նոտարական ընկերը թողել էր «Մուրճ»-ը ու հեռացել: Բայց և ալնպէս նա տարաւ ու «Մուրճ»-ին խոստացածը տւեց «Հորիզոն»-ին, առանց նոյն իսկ որ և է խօսք ասելու «Մուրճ»-ի խմբագրութեանը, սուսիկ-փուսիկ: Դա ինչ էր, բողոք? ում դէմ, ինչի դէմ? Ոչ, դա երկրպագութիւն էր ոսկուն: Պ. Շիրվանզադէն իրաւամբ ենթադրել էր, որ իւր գրւածքը աւելի թանկ կը գնահատուէր «Հորիզոն»-ում քան «Մուրճ»-ում: Է որ մի տեղ՝ անփողութիւն կար, միւսում՝ անդուկի զընդ-զընգոց...

Այսպիսով ուրեմն երկու գրողների երևութը «Հորիզոն»-ի մէջ կապուած է ալ հանդամանքների հետ, որոնք կապ չունին «Մուրճ»-ի բաժանդակութեան և ուղղութեան հետ:

Բայց ալդ երկու գրողներից միայն մէկն էր «Մուրճ»-ի խակական աշխատակից, պ. Թումանեանը, ալնպէս որ, եթէ ուժերի շատման մասին է խօսքը, «Հորիզոն»-ի գրողներից միայն պ. Թումանեանը կարող է ակ-

նարկել: Միւսը «Մուրճ» ի ոլժերից չէր: Բաւց զստեցէք ինքներդ, կարելի է արդեօք լրջութեամբ խօսել մի երեւոյթի մասին, երբ նա սպառնում է մի միակ գրապէտով, որի բաղակալութիւնը «Մուրճ»-ից ոչ մի խնդրի չէր կարող չարուցանել, որպէս և չարուցեց էլ?

Այդ է ջլատումը?

Պարզ է, որ ոչ «Գրականական և Պատմական Հանդէսով» ոչ «Թատրոնով» և ոչ «Հորիզոն»-ով գրական ոլժերի ջլատումն չառաջանալ չէր կարող:

Երբ աղպիսիներին ալժս, թէկուզ բարեկամաբար, գալիս են և առաջարկում միանալ «Մուրճ»-ի հետ, իսկապէս ինչ են առաջարկում? Քանի որ միացնելու խմբեր չկան, մնում են մէջ տեղում իրանք հրատարակիչները: Ինչ գաղափար է, սակաւն, դալ առաջարկել դիցուք «Հորիզոն» հանդէսի հրատարակչին, որ սա միանալ «Մուրճ»-ի հետ? Ալէնպիսի անձեր, որոնք իրանց առանձին հրատարակութիւնը ունենալով ճշտողականութիւնն ունեն, երբէք ալ կերպ չեն ըմբռնիլ միանալ խօսքը, քան եթէ փոխադարձ գիշումն ըրով համաձայնութիւն կապանելու իմաստով: Բաւց աղպիսի լեզու բանեցնելը ալէնպիսի հրատարակիչների գիմաց, ինչպիսիք են «Հորիզոն»-ի, «Թատրոն»-ի հրատարակիչները, ալդ պարզ կը նշանակէր նրանց երես տալ: Որովհետեւ վաղ ալն հրատարակութեանը, որը զիջողութիւններով պիտի գրաւի ալնպիսի ամօթ չլինի ասելը՝ ալնպիսի գրական և մտաւոր ոլժեր, ինչպիսիք են Թարխանեաններ, Վ. Բրդաղարեաններ et tutti quanti...

Աղպէս է բանը, ինչ վերաբերում է գրական վեցամսեալ հրատարակութիւնների «Մուրճ»-ի հետ միանալու առաջարկութեանը: Նոցա հրատարակիչները, եթէ ամենքն էլ ուղեման մեզ հետ միանալ «Մուրճ»-ին չեն կարող ոչինչ առաջարկել, եթէ ոչ մի աշխատակից, ալն էլ ալնպիսին, որի լինել կամ չլինելը «Մուրճ»-ում՝ ամսագրի ընթերցողների համար խնդիր չի կարող, լինել բաւց որի զարգացումը մասնաւորապէս մեզ համար մի թնդիր կը լինէր, իբրեւ «Մուրճ»-ում՝ իւր առաջին գրական չկողան անցկացածի, եթէ նա աւտեղ էլ շարունակած լինէր իւր աշխատակցութիւնը:

Իբրեւ առաջարկութիւն «Մուրճ»-ին մի քանի հանդէսների կողմից՝ դա, ալդ առաջարկութեան դուզն ու ծուծը, հաւատար է գէրօի:

Ալսպիսով «Մուրճ»-ը իւր բովանդակութեան համար զրեթէ ոչինչ չէր վատաւարիլ ալժս գոլութիւն ունեցող վեցամսեալ հանդէսների հրատարակիչների մեզ հետ միանալուց: Բաւց ահագին կը լինէր ալն բարոյական վնասը, որ նոքա կը բերէին իրանց հետ, երբ կը սկսէին երեւակալել թէ ուր և է բան են զոհել մեզ հետ միանալով, որի հիման վրալ դեռ կը չամառէին մեզ հետ սակարգութիւններ անել «Մուրճ»-ի խմբագրու:

թեան դործում ձաջն վաստակելու համար, անաջող դէպքում ամեն տեսակ սկանդալներ սարքելու պատրաստականութեամբ: Եւ ապահով եղէք, որ, միայն թէ «Մուրճ»-ի դէմ լինի՝ «Մշակն» էլ, «Արձագանքն» էլ իրանց ձեռքը կը մեկնէին աչդպիսիներին... Անցեալ տարեալ փորձը աչդ ցոյց տուց բաւականին աշկարա կերպով:

Նրբեմն, ընդհակառակը, աչդպիսի հրատարակութիւններ հարկաւոր են լատուկերա համար, որ նոքա, որոնք խօսքով չեն ուղղում համոզել թէ ինչ են իրանք, իրանց ապիկարութիւնը փորձով տեսնեն, խոկալն գրողները, որոնք նրանց խրախուսում են, մերկանան իրանց հրատարակիչների և հասարակութեան առաջ. չէ որ երբ գտնուում է մի փառասէր, որը, փոխանակ եղածին համեստարար օգնելու, իւր սեփականն է ուղղում հիմնել, չողորթներ ևն դուրս դալիս, որոնք թե են տալիս աչդպիսիներին, մոլորածին աւելի ևս մոլորեցնելու համար, չուսալով թէ գրանով իրանց ձեռքը մի քանի շալի կ'ընկնի... Ողորմելիներ...

Իսկ կարծել թէ դոքա ոչ թէ ալ ևս «Մուրճ»-ի՝ ալ իրար հետ միանալով կարգին բան կ'ստեղծեն—դա կատարեալ միամտութիւն է. միմիայն զրական ուժերի համերաշխ դործակցութիւնով կարելի է խելացի և կենսունակ բան ստեղծել, բալց ոչ երբէք ոգուց զուրկ անկապ մարմին կազմելով, ինչպիսին կը լինէր ալփմեան վեցամսեալ հանդէսների ղեկավարների ծրծաղելի խումբը...

Հետեւում է մեր ասածից արդեօք թէ մենք առհասարակ դէմ ենք նոր պարբերական թերթերի երեւան դալուն? Բնաւ ոչ: Բալց ամեն մի պարբերական հրատարակութիւն պէտք է մարմնացնի մի զաղափար, որը բաւականաչափ ուժ ունենալ թերթի հետ գնահատելի գործիչներ կապելու, դոցանից խումբ կազմելու և ալ խմբին ոգի տալու: Իսկ դա՝ ամեն ցանկացած բողբոսում կատարելու բան չէ և ոչ էլ ամեն մի լաւակնողի գործ է:

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ:

ԹԱՏՐՈՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. ՍԵՒԵԱՆԻ

Մեր առաջին լողածի «Մուրճ»-ում լույս տեսնելուց չեսու, (տես «Մուրճ» 1894 թ. № 9) թէն չկաղմակերպւեց հաշ զերասանական խումբը, բայց թատրոնի շուրջը տեղի ունեցան ալնպիտի իրողութիւններ՝ որոնց քէ կարելի անտես թողնել:

1894—95 թատերաշրջանի գէֆիցիտը աղահավելու համար դուրս եկաւ մի հարուստ վաճառական, խ. Արղումանեան. ինդիրը մանրակրկիտ քննութիւններն ենթարկելուց. և իւր ոչ մի վնաս չկրելուն ապահով լի նեղուց չեսու, առաջարկեց զերասաններին նրանց ամբողջ ուժնի կէտը միալն ապահովել, իսկ միւս կէտը, եթէ օգուտ մնար ներկայացումներն զերասանները պիտի ստանալին: Յանուն հաշ թատրոնի գաղափարի, ամբողջ խումբը համաձայնեց կէն ուժնի պայմանին, բացի երկու զերասաններն, որոնք պահանջում էին ամբողջ ուժնիներ: Այդ պատճառով էլ առաջ եկաւ պառակտումը, և նորա հետեանք պ. Աբէլեանի, իւր մի քանի ընկերներով զէպի Ռուսաստան կատարած ճանապարհորդութիւնը:

Պէտք է նաեւ լիչել որ 94—95 թ. թատերաշրջանի համար պիտի մասնակցէին ներկայացումներն օր. օր. Վարդիթեր և Մարի-Հրանդ: Յէլէկեանց քուրերը:

Համերաշխ կերպով ներկայացումները դուրս չգալուց չեսու զերասաններն իւրաքանչիւրը սկսեց ներկայացումներ տալ իւր հաշին: Ներկայացումներն սկիզբ դրեց օր. Վարդուհին իւր «Խանութ»-ով, որ թալմանած է վրացերէնից՝ չգիտենք ինչո՞ւ համար: Փամանակ է որ «Խանութ» ի նման բեռներն հաշ բեռն աղատ պահելու վերաջ մտածեն մեր չարդելի զերասանները: Նպատակ չունէ և հաշ բեռն որ և է ծառայութիւն չէ պատահական իւրաքանչիւր պիէս զնել բեռն վերաջ: Նրան չաջորդեց պ. Պետրոսեանի «Աթէլլո»-ն՝ որ ոչ մի սպաւորութիւն չթողեց անտամբի պակասութեան պատճառով: Բարեխիղճ զերասանը «Աթէլլո»-ի

ճման խոշոր գեղարվեստական տոեղծագործութիւնը բեմի վերայ դնելիս՝ լաւ պէտք է կշռէ թէ իր և թէ իրա շրջապատողների ուժը, ալլապէս գեղարվեստը, որին ծառայում են գերասանները՝ ոտքի տակ կընկնի և հասարակութիւնը կը խրաչի թատրոնից:

«Օթէլլօ»-ին լաջորդեց պ. պ. Սարգարեանի և Վրոյրի Յ. Պարոնեանի գրած քից բեմին չարմարեցրած «Բաղդասար Աղբար» պիէսան: «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»-ի ներկայացումից լիտու ինչպէս ընթերցող հասարակութեան մէջ՝ ճողնալէս և թատրոն չաճախորդների շրջանում, Պարոնեան դարձաւ մի սամեմասիրելի հեղինակ. ալլ պատճառով էլ «Բաղդասար Աղբար»-ի ներկայացմանը մեծ հետաքրքրութեամբ սպասում էր հասարակութիւնը, ներկայացումը կապցաւ խուռն բաղմութեան ներկայութեամբ, որ իւր տեսակում մի նորորինակ կեանք էր տեսնում: Անչափ գոհ հասարակութիւնը հեռացաւ թատրոնից: Այդ պիէսան մի քանի օրից վատը հասարակութեան խնդրանքով երկրորդ անգամ ներկայացւեց միևնոյն լաջորդութեամբ. որքան մենք չիշում ենք վերջին տարիների հալ ներկայացումները, ալլ առաջին դէպքն էր որ մի պիէս կարճ միջոցում երկու անգամ խաղացւէր:

Խաղացւեց և «Աւաղակներ», պ. Լեոն Մանուէլեանցի մասնակցութեամբ: Պարոնի խաղը քննութեան չինթարկելով, կարող ենք համարձակ ասել որ լաւ բէթիսէօրի հակողութեան տակ նա կարող է օգտակար և չաջողակ դերասան լինել: Պր. Մանուէլեանցին պատրաստութիւն է հարկատր: Մասնաւորաբար կատարեց պր. Մ. ցը ալն տեսարանը ուր առանձին մնում Ամալիաի հետ:

Պ. Պետրոսեանցի մասնակցութեամբ խաղացւեցին «Բին» և «Ուրիէլ Ակոստա»: «Բինը» անցաւ ճողնալէս առանց տպաւորութիւն թողնելու. իսկ «Ուրիէլ Ակոստան» մասնաւոր հետաքրքրութիւն էր դրակել, քանի որ ներկայացման մասնակցում էին պ. պ. Ղ. Աղապեանց, Շիրվանդադէ և ուրիշներ: Մեզանում երբ սիրողները մասնակցում են մի որ և է ներկայացման, որքան էլ վատ խաղան, նոքա իրանց խիղճը հանգարտ են դրում. «մենք խօս դերասան չենք. .» ահա նրանց պատասխանը, բալց մեծ սխալ է ալլապէս դատել, որ ճաշակի տէր անձը կը համաձայնի իւր սե. նեակի պատից քաշ տալ մի սիրող-նկարչի վրձինի արտադրութիւնը՝ քանի որ ալլ պատկերի տեսքը ամեն բոլի իրան պէտք է վրդովեցնէ: Նոյն վարմունքը նկատում էր հասարակութեան մէջ, երբ մի ամենաուժեղ դրամատիկական տեսարան փշանում էր ձախորդ գերակատարի մի անլաջող շարժումով և հասարակութեան մէջ ակամալից ահագին քրքիջ լարուցանում: Մենք ալլ նկատողութիւնը անուր բողբողին աւելորդ պէտք է համարենք, և թէ փշեալ թատրոնատէրների մէջ չտեսնենք երկու անձ. նաւորութիւններ, որոնք բէցէն զէնտ են, և ալլապիտ տարրական ճըշ-

մարտութիւնները լաւ պէտք է ըմբռնած լինեն: Արկնում ենք, իւրաքանչիւր անգամ շնորհակացում միմի քաղ չես է մղում՝ ալը նոյն րէցէն. զէնտներից փալիաւած հաշ թատրոնի զաղափարը:

Յաջողութեամբ կատարեցին իրանց դերերը պ. պ. Ղ. Աղաչեանց և Շիրվանզադէ:

Դերասանական շրջաններից լսում ենք որ պ. պ. Սարգսեանի և Վ. Լորիի ջանքով պիւկտալի է վերածւած Պատրոն Զուրովի «Ղարաբաղի աստղագէտը» վերնագրով վէպը, որ հանգուցեալ Բաֆֆին հալերէնի էր թարգմանած: Եթէ, ինչպէս որ չիչեալ պարոնները բնմի լարմարեցին «Բաղդասար աղբար»-ը, նոյն ճարտարութեամբ կատարւած է և ալս գըրւածքի փոխադրութիւնը, ալն ժամանակ պիէսալի լաջողութիւնը երաշխաւորւած կարելի է համարել: «Ղարաբաղի աստղագէտը» փոխադրող պարոններից մէկն ու մէկը պիտի զնալ Շուշի լատկապէս ուսումնասիրելու ալն ժամանակալ Ղարաբաղի հալ և թուրք ախրապետոյնների սովորութիւնները, Նիստ ու կացը և տարազները:

Նոյն պարոնները, ինչպէս լսում ենք, մտադիր են Թիֆլիսում հիմնել «Թատրոնական բիւրո», նպատակ ունենալով զաւառներում թատրոնական գործը լաջողութեամբ առաջ տանել. ալն զաւառական քաղաքները, որոնք կը կամենան կազմակերպել ներկայացումն, կարող պիտի լինեն զիմն չիչեալ պարոններին, ստանալ մանրամասն տեղեկութիւններ թէ պիէսաների և թէ նրանց ինչ կերպով ներկայացնելու մասին: Պիէսաները կարելի պիտի լինի ձեռք բերել մի որոշ գումարով: Ուրախութեամբ հաղորդելով ալս լուրը մեր զաւառաւորնակ թատրոնատէրներին, չենք կարող չցանկանալ, որ ժամ առաջ իրազօրծէր պարոնների ալս մտադրութիւնը, և մասամբ թեթեանալին զաւառական ներկայացումների ղեկարութիւնները, որ պատահում են ամեն մի ներկայացման ժամանակ, մանաւանդ երբ հարցը թնչ պիւկտա ներկայացնելու մասին է:

Յաջողութիւն ենք ցանկանում:

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ԱՄԱՆՅԻԱՅԻ ԳԱԻԱՌԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԸ

(Սիւսիս, Մեծ-Պամաջ, Պզտի-Պամաջ, Ղուսիս, Օրալ, Խէկ, Սաղէլ, Ճալա)

Յ. Մ Ո Ւ Ր Ա Տ Ե Ա Ն Յ Ի

Սրանից մի չորս տարի առաջ, երբ ես ուսուցիչ էի Ախալցխայում, կամենալով մօտիկանց ծանօթանալ դաւառի հաշարնակ գիւղերի և նրա բնակիչների տնտեսական դրութեան հետ, միտքս զրի երբեմն-երբեմն ազատ միջոցներն ալցելէլ դաւառի բոլոր մօտակալ հալ գիւղերին, լաւ համոզւած լինելով, որ մարդս իր ապրած ու գործած շրջանի հետ լաւ ու մօտիկ ծանօթ պիտի լինի: Դժբաղդաբար ինձ չաջողեց տեսնել աչն բոլոր գիւղերը, որոնց ես մտքումս նշանակել էի: Գրանցից հազիւ միայն ես կարողացաւ մի քանի ամենամօտիկները միայն գնալ ու տեսնել և տպաւորութիւններս զրի առնել: թէև աչն օրից մինչև ալսօր մի քանի տարի է անցել, բայց կարծելով, որ դեռ էլի անօգուտ չեն լինի նրանք, աւելորդ չեմ համարում նրանց ալսօր լուս աշխարհ հանել:

Սիւսիս—Ախալցխայի ամենամօտիկ գիւղն է: Կոնուում է Աբասթումանի ճանապարհի վրայ, քաղաքից 3 վերստից մի քիչ աւելի հեռու: Դիրքը՝ բարձր և քարքարոտ, ժառերի տակին, ամֆիթատրի ձևով շինւած, Փոցիսով գետի աջ կողմը: Երևում էր, որ մի ժամանակ բաւական մեծ գիւղ է եղել. մինչև անգամ, ինչպէս մեզ պատմեցին, ալցտեղ տաճկաց փաշա է եղել նստելիս: Անցած փառքի մնացորդներից մինչև ալսօր էլ վկայ է մնացել գիւղի կիսաւեր, բայց փառաւոր ու կամարակապ մըզկիթը՝ լուսինը վրան: Հալերը գաղթիւ են ալցտեղ 30-ական թւերին, Արզրումի նահանգի մի քանի գիւղերից (Արծթեցիք, Հնձեցիք): Պաշտօնապէս նրանք 44 տուն հալ էին, բայց իսկական գիւղի հաշուով նրանց տների թիւը 55-ի էր հասնում. բոլորն էլ հալ կաթուղի: Հալերի հետ համարիա միատեղ միևնույն գիւղում մնում էին և 39 տուն թուրքեր, որոնցից 6 տունը բոլորովին գիւղի մէջ, հալերին մօտիկ, իսկ 33 տունը—գիւղից մի քիչ դուրս, 1/2 վերստաչափ հեռու, ճանապարհի վրայ:

Հոգիից շատ զանգատուում էին, հոգալին խնդիրը նրանց մօտ վառ վիճակի մէջ էր ¹⁾։ հող քիչ ունէին։ իրանց ասելով տան գլուխ մօտաւորապէս մինչև $1\frac{1}{2}$ դեռեալին։ Հողերի մի մասը պետական, երեք մասը կալւածական։ կալւածատէրերը հալ կաթողիկէներն էին։ իմ գնացած տարին գիւղին մօտիկ մի վիճելի հող կար. ասում էին, թէ իրանցն է, բայց դեռ չէին ստացել և գործը վէճի մէջ էր։ Հողի կողմից չափից դուրս անճախանձելի վիճակի մէջ էին։ Հասկանալի է, թէ որքան խեղճ բան է— տան գլուխ $1\frac{1}{2}$ դեռեալին հողը. աղքատ տեղը գիւղացու թր մէկ կաւիւրին և ցանքին պիտի բաւականանար։ Արօտատեղ հօ իսկի չկար համարեալ, եթէ չհաշենք գիւղի լեռեն ընկած ժաւերը, որ համարեալ չոր ու մերկ քարեր էին։ Հողը, իրանց ասելով, աչիքան բերրի չէր. 1—7 է տալիս եղել. կաղմութիւնով գլխաւորապէս աւազոտ։

Գլխաւոր բերքերն էին ցորեն, գարի, սիմինդր, «քիւշնա». վերջինս ասելի անասունների և մասամբ իրանց ուտելու համար։

Հնդկեղէններից աւելի շատ ցանում էին ոսպ. Հաղարտներից ցորենը ասելի գործածական էր իրանց համար. իսկ սիմինդը ծախելու համար էր. ծախելիս են եղել աւելի թուրքերի վրայ, որոնք հալերից աւելի են սիմինդր գործածում։

Գիւղի բոլոր բնակիչներից մօտ 10 հոգի միայն ունէին իրանց համար սեփական պարտէզ. գետափի մնացած բոլոր պարտէզները կալւածատէրերն էին։

Մեղապահութիւնը շատ լատրածւած էր նրանց մէջ. 40 փեթակից աւելի ունեցող չկար. սովորաբար պահելիս են եղել 20—30 փեթակ։ Մեղըր ծախելիս են եղել քաղաքում և գիւղերում։

Արհեստներից ամենից աւելի տարածւած էր նրանց մէջ կաւէ ամաններ շինելը։ Բրտտները գլխաւորապէս կանաչք են։

Շատ քիչ պարապում էին և կտաւադարձութիւնով (շաւար, կտաւ) բայց մեծ մասը քաղաքից էին առնում։

Գիւղի օդը մաքուր էր, իրանց ասելով՝ ձմեռը առաջւան պէս աչիքան դառնաշուռ չէ լինում. քաղաքից 5 աստիճանի չափ աւելի ցուրտ։ Առաջ եղել է ջերմը. բայց իմ գնացած ժամանակին ասում էին, որ էլ չէ լինում։

Տուրք վճարելիս են եղել փողով՝ թագաւորական («մախտօ»), տարէն 2 անգամ, մարտին և նոյեմբերին, ամեն անգամին 50—60 ուրվի և բերքով՝ կալւածատէրին («բահրա») — 27-ից 1-ը։ Բանջարեղէնների և հնդկեղէնների համար, իրանց ասելով, չափ կտրւած չէր. տալիս են եղել

¹⁾ Այս լօղւածում հեղինակը չարունակ Բալերի անցեալ և երբէն հեռու անցեալի կղանակով է խօսում, բայց աղ անցեալը 4 տարի լինելով՝ նաև ներկան պիտի հասկանար։

աջնայէս, աչքի չափով, կալածատիրոջ և հասարակութեան ներկայացուցիչները որոշման համաձայն: Սկզբներում տէրութեան տուրքը շատ աւելի է եղել, իրանց ասելով՝ մի քանի հարուստ տներ («փամբա») վճարելիս են եղել տարեկան նոյն իսկ մինչև 25 բուրլի, բայց վերջերս իրանց խնդրքի վրայ տուրքերը իջեցրել են:

Համարեա իւրաքանչիւր տուն ունէր կթւան՝ մի-մի կով ու գոմէշ («մատակ»), շատերն ունէին և աւանակ՝ «բոստաններն» զնալ-գնալու և բանջարեղէնները կրելու համար գլխաւորապէս:

Ունէին մի կաթովիկ վարդապետ:

Մեծ-Պամաջ՝—Ախալցխայից 6 վերոտ հեռու, 24 տուն, սրանք էլ առաջինների հետ միաժամանակ զաղթած են Արղրումի թորթում գաւառից:

Մօտաւորապէս 150 դիսեասնից աւելի հող ունէին իրանց ձեռքը զրանից 4 մասը պետական, 1 մասը՝ կալածական, Սրանք էլ էին հողի քչութիւնից զանգատուած: Հողը ծանր ու քարքարոտ կազմութիւն ունէր:

Բերքերն էին՝ ցորեն, գարի, սիմինդր ու կարտոֆիլ: Պարապում էին և պարտկզպանութիւնով (գլխաւորապէս «ճանճուր»), խնձոր և տանձ) ու բանջարեղէններով մշակութիւնով: Պարտէզները—գիւղացիների սեպհակաւութիւն էին, իրանց փողով էին զնել:

Ամենքը մալ ունէին, ոչխար, կով, եղ:

Տուրք վճարում էին՝ պետական—մօտ 300 բուրլի, իսկ կալածատէրին—բերքով, 14-ից մէկը: Անտառից փախը կտրելու համար էլ մասնաւոր կալածատէրերին վճարում էին տարեկան տան գլուխ 5-ական բուրլի: Պետական արօտատեղերի («եալաղ») համար էլ տարէնը առանձին 50 բուրլի էին վճարում:

Գիւղի վրայ հասարակական պարտք չկար մնացած, բայց ամեն մի գիւղացի քիչ թէ շատ մասնաւոր պարտք ունէր:

Առաջ ունեցել են ուսումնարան, բայց իմ գնացած ժամանակը՝ չունէին: Քահանայ ունէին:

Նրանից մի $\frac{3}{4}$ ժամի չափ հեռու մօտ 100 տան չափ հալ կաթովիկներ էին մնում, դժբաղդաբար ոչ դրանց կարողացաւ տեսնել և ոչ էլ զրանց գիւղը գնալ:

Պղտի-Պամաջ, Ալդտեղ 25 տուն հալ էր մնում, զրանք էլ թորթումից էին զաղթել: Հողի մեծը թագաւորական, մի մասը կալածական. Տուրք վճարում էին՝ տարեկան տան գլուխ—թագաւորական 12 բուրլի, իսկ կալածատէրին՝ 5-ից մէկը: Սրանց թէ բերքերը և թէ տնտեսական միւս պայմանները միւսների պէս էին: Սրանք էլ ունէին իրանց համար առանձին քահանայ:

Դուլալիս: Ալդտեղ ընդամենը 3 տուն հալ էր մնում, որոնցից 1-ը լուսաւորչական և 2-ը՝ կաթովիկ: Հողը պետական էր, սրանց հողը պակաս

չէր: Բերքերն ու պարագոմունքը նոյնն էին, ինչ որ միւս գիւղերում:

Օրաւ: Աւգոստի 15 տուն հաչ կար: մի 4 տուն էլ թուրք: Հողը կալւածական էր: Աւգոստի նոյնպէս կալւածատէրը հաչ կաթնով էր: Բերքերն ու ժողովրդի կեանքի պայմանները նոյնն էին:

Խէկ: 3 տուն հաչ կար, մի քանի տուն էլ թուրք: Սրանց պայմաններն էլ միեւնոյնն էին:

Սաղէլ: Աւգոստի 30 տուն հաչ բնակիչ կար (պաշտոնապէս՝ 21 տուն): Գրանք էլ Արդրումի նահանգի Հինձք գիւղից էին: Սկզբում նրանք շատ են եղել, բայց վերջը նրանցից մի հատած գնացել է Ախալքալաքի (Մեծ Խանչալ) կողմերը:

Հողը կալւածական: Գիրքը վատ էր, գտնուում էր չոր, քարքարոտ ու անգետ անդուռ: Խմելու լաւ ջուր չունէին, բայց օդը՝ իրանց ասելով, լաւ էր ու բարեխառն: Հողը բերրի էր, միայն ջրի պակասութիւնն էր վնասում:

Բերքերն էին՝ ցորեն և դարի գլխաւորապէս, ցանում էին և կարտոֆիլ, բայց քիչ, աւելի իրանց համար: Ունէին և պարտէզներ: Մալ ունէին ամենքը, բայց սրանց սնտեսական վիճակն էլ միւսներին պէս աննախանձելի պայմանների մէջ էր: Կալւածատէրին վճարում էին 10-ից մէկը թէ երկրագործական բերքերից և թէ պտուղներից: Առաջ 6-ից մէկն է եղել:

Սրանք էլ առաջ ունեցել են ուսումնարան, բայց իմ գնալից աւելի չունէին: Փահանջ ունէին: Նա էր հովուում և վերն լիչած Ղուլալիս, Օրալ և Խէկ գիւղերի հայերին:

Ճալա—քաղաքից մօտ 4 վերստ հեռու, գէպի արեւելք: Հողերի մի մասը պետական, երկու մասը՝ կալւածական: Գիրքը բարձր էր և բաական գեղեցիկ. միւս բոլոր լիչած գիւղերից ամենալաւ գիրք ունէր:

Սրանց բերքերն էլ նոյնն էին, ինչ որ միւսներինք. ցորեն, սիւնդր, պարագում էին և պարտէզպանութիւնով ու բանջարեղէնների մշակութիւն: Գիւղացիների ասելով հողն աչնքան բերող չէր, երբեմն եղել է, որ բոլորովին չէ բերել:

Կալւածատէրին վճարած տուրքն էր—15-ից մէկը՝ բերքով:

Գիւղում քահանայ չունէին. քաղաքի քահանան էր նրանց հովուում: Սրանց վիճակն ու պայմաններն էլ միւսներին պէս էին:

Նկարագրւած բոլոր գիւղերն էլ գտնուում են քաղաքին (Ախալքալաք) և իրար շատ մօտիկ. բոլոր գիւղերն իրարից 4 վերստից աւելի հեռու թիւն չեն ունենալ, միայն Ճալան է, որ աւելի հեռու է մնացել միւսներից: Գիւղական բոլոր ճանապարհները շատ վատ էին. աչտպէս Ախալքալաք:

խալից աչն կողմը հա՛տարեա միաչն ձիով կարելի էր գնալ. սալով չատ դժար. աչնքան զառիվեր ու անհարթ էր: Ո՛չ մի տեղ գիւղացիները մի մարդավարի ճանապարհ չէին շինել: Սալի տեղ աչդ անհարթ շաւիղներով բանեցնում էին սահնակաձև սալեր առանց ակերի: Յրևում էր, որ ժողովուրդը բաւական անփութ ու ծուլ էր իր սեփական բարեկեցութեան մասին:

Գիւղերի գիրքը բարձր էր քաղաքից. շատ աւելի բարձր Նրանց մէջ էլի ամենից ցածրը Սիւխլիսն էր, բայց նա էլ քաղաքից բարձր գիրք ունէր: Համարեա բոլոր գիւղերի տեղը անհարթ ու խորդուրդ էր. մի քիչ աւելի գեղեցիկ էին ձալան ու Սիւխլիսը: Մի քանիսը նրանցից շինւած էին ամֆիթէատրի ձևով՝ աստիճանաբար բարձրանում էին դէպի չետեկ կողմը: Գիւղերի տեսքը տխուր էր և մի ճնշող տպաւորութիւն էր թողնում աչքելուի վրայ. աւերակների էին նմանում, չոր և ցամաք, քարքարոտ, անմաքուր, աղբակոյտներ տների առաջ. նեղ, ծուռ փողոցներ: Մի ծառ չկար գիւղերի մէջ. պարտէզներն գիւղերից դուրս էին: Թէև ոչ աչնքան հեռու, մօտակալ ձորի կամ գետակի ափերում: Տներն իրար շատ մօտիկ. շինւած քար ու ցեխով (սալաքարերը ցեխով չաղախած). ցած ու կտուրով, որով և վիշեցնում էին Վրաստանի հին տները և Նոյնպէս—իրանց պատմելով—Արդրումի հաւրենական տները: Տներից մի քանիսը թէև պատուհաններ ունէին, բայց երևում էր, որ ներսը շատ մութ էր:

Մի գիւղում մեզ տանում են քահանայի տունը: Մտնում ենք ներս՝ ծածկւած սրահի մէջ. Մեր ուղեցույցը առաջ է գնում, բայց չի երևում: Բաց է անում դուռը, ձախը լսում է, բայց ինքը չի երևում: Վերջապէս քիչ լոյս է երևում. մտնում ենք մի ուրիշ բաժանմունք, որ հիւրասենիակն է: Կարծես մի անլոյս գոմ լինի. մութ անկիւնում նստել է ահագին, երկար միրուքով մի վիթխարի մարդ, որ չնաչած իր մեծ մարմնին, քիչ էր մնում, թէ աչքը շտեմնէր: Նայում ես վեր—մի փոքր երթիկն է միաչն լոյս տալիս. ո՛չ մի պատուհան. չատակը գետին. թաց և խոնավ Բայց աչդ բոլորը չէ. մօտիկ լսում են հորթերի և մալերի փռնչոյն ու որոճալու ձայները նրանցից տարածւող գարշահոտութեան հետ: Նայում էք, որ սենեակը կցւած է ախոռին. միաչն մի թեթեւ փայտէ վանդակապատն է մեզ մալերից բաժանում: Սենեակի երկու կողմը ցածր թախտեր էին շարւած պատի ամրոգջ երկաջնութիւնով: Թախտը տախտակէ մէջք ունէր և վրան մի քանի կարպետ ու «մինդար» փռած: Հիւրի համար դրանց վրայ ներինակ են պցում:

Ահա Տաճկաստանի մեծ ու կոթ սեղանով բերում են և ուտելիքը. սեղանը աչնքան մեծ է և ծանր, որ մի մարդ հազիւ է գրկում: Ափսէի վրայ դրել են գոմէշի կարագ, բայց շատ մաքուր շինւած, թել-պանիր

(«Ճիւղ») մաքուր, աղ դրած և համով, չորչած ու կտրտած սեր (ալնքան համով չէ լինում և առաջին անգամ դժար է լինում խմանալ, թէ ինչ է)։ հացի տեղ էլ լոջ՝ Այս կողմերում, ինչպէս երևում է, ամենքը լոջ են գործածում, քաղաքումն էլ շատերը դեռ աղ են բանեցնում։ Սեզանի վրայ բերում են իրանց ձուագործ երեսարբիչներ՝ իբրև անձեռնոցիկ, բայց լւացելու համար ջուր չբերին ոչ առաջ և ոչ էլ հացից վերջը։ երկի սրանց մօտ չկալ աղ սովորութիւնը։

Գիւղերը, չնայելով որ լեռնային դիրք ունէին, մեծ ձորերով կտրտած, բայց ալնքան ջրաբաշխ չէին։ Դրա պատճառը, երևի, անտառ չունենալն էր։ Թէև մօտիկ մացառներ կան, բայց խկական անտառը հեռու սարերումն է։ Ջրերը աղբիւրներ են, բայց ալնքան համով չեն։

Հողը չորացած, անապատի դոյն էր կրում։ Ծառ տեղ թէ հողը և թէ ժաշուրը առանձին գոյներ ունին—կարմիր, դեղին, մոխրագոյն։ Հողը տեղ տեղ քարերով, խճերով լիքն էր, խոտ մինչև անգամ քիչ էր դուրս եկել։

Ատում էին, որ ձմեռը ձիւն չատ է գալիս, խկ ամառն էլ, ինչ խօսք որ ալնքան բարձր տեղերում բաւական հով կը լինէր։

Տները բակում սալ չտեսալ, ճանապարհին միայն տեսալ սահնակածն սալերը։ Գարնան ժամանակներ էին, մարդիկ դաշտերում վարում էին «ջղաներով»։ «Ջղան» նրանց գութանն էր, արօրին շատ նման էր, միայն առաջը երկու ակ ունէր։ Հալերն ու թուրքերը միատեսակ «ջղա» էին բանեցնում։ Հերկելի «ջղալի» վրալ երեք կամ երկու հոգի էին լինում, մինը՝ մաճկալ, միւսը՝ առաջին լուծվար, երրորդը՝ վերջաւոր, «ջղան» արօրի պէս մի լծով չի կարելի տանել։ չորս զոյգ եղ էին լծել։ Ունէին և արօր (իրանց բարբառով «արօր»)։ Արօր, իրանց ասելով, բանեցնելիս են եղել աւելի աշնանացանի հերկերին, ալն ինչ իմ գնացած ժամանակ, որ դարձն էր, համարեա ամեն տեղ «ջղալով» էին վարում։

Իմ ման եկած ժամանակը գիւղերում շատ քիչ տղամարդ էր պատահում։ ամենքն էլ դաշտումն էին։ Իրանք ակնարկում էին, որ գործի ժամանակ է, հիմա ոչ ոք չի լինում գիւղում։ Մի գիւղում խնդրում ենք մի տիրացուից, որ մեզ տեղեկութիւններ տալ իրանց գիւղից ու կեանքից։ Տիրացուն իր կողմից խնդրում է, որ մի ուրիշ ժամանակ, երբ աղատ կը լինի, ամեն բան կը պատմի, խկ հիմա չէ կարող, շտապում է եղների մօտ, և իրաւ՝ դաշտն էր գնում։ Մի ուրիշ գիւղում գնում ենք քահանայի տունը, ասում են, որ աղբիւրում աշխատում է, Մի ալ գիւղի կաթօլիկ «պատուելին» նոյնպէս տանը չէր։ Նա էլ պարտեղից էր գալիս, մի խօսքով ամենքը բանի ու գործի վրալ էին։ Գիւղերում աւելի կանաչք էին երևում, նրանք խումբ-խումբ նստած մի տեղում, տանը կամ դուրսը՝ աշխատում էին։

Նրեխաներ քիչ էին երևում, ոչ մի տեղ չը տեսանք նրանց խաղալիս, չատերը տանն էին, թէն ժամանակը քուրս չէր, մի քանի մեծ աղաչք դաշտերում եղնավար-առջևութիւն էին անում, մի-երկուս աղբիւրների վրին էին, մի քանիսն էլ հովութիւն էին անում:

Հաջերը լաւ ու խաղաղ չարաբերութիւն ունէին իրանց դրացի թուրքերի հետ: Այդ թէ իրանք էին ասում և թէ աղաչէս էլ երևում էր, թէն թուրքի հողալին ու միւս տնտեսական պայմանները հաջերից վատ չէին, բայց և աղաչէս նրանք ոչ միայն մտաւոր և կուլտուրական տեսակէտից, այլ և զուտ տնտեսական կողմից բաւական վատ էին մնացել հաջերից: Հաջերը նրանցից թէ տակի աշխատատէր էին և թէ տակի աչքաբաց, խկոն երևում էր հաջերի զերազանցութիւնը նրանցից:

Երգ, ձայն աչքան չէր լսում, մի տեղ միայն հոտաղը մի ինչ որ «դուռնա» էր հնչեցնում քրակի վրին, մի տեղ էլ հերկող գիւղացին մի անշնորք «ծօրովէլ» էր երգում: Թէ բնութիւնն և թէ ժողովուրդը մի մեծած տպաւորութիւն էր թողնում, կենդանութեան ձայն չը կար: Սկսած ընտանի կենդանիներից, թռչուններից-բոլորը կարծէք քնած էին, թէն գարունն արդէն մտել էր, բայց զեռ ոչ մի տեղ չէին. երևում բացւած ծառերը, աղբիւրում զեռ էլի կոր ծառերը մերկ ու տխուր կանգնած էին՝ մանաւանդ «ճանճուկները», որ ամենից շատ էին: Խոտը դեռ նոր նոր էր սկսում կանաչել, և շատ քիչ էր: աղբիւրներն էլ աչքան չէին վազում, տեղ-տեղ հաղիւ մի երկու ձորում: Թէ գիւղերում և թէ գաշտում չուրն անդամ քիչ էին, թէն զեռ սարը գնալու ժամանակը չէր: Աքաղաղի ձայնը, որ շատ բնական է լսել գիւղերում, նույնպէս աչքան չէր լսում. երևի հաւեղեն քիչ էին պահում: Խիլ գաշտերում հօ երգող կամ ընդհանրապէս վալրի թռչուններ չէին պատահում, մի երգ չէր լսում գաշտում: Մի խօսքով բնութեան մէջ մի կատարեալ մեռելութիւն էր տիրում:

Հալ գիւղացիներն իրանց տրտաքինով և շորերով չիւեցնում էին մեր թուրքահալ հալրենակիցներին: Նույն շորերը, նույն ֆէսը գլխին՝ մի քանիսի մօտ «լաչաքով» փաթաթած, մահուղէ կարճ բանկոնակը վերելից. նոյն վերելը շատ լաչն և ներքերը նեղ շաւարը ոտներին. խիլ և խիլ Արզըրումի հալրենական զգեստ, ոչինչ չէր փոխած: Անփոփոխ էր մնացել և կանանց զգեստը, նրանք էլ հալրենական տարազ վ էին հագած:

Լեղուն՝ հալրենական բարբառն էր. միայն վերջին ժամանակները ընդունել էին մի քանի ուսուցիչ անուններ ամանեղէնների, կարասիքների և զգեստների համար:

Արդէն վերել գիւղերի նկարագրութեան մէջ տեղ-տեղ ակնարկեց, որ այդ բոլոր գիւղերի բնակիչները թուրքահալ գաղթականներ են, եւրոպական թուրքներն (սկսած 1828-ից) Արդըրումի վիլայէթի զանազան

կողմերից—Բալբուրդի, Բասէնի և այլ գաւառներից: Նրանց բոլորին փախցրել են հայրենի աշխարհի բռնութիւններն ու հալածանքը և ընդհանրապէս թուրքական ըէժմը: Մի կողմից դարեւոր բռնութիւններն ու հալածանքը, հայրենի աշխարհի նեղութիւններն և անապահովութիւնը, միւս կողմից դրացի խաչապաշտ բռնների աջող նաճումները, նրանց խաչապաշտ լինելն ու նրանց ձեռքի տակ զանաւոր իրանց հեռաւոր հայ եղբայրների լսած նպաստաւոր լուրերը—չարժեւոր են հալածւած ժողովրդին և հեռացնում նրան իր հայրենի աւերակներից...

Առաջին անգամից ժողովուրդը ճնշող սպաւորութիւն է թողնում անհետաքրքիր, սառն, անկենդան: Մտնում ենք գիւղը, մէկը չի մօտենում, թէն շատ լաւ զիտեն, որ վարժապետ ենք: Մի զարմանալի անկենդան սառնութիւն էր բուրում այդ մարդկանցից, ոչ պատիւ, ոչ բարեւ և ոչ մի հարցմունք: Մեր բարեներկն նոյն իսկ շատ թույլ կերպով էին պատասխանում: Հարցնում ենք մի փոքրիկ բան, մի խօսք, մի տեղեկութիւն,—նոյն սառնութիւնն է պատասխանը: Գիւղումն ենք, ուղում ենք իմանալ իրանց քահանայի տունը, որ հեռու չի լինի ի հարկէ, քանի որ խիտ ու իրար մօտ են շինւած: Գիւղացին հեռւից, մատը դանդաղ լարելով ցոյց է տալիս տունը կամ ճանապարհը, առանց տեղից շարժելու և կամ մի բան հարցնելու: Մէկը չտեսնաք, որ աչնքան պատրաստակամ գտնւէր, որ իր լոժար կամքովը ուղեկից լինէր մեզ գէպի մեր ուղած տեղը: Քչմարիտ է՝ գործի ժամանակ էր, ամենքը զբաղւած էին վարույթով, դաշտերում, բաց մենք հօ դաշտերում մարդ չէինք բանեցնում հարցնելու և գործից չէտ մնացնելու, մենք գիւղերում մնացողներին էինք դիմում: Ելի տղամարդկանցից մի քիչ աւելի կանաչքն էին հետաքրքրում: Հաց-լոսաւորչական գիւղերում զոներն առջև անցնելիս, կանաչք մեզ տեսնելիս՝ ակնածում, ոտքի էին կանգնում և հետաքրքրելի նայում էին: Մի գիւղում երբ լիջանք քահանայի տունը, եկաւ նրա հասակաւոր մեծ աղջիկը, մինչև անգամ մեր ձեռքն առաւ, անձայն բարեկց ու նստեց մեզանից ոչ հեռու: Խօսակցութեան ժամանակ նա լսում էր մեզ և երբեմն մի քիչ քաշւելով՝ ինքն էլ էր մասնակցում: Այդ մի բացառութիւն էր, ուրիշ ոչ մի տեղ կին կամ օրիորդ աղջկաի համար ձեռնութիւն չբանեցրին:

Մեր բոլոր պտուղների ու զրուցների ժամանակ մի առանձին համակրութիւն, մի կենդանի հետաքրքրութիւն չտեսանք ոչ մի տեղ, թէն մեր խօսակցութիւնը նրանց սրտից հեռու չալտի լինէր: Աջնտեղ չիշտմ էին Արգրումը, հայրենական տեղերը, իրանց գլխից անցած-գնացածը, հիմիկաւ զիճակն ու պակասները... Տեսնելով նրանց անտարբերութիւնը մարդ քիչ էր մնում, թէ բացականչի. ապա մարդիկ ուղիղ հայ չեն. չըգիտեմ ինչ են: Նրանց բոլոր աշխարհաչեղոյութիւնը կաշտնում էր կրօնի

հաւատի, ծէսի ոչնչ, իմ հարցին, թէ ինչն է պահաւ իրանց, ասում էին, որ ոչինչ պահաւ չունին. մի պառ ուտող չունին իրանց մէջը: Աւ աչդ քանը նրանք պարծանքով չիչեցին մի քանի տեղում, աւելացնելով որ «կիրակիները» (տօները) պահում են մաքուր, տիրացուներ ունին եկեղեցու մէջ, լաւ ձաղնաւոր նոյնպէս: Մի տեղ միայն քահանայի մէկը նկատեց, որ աչքմ փոխասացներ չունին գիւղում, և բանի վրա չեչտեց հա— իբրեւ գիւղի ամենագլխաւոր պահաւի ու յաւի վրա: Ամեն տեղ—կրօնա— կան ոգի. ամեն տեղ—պառ, ծէս ու եկեղեցի: Հայրենիքը, աղպը դրանց համար լաւած բաներ չէին: Նրանցից մի քանիսը այս կողմեր դադթելուց լիտոյ կրկին շրջել են Արգրում, աչցելել են հայրենական տեղերին, բաց նորից լեւ են եկել: Հայրենիքի ու մեր աղպային կեանքի մասին լուրեր ու տեղեկութիւններ ոչ ոքից չեն ստանում: Իրանց մէջ լրագիր ու նոր գրքեր ստացող ու կարդացող չկար: Նրբեմն-երբեմն միայն քաղաք գալիս, կամ գիւղն եկած ժողովարարներից են իմանալիս եղել թէ ինչ կա, ինչ չկալ աշխարհում, իրանցից դուրսը: Իսկ քահանաներ, նրանք թէև կալին, բաց չարժէ նրանց վրա խօսել. նրանցից չառ հեռու է ժողովրդի վերա— ծնութեան գործը: Այլ ընդունենք անգամ, որ նրանք միւսների չափ տղէտ չէին, բաց այս էլ պէտք է ասենք, որ դժւար թէ աչպիտիների օրով մարդ լուսաւորուի:

Մի երկու գիւղից երեխաներ կալին քաղաքի հալոց ուսումնարա— նում. աչն էլ ամեն մի գիւղից մի-երկու հոգի միայն: Դրանք էին աչ թմրած ու անտարբեր ժողովրդի միակ լոյսերը:

Մի գիւղում քահանայի տանն ենք իջած: Հացի ժամանակ տանտէր քահանան մեզ առաջարկում է ուտիւալ կերակուր. պառ օր էր: Մենք ընդունեցինք: Մեզ մօտ նստած էր և մի ծեր գիւղացի, ուտիւալ կերա— կուրը տեսնելու պէս, հա նկատեց, որ պառ աչքմ թեթեացել է, և իս— կոյն շտապեց դուրս գնալ: Խորը անտարբերութեան ու անկենդանութեան հետ աչպիտի ծեսապաշտութիւն ու ձեւապաշտութիւն էր միայն տեսնում:

ՆԱՄԱԿ Կ. ԱԳՈՒԼԻՍԻՑ

Ա. ԶԼԻՑԵԱՆԻ

Կան մեզանում հասարակութիւններ, որտեղ հասարակական կեանքը ներկայումս իր ալլանդակ կողմերով միանգամայն տխուր պատկեր է ներկայացնում իբր կոնտրաստ զեռ ոչ հեռու անցեալի: Այդպիսիների թւումն է Վ. Ագուլիսինը, որի համար անցեալ 1894 թւականի վերջը և զուգէ ներկալ թւականը անմոռանալի կը մնան. ալդ թւականը ազուլեցոյ պատմութեան ամենատխուր էջերը պիտի կազմեն և իբր նախատինք կը մնան ապալալ սերունդի համար: Այդ թւականը նոցա համար փորձանաց թւական էր, ամբողջ հասարակութեանը առիթ էր ներկայացել ցոյց տալու իր ով լինելը և ի մեծ դարմանք ամենեցուն մերկացաւ իր ամբողջ բարոյական ալլանդակութեամբ: Իրողութիւնը ապացուցեց, որ ազուլեաց հասարակութիւնը ալ հատկացողութիւն ունի պատու և ազնւութեան մասին, որ չկալ նրա մէջ սէր, միարանութիւն, անկեղծութիւն և միաբան զործունէութիւն. ֆակտերը ապացուցեցին, որ հալ հասարակութիւնը զտնւում է զեռ ալն աստիճան զարգացման վերալ, որ չգիտէ գնահատել իր համար աչխասողին, ալ ընդհակառակը գիտէ չարաչար ոտնակոխ անել նոցա ի զղուշութիւն ալլոյ: Եւ, ճշմարիտ, մօտիկ անցեալում կատարած դառն փորձերը, հաւանական է, որ չկա մղեն ասպարէզիլդ դէպի հասարակական զործերը փոքր շատէ սէր ունեցողին, քանի որ հասարակութիւնը ասիրախտ է զէպի ալլալիսիները: Եւ ահա ալդ հանգամանքը առաջ կը բերի ալնալիսի զործիչներ, որոնց միակ նպատակն է պղտոր ջրում ձուկ որսալ:

Ալս անցեալ թւականի վերջում բացեց ազուլեաց հասարակութեան մէջ թալցրած վերքը, որից երեաց, որ նրա մարմինը ալնքան էլ առողջ չէ, ինչպէս ալ կարծւում էր: Եւ ալս ալն հասարակութեան մէջ է թագցընւում, պահպանւում, որը ենթադրւում էր, թէ զինւած ոլիտի լինի բալմատնուակ փորձերով մարանչելու մի երեան եկող ամեն մի հասարակական ախտի հետ: Եւ զեռ շատերը ալն միամիտներից էին, որ մինչև վեր-

ջին օրերս համալուծած էին աղուլեցորդ օրինակելի լինելու մասին, աչքի առաջ ունենալով նրա արտաքին փալլը, սակալն ներկայումս դժբախտստովանում են, մոլորած են եղել, և աչքս են նկատում, որ աչք արտաքին կեղևի տակ շատ անմխիթար բաներ են թաղցրած:

Ագուլեցին, ճշմարիտ է, վաճառական ժողովուրդ լինելով, դանդաղ է ամենուրեք, սկսած լուսաւոր կենդրոններից ինչպիսիքն են Մոսկւա, Թիֆլիս և ալլն, մինչև ամենախուլ, մութ անկիւնները, ինչպիսիք են Պարսկաստանի դիւղերը և քաղաքները: Սակալն, կարծես թէ աչք բոլոր տեղերում, բացի վաճառականութիւնից, ուրիշ ոչ մի բանով չեն հետաքրքրւել, աչքան անմշակ են վերադարձել հայրենիք: Ներկայումս նրանց մէջ կատարւում են աչքիսի դղելի երեսութներ, որ պատիւ չեն բերում ոչ մի հասարակութեան, սակալն աղուլեցիք աչք ամենի վերաջ նախում են անտաքեր կերպով, կամ շատ շատ կ'ատի ամեն մէկը թէ պէտք է աչքայն կամ աչքայն անել, իսկ ինքը ամենաչնչին ներդրութիւն անգամ չի կրի միջամտելու դործին, օգնել մի բան իրադործելու համար, ճիշդ նման ՕՃՈՄՈՅԷ-ին, բայց աչք դանաղանութեամբ, որ վերջինս աւելի բարի էր, քան թէ միտոնք, որոնց չի կարելի աչք չատկութիւնը վերադրել: Նւ շնորհիւ աչք անտարբերութեան է, որ աչքս չարութիւնը թաղաւորում է նրա մէջ և օր ըստ օրէ մեծ ծաւալ է ստանում, շնորհիւ հասարակութեան անտարբերութեան է, որ չարութիւնը աչք քան համարձակութիւն և անպատկառ կերպարանք է ստացել, որ պատրաստ է հիմնադատակ անել ամեն մի սրբութիւն: Աչք մարդիկ իրենց զգացմունքներով և ձգտումներով աչք քան մանրացել են, որ պատրաստ են իրենց չնչին չափ կամ վերաւորանքի համար ոտի տակ տալ, կործանել աչքայիս հասարակական հիմնարկութիւններ, որոնց կանգնելու վերաջ մեր նախորդները աչք քան ջանք, աչք քան բարոյական և նիւթական ուժ են դործ դրել: Աչքայիս մի չանդուլն և լիրք քալ արել էր զէպի մի պատկառելի հիմնարկութիւն, որպիսին ուսումնարանն է և նրա միջի գործողները, սակալն քննութիւնը ցոյց տւեց, որ դա անխիղճ, ստորաքարչ արարածների արածն է, որոնք արել են լոկ իրենց կիրքը, վրէժը առնելու աչք կամ աչք անձնաւորութիւնից, ունենալով ինչ ինչ հաշիւներ վերջինիս հետ: Ինչ կարծիք, որ աչք տեսակ մութ անձնաւորութիւնը իր ուլ լինելն էլ խաւարի մէջ է թաղցնում: Գիւղապատկան շատ գործեր էլ կան, որտեղ ամբողջ գիւղի շահն է ոտնակոխ լինում, գործեր են տեղի ունենում, որտեղ հասարակութեան պատիւն է ցելի հետ հաւասարում, իսկ մենք, փոխանակ պաշտպան հանդիսանալու նոցա կամ պաշտպանելու նոցա, որոնք քաջութիւն են ունենում աչք անելու, մենք լուռ հանդիսատես ենք լինում նոցա արածներին և միայն փառք ենք տալիս Աստծուն, որ մեզանից իւրաքանչիւրին աղաստ են թողնում: Սակալն աչքայն չէր գիւղը մի քանի ժամանակ առաջ:

կալին թէ հին և թէ նոր սերունդներէց ներկայացուցիչներ, որոնք արթուն հովիւի նման հսկում էին, որ չարը աչնքան էլ գլուխը չբարձրացնի, իսկ ներկայումս, երբ հներէց լաւերը հրաժեշտ են տել աշխարհին, իսկ նորերն էլ, հայրենիքից դուրս գտնուելով, անկարող են նրա ցաւերին դարման ածելու, ներկայ սերունդը անկարող է ինքը իրեն կառավարելու:

Ուրեմն ինչ պիտի լինի աչս ախուր իրողութեան վախճանը. թողնել, որ ալլալէս ընթանալ կեանքը: Բայց աչդ անտանելի է, և անկարելի է համբերել երկրի դրութիւնը: Ուստի պիտի եմ աչն բոլոր մարդկանց, որոնց մէջ գեռ չի մարել կաթը մարդասիրութեան, ազնուութեան, սէրը դէպի հասարակական դորժունէութիւնը, զինել չարութեան դէմ և արմատախիլ անել դրան, ապա թէ ոչ, շնորհիւ մեր անտարբերութեան, ամենաչն ինչ պատրաստ է ռոնակոխ լինելու:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԳԼԻՍՅԻՑ

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅԻ

II

Նա իտիպէս, աչնքան ամալի են լինում կիրակի օրերը Լոնդոնի փողոցները, որ մարդ երբէք չէ կարծում թէ աչդ քաղաքը աւելի քան 5 միլիոն բնակիչ ունի։ Նրեկաւ կենդանութիւնն ու ալսօրւաւ ամալու-թիւնը մեծ կոնարատտ են կազմում։ Ոմնիքւտներից հազիւ մի քանիսներն են չրջում, աչն էլ ժողովրդեան ղէպի եկեղեցի տանելու համար, կառքեր քիչ են ելեում։ Մագաղինները թէն իրենց տպրանքները միշտ ի ցուց հանած ունին, սակաչն բոլորն էլ կողպւած են։ Փակւած են լիովին բոլոր օրճատներն ու դարեջրատները, աչնպէս որ, մենք, ճաշելու համար, տօիպ-ւած եղտնք մտնել մի մեծ հիւրանոցի բետտորանը և չորս հոգու մի ան-գամաւ թեթեւ ճաշի համար 15 ֆր. փող դուրս տալ։

Ժամ 10-ից սկսեց զանգահարութիւններ, բալց դրանք ոչ մոնոտոն են և ոչ էլ ականջ քերող ու խլացնող։ Մի տեսակ մուղիկա են կազ-մում, որովհետեւ դուրս են գալիս բաղմաթիւ զանազան մեծութեամբ զան-գակներից, որոնք ճարպիկ ձեռքերից հնչեւելով, արտաշաղտում են ներ-գաշնակութիւն, ինձ թեց, որ Ս. Պօղոս մալր եկեղեցւոյ զանգակները մի եղանակ էին ածում։ Ժընէլի Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ զանգակները— չաճախ եմ լսել— նուազում էին շէլցարական չալտնի «կոմբերի վերա-դարձ» եղանակը։

Մտնում ենք Ս. Պօղոսի մալր եկեղեցին աչդպիսի մի ախորժելի երաժշտութեան տակ։ Հսկապական շէնքը, որ դրսից կլորներ է կազմում, շինւած է կատարելապէս կորնթական ոճով։ Կորնթական սիրուն—նկար-չական սիւները իրենց ծաղկալից գլուխներով զարդարում են շէնքը թէ դրսից և թէ ներսից։ Նախադը, որ մի վեհափառ լաչն կորնթական նա-խադաւիթ է կազմում, իր գիրքովն ու բարձրութեամբ պատկառանք և

ազդում մարդու Միջին վիթխարի դուռը փակ է. բացում է միմիայն թագուհու համար, որի արձանը գտնւում է եկեղեցւոյ հանդէպն իսկ:

Շէնքը կատարեալ բաղիլիք է, երեք երկար ու խոր նրբանցքներով (nef), ահագին տարածութեամբ ու զուլիս պտտցնող բարձրութեամբ: Մի ծալից մինչև միւս ծալրը նա չենւել է լաչն կամարների վրայ, որոնք կանգնել են երկու շարք հաստ սիւնների գլխին. աչք սիւնները լուրն էլ բացառապէս՝ կորընթական են: Շքեղութիւնը կատարեալ է: Վերին մասը բաժանւած է հասարակութեան նստած տեղից և ասեանն է կազմում, խորքում երևում է սեղանը խաչկալով. մի խաչելութիւն և մի քանի առանալներ. բայց վերին աստիճանի շքեղութիւն կերտւածքի մէջ. չորս օձաձև կորընթական գրանիտեալ սիւներ կրում են իրենց մէջ խաչելութիւնը և իրենց գլխին Քրիստոսի բարձր արձանը:

Ասեանի երկու կողքի նրբանցքները (nef) երկու խորաններն են, որովհետև գրաւից նրանք ծածկւած են վարագոյրներով և փակւած վաղա-կապատ դռներով: Մէջ տեղի նրբանցքի երկու կողքին շինւած են օթեակներ աղնւակահոլթեան և թագաւորական տան համար, իսկ քիչ առջևում երգեցիկ խմբի և քահանաների տեղն է. երկու կողքում, բարձր դիրքով, գրւած են երկու ահագին զաշնամուրներ, որոնք մեր մոտենլուն պէս սկսում են մի խուլ, ջրի կլկլոցի նմանող լուզիչ երաժշտութիւնը:

Անքան թովիչ է, աչքան գրաւիչ աչք մուգիկան, որի իւրաքանչիւր խաղը հազարաւոր արձագանքներ է հանում շէնքի մէջ, որ երբեք չղարմացալ, երբ ժողովուրդը ծնկան վրայ իջաւ և սկսեց աղօթել, նա ազդեց և ինձ վրայ, և երբ երգեցիկ խումբն էլ մեղմ ձայնով սկսեց ընկերակցել ու ալուպէս հնչեց Անդելոսի հօշակաւոր պրելիւդներից մէկը, ևս զազարեցի եկեղեցուն զիտելուց. կէս ժամի չափ հետևում էի երկնային երաժշտութեան: Հնչում էր նա, նրա թռթռումները միմեանց հրում, ալիքաձև տատանւում էին օդի մէջ, վիթխարի կամարների ու լաչնաբերան գմբէթի տակ, և գնում մեռնելու եկեղեցւոյ հեռաւոր մթին անկիւններում:

Տենորի արծաթահնչիւն ձայնը, սոպրանոի լստակ և սքանչելի տեմբրով զալալը, երբ նա հնչեցնում էր Նոտր-Կամի «Չքեզ Աստած»-ի կտորները... աչք բոլորը ինձ մինչև ժամերգութեան վերջը բեկեղին: Ա. Պօղոսի եկեղեցւոյ մէջ, ինձ հետ մնացին մօտ 10,000 ժողովուրդ՝ անշարժ, լուռ և ունկնդիր: Անտանելի էր միաչն աչն, որ պէտք էր անդադար ոտքի ելնել և նստել, նաև աչն, որ մի քահանալ զուլիս ցաւեցրեց քսան բողբի չափ, երբ մոնոտոն ձայնով կարդում էր մաղթանքի աղօթքը:

Որքան քիչ արտրոսի է հնչում՝ անգլիական լեզուն աղղղիսի հանդիսաւոր տեղերում և աղօթքի մէջ. Ո՛չ մի վսեմութիւն չկալ աչք լեզւի մէջ, ծռմուած, ծամծմած թղթի կտորների տղաւորութիւն է թողնում: Անտանելի է մանաւանդ, երբ մի վսեմ երաժշտութիւնից չետուլ, լանկարժ լսում

էք մի քահանայի խռատ ձայն, որ թքում է ու շշուագնում. մարդ կ'ասեմ նրան, որ չդադարի ազօթելուց: Սրինակ հէնց երբ ամէնքը կանգնած, քահանայի առաջնորդութեամբ և խուլ մոմոռցով «Հաւատամքն» (Credo) էին կարդում, ես չէի կարողանում անախորժ զգացմունքս զսպել լսելով լեզուի ալի թլւատումները կոչոր:

Նւ սկսեցի, ալի ժամանակ իսկ, մեծ դմբէթը դիտել: Շէնքի մէջ տեղում, ահագնապէս բերանը բացել, կռթնել է ալի վիթխարի դմբէթը: Նա զարդարւած է աւետարանիչներէ և սուրբ հալերի (բոլորը սոսկալի մօրութեամբ) պատկերներով և իր բարձրութեան վրա դեռ ունի կիսատ տեղեր, որոնց նորոգում են: Այդպիսի մեծ շէնքերը չաւտեան նորոգելու պէտք են ունենում:

Գմբէթից լետոյ ուշադրութիւնս դրաւեցին աչն մեծ քանակութեամբ կիսարձաններն ու արձանները, որոնք դրւած են կամ սիւների պատուանդանների մօտ, կամ պատերին կռթնեցրած և կամ ուղղակի սիւների խմբի մէջ դրւած: Կրանք կամ գերեզմաններ են կամ վիշտակարաններ: Ամբողջ եկեղեցին լիքն է դրանցով: Բոլոր ալի արձանները ու տապանները, արձանադրութիւններն ու վիշտակարանները միմիայն լորդեր են, իշխաններ, զենեքաւոր, պատերազմիկներ կամ թագաւորական տնից անձնաւորութիւններ:

Բոլորը նուրբ կերտւածներ են թէն, սակաւն աչնպէս կուտակւած են, որ փչացնում են շքեղ եկեղեցու տեսքը և նրան՝ ազնւականութեան ու պատերազմիկների դերգովանատան տեսք տալիս: Յալիշտակել են մինչև իսկ Աստուծոյ սեղանի շուրջը և շրջապատել սեղանը ամեն կողմից:

Մեզ վիճակւած էր ալի օր միմիայն եկեղեցիների աչնելի ուրիշ ծար էլ չկար. ոչ մի շէնք բաց չէ լինում կիւրակէ օրերը:

Մենք նալեցինք և իսկա՛յն օմնիբուս նստեցինք գնալու համար Ուեսթմինստերի արքայաբանը (եկեղեցին), ուր ժամը 3 ին ժամերգութիւն էր լինելու:

Նա աչ անգամ դեռ ներս չմտալ և դուրսը դիտեցի, մինչև ժամերգութեան վերջանալը, որպէս զի լետոյ կարելի լինի ներսը աչնելի:

Եկեղեցու կողքին է գտնւում հռչակաւոր Ուեսթմինստերեան պալատը—պարլամենտական տունը:

Մի երկար գոթական շէնք է դա, երկու ծալերին ունենալով երկու մեծ և լաւն աչնպիսի աշտարակներ, որոնք սոսկացնում են մարդու իրենց վիթխարիութեամբը. անկշտում կերպով հիացնում են նրանք իրենց շքեղութեամբ: Մէկը մանաւանդ, որ գլխաւոր հանդիսաւոր մուտքի գլխի վրա է գտնւում և իր ամենաբարձր ծալով կարծես ուղում է երկինքը դրաւել, աւելի քան 7 քարի է, հսկա լուսամուտներով, որոնք բոլորը—ինչպէս և ամբողջ շէնքի հագարաւոր լուսամուտները—բաղկացած են մանր ու զոչնդոչն ապակիներից:

Այդ փշիչոտ—վտմ թէ հիւանդոտ—ճարտարապետութեամբ չէնք ամէն կողմից կարծես աշխատում է սլանալ դէպի վեր, բաղմոկնճիւռ ձեւերից վերածելով դրէթէ ափսոսի անվերջ սրութիւն, որ մարդու ոչ հաշւացքն է հանգչում և ոչ էլ միտքը անդարութիւն տաճում, հանդիպելով միշտ անսահմանութեան: Ամէն ինչ անվերջ է թւում, անկատար Որքան աւելացնես, չէնք ան աւելացնելու տեղ ունի. մի գարդը ծնեցնում է մի ուրիշը և աւսպէս միշտ ու միշտ: Որքան նաւու չէնք, ափսոսանքն նոր նաւու բաներ կը մնան, որքան խուզարկես, դեռ նրա իւրաքանչիւր ծոպի, իւրաքանչիւր ծաղիկի—որոնցով լիքն է չէնք, արտաքինը—իւրաքանչիւր խորշի ու անկիւնի ծաղիկում, խուզարկելու նիւթ կը մնա: Ո՛չ մի հարթութիւն չկալ չէնք, վրալ որ փշոտած չլինի ծաղիկներով, իրական ու երեակալական կենդանիների, վիշապների գլուխներով նրանց ծռռած, ուրողած մարմիններով: Ամէն ինչ սրանկիւն է, ամեն ինչ ուրտկած, ծաղկած, ցցած. ծործորներով, խորշերով լիքը. անհամար փոստութիւնների, ակոսներ ու ծակեր, լուսանցքներ և լուսամուտների, կտրկամ ձուածն, վարդածն կամ երկճիւղ՝ ծածկում են չէնք, որքան մինչև ամենավերջին—անհունութեան մէջ հալուող—ծալող:

Մարդ հոգնում է, նեղսրտում ու բարկանում թէ ինչու չէ կարողանում այդ բոլորի վերջը տեսնել, և երբ ուղում է հեռանալ, աչքը չէնքից հեռացնել չէ կարողանում, որովհետև համարեա դեռ ոչինչ չէ տեսել, դեռ տեսնելու նոր էր սկսել:

Այդ անվերջութիւններ ու չանդուզն թռիչները, այդ մարմնացած բանաստեղծութիւնը, որ բաղմաթիւ սլանքների, Արամաղղեան շանթերի խմբերի պէս կտրում են օդը, սլանում դէպի եթերը, այդ անվերջ ու անհամար դարդերի կուտակութիւնները, փորածքների, քանտուկների, ցցածքների անհամարութիւնը,—որոնք ոչ թէ տղեղացնում են չէնք, այլ սիմետրիայով և վազելութեամբ են կերտած և կատարեալ ներդաշակութիւն են կազմում, այդ բոլոր անհունութիւնը նեղսրտում, զարացնում է մարդու... մարդ իրեն խիստ փոքր, խիստ չնչին է զգում այդ մուգիկալի առջև. մարդ մի տեսակ աղչութեան, կատալեպտի մէջ է ընկնում. լուսահատում է, փոքրագութիւնը պաշարում է նրան: Տիեզերքի անհունութեան ու անվերջութեան պէս, գոթական ճարտարապետութիւնն էլ անծալրածիր է և անվերջ: Մի ճար միայն կալ խուսափելու համար աղպիսի զարացուցիչ դրութիւնից—փախչիլ, հեռանալ և դնալ հանգչելու քառակուսի սահմանուրում չէնք, որ մարդկային խոհալի ոգին, փոքրիկ ուղեղը չի հոգնիլ և չի տանջիլ:

Մտային անկշտում դրութեան մէջ է ընկնում մարդ, երբ, ժամկտով զխտուց փստոց աղպիսի անծալրածիր վստմութիւնները, զխտակցութիւն ունի որ դեռ ոչինչ չէ տեսել: Երբէք գոհ չէ ալ ևս, ընկնում է տխուր ճնշող դրութեան մէջ. ցանկանում է, անվերջ կերպով ցանկանում. ոչինչով չէ գոհանում, ոչինչ նրա համար բաւական չէ, ոչինչ, ոչինչ:

Որքան հեռու գնալ նա, կը կամենար աւելի, աւելի հեռու արշաւելանկերը, լաւթտեան արշաւել. ամէն ուղղութեամբ թափանցել, բարձրութիւն ու խորութիւն, աջ ու ձախ, սլաքի պէս ձղել անհունութիւնը, սլանալ միշտ առաջ... և սակաւն զեռ էլի գոհ է, ելի կ'ուզենար գնալ, թափանցել, գիտենալ...:

Մաքս Նորդհաուսը ¹⁾ դրան կոչում է հիւանդոտ, մտալին խանգարած դրութիւն: Շատերը գոթական ալդ բոցավառ ոճին (Style flamboyant) համարում են հիւանդ մտքերի ծնունդ, իսկ Օլա Հանսսը—որի կարծիքը բաժանում եմ ես—ալդ տեսակ վճիռը գտնում է ոչ ալ ինչ, եթէ ոչ մարդկային փոքրողութեան արտաշարութիւն: Մարդկային միտքը—ասում է նա, մարդկային սահմանաւոր միտքը չկարողանալուց ըմբռնել, լանկարծակի գալով ալդ վտեմութիւնների առջև, ապշում է, կանգ առնում... և, կամենալով մխիթարել ինքն իրեն, ըմբռնելու, իր ալդ անկարողութիւնը արդարացնել, չըմբռնող առարկան անւանում է հիւանդոտ մտքի ծնունդ...:

Այն Սպենսերն իսկ, ալդ մեծ փիլիսոփայն, որ մտալին սոսկալի, լանդուզն թռիչքներ է գործել, հասնում է զաւրացկոտ սահմանաւորութեան մի աղնալիսի կէտի, ուր նա գոչում է. «Մեր պարտքն է խոնարհւել հեղու-թեամբ՝ մեր իմացականութեան սահմանների շրջանում և չգրգռել ու չաքստամբել ալդ սահմանների դէմ...» ²⁾ ալլապէս կ'աւելացնէր անշուշտ Նորդհաուսն և նրա հետ շատ անտրոպոլոգիստներ—ալլապէս կուէն ալդ սահմանների դէմ կը նշանակէր հասնել մտալին հիւանդոտ դրութեան:

Որ մեր ուղեղը զեռ շատ փոքր է տիեզերքի անհունութիւնն թափանցելու համար, որ մեր իմացողութեան սահմանն էլ խղճալի կերպով նեղէ—գուցէ համաձայն լինեմ. բայց երբ ալդ գիտունները (որ երևի չեն կամենում հիւանդոտ դրութեան հասնել) ճակատները ծռում են ալդալիսի վիճակի առջև և ուզում են որ խոնարհութեամբ տանենք ալդ և չապստամբինք ու չղալրանանք դրա դէմ... անա դա է աւելի քան գրգռիչ:

Սահման... ալդ բառի գոյութիւնն իսկ ստորացուցիչ է: Իւրաքանչիւր սահման, լինի նա գիտութեան զրաժն իսկ, մի բռնաւորական ճըզտում է ³⁾: Ո՛չ մի սահման... ապստամբել պէտք է բոլոր մեծ ու փոքր, բնական ու արեւոտական սահմանների դէմ, (?! Խմբ.) գոհ չլինինք երբեք. ալդ տեսակ ապստամբութեան, դժգոհութեան ու ազահութեան մէջն է գիտու-

¹⁾ Dégénérescence.

²⁾ «Les premiers principes» գլ. ե. լոգւած 31.

³⁾ Հարկաւ սլ. լոգւածագիրը անտես է առնում կամ ծանօթ չէ իմացականութեան աղն սահմանների հետ, որոնց մասին խօսում է Լմ. Կանար իւր «Չոտ բանականութեան կրիտիկայի մէջ» և կամ Գիւլ-Բուա-Ռէյնին իւր «Բնութեան ճանաչողութեան սահմաններ» գրքովում: Մ. Խ.

թեան և մարդկութեան պրոգրեսը... վաչ նրան ով սահման է սիրում, գոհ է և կշտանալ գիտէ...

Գոթական ճարտարագետութիւնը, որպէս վաղնեւեան սասանեցուցիչ մուղիկա և որպէս Տուրների անլատակ նկարչութիւնը, ոչ սահման է ճանաչում, ոչ գոհ է և ոչ էլ կշտանում է սլանալուց միշտ դէպի վեր, դէպի առաջ... Նա, ինչպէս ասել է մի բանաստեղծ, բիւրեղացած մուղիկա է: Բազմ ալդ մուղիկան միշտ հոսանում է, ներդաշնակաւոր խաղերի մի անդադար հոսող հոսանք, որ դուրս գալուն պէս՝ բիւրեղանում է նույն ներդաշնակութեամբ: Կարծես Բախի պատարագներից կամ Վաղների վեհափառ երգերից մէկն է, որ շատուանի ջրի պէս, լիաբերան հոսած՝ բիւրեղացել է, չկորցնելով ոչ մի թռթռում և նրանցից իւրաքանչիւրը որոշ որոշ հանգչեցնելով ալդ միաձուլ սառած շատուանի իւրաքանչիւր անկիւնի վերաջ, իւրաքանչիւր խորշի մէջ:

Այդպէս էլ է Ուլիամիւստի եկեղեցին. չըջապատում է նա փոքրիկ գմբէթներով, չբեղապէս զարդաւած ամեն կողմից մանր զարդերով, որոնք ոչ ալ ինչ են, եթէ ոչ շների, կապիկների և զանազան կենդանիների արձանների շարքեր, որոնք կամ մագլցում են դէպի վեր, միմեանց ետեից բերանները բաց—կարծես կոնցերտ կազմելով—և կամ սահում են դէպի ցած՝ միմեանց պոչից բռնած ու երգելով... ալդ բոլորը վերին աստիճանի սիմետրիալով սարքած, նրբութեամբ քանդակած, խորին ուշադրութեամբ շինւած ու ինամբով տեղաւորած...

Ալդ դեռ միայն դրսիցն է: Իսկ ներսը. դա մի ամբողջ հաւաքածու է սիւնների, միմեանց ետեից խումբ առ խումբ շարւած և սլացած մինչև ձաձն բեկրեկ անհամար կամարները, որոնք բռնում են առաստաղը:

Գոթական բոցավառ ոճը, որ ստեղծել է ալդ բազմաթիւ միմեանց կտրող բեկբեկ (brisé) կամարները, ալս հակալ չէնքի առաստաղի վրայ կաղմել են հանգուցներ, դէպի որոնց են ձուլում և դէպի որոնց հասնում գետնից վեր սլացող բոլոր սիւնների ծալքերը, առաստաղից առաջ չըրջապատելով ալն սիւնադարձ երկար պատշգամբները (triforium), որոնք իրենց չքեղ ու գողարիկ դրութեամբն ու ձևով բազկացնում են երկու սիրուն օղակին նրբանցքներ:

Եկեղեցին նմանում է մի հսկալ թռչունի. մէկ տեղումը կարճ մարմինն է և աջ ու ձախ է պարզել երկու երկար թևեր, որոնց ծալքերումն են բազմադուն ապակիներից՝ շինած վիթխարի մեծ լուսամուտները:

Շէնքի ներսը լիաբերան լցւած է անհաշիւ քանակութեան արձաններով ու վիշատակարաններով: Ամեն դասակարգ ալստեղ ունի իր առանձին բաժանմունքը: Մուտքը փողով է միմիայն թաղաւորների գերեզմանների մասը—ձախ թևը, իսկ մուտ երկու մասերը բաց են ձրիապէս: Բուն մարմնի վրայ, զլիսի կողմը կտր ձևով շարւած են կամ կպցրած պատին

վիշատակարաններ, կամ տապանագրեր անգլիական նշանաւոր մտաւոր գործիչների համար: Ազդեղ կարելի է տեսնել սկսած Ուեստմինստերեան լատին ուսուցիչ Busby-ի գերեզմանից, մինչև Դիկենսի համար գրւած վիշատակարանը: Բիււրիկից չեառ աչքի է խիռւմ պատին լենեցրած մի պատանդանի վրայ, ամերիկական հանճարաւոր բանաստեղծ Լոնգֆելլօի սիրուն կիսարձանը, որի տակ գրւած են սույն խօսքերը. «Այս բիւստը գրւած է անգլիացի բանաստեղծների խմբի մէջ, անգլիացի չիացողներից՝ ամերիկացի բանաստեղծին»:

Անուհետեւ գալիս են Սիմոն Հարքուրաի, Բէն Զէնսոնի գերեզմանները, վերջինիս կիսարձանի տակ գրւած են սույն շքեղ խօսքերը «*o rare Sanson*»-ով հաղագիրւած Զէնսոնը: Էդմոնդ Սպենսերից չեառ, երեսմ է Միլտոնի կիսարձանը և նրա կողքին՝ նշանաւոր էլէգիաներ գրողներիցն է (Փոմաս), որ հանգչում է, չեառ Փոմաս Կամբէլը, Բորէր Սուրնէլը և ապա Շէկսպիրի նրբութեամբ շինած ամբողջ արձանն է որ մարդու ուշագրութիւնն է հրաւիրում իւր վրայ: Կռթնել է նա իր հրաշակերտների վրայ և մատով ցոյց է տալիս մի կտոր մեծ թուղթ, որի վրա նա գրել է իր շքեղ կտորներից մէկը ունաւորութեան մասին:

Անուհետեւ Զէմա Փոմսընի գերեզմանն է երևում իր բիւստով և հուսկ ուրեմն Գէլի (Gay) վիշատակարանը, որի վրայ գրւած են բանաստեղծ Պոպի սույն լատինի տողերը.

Life is a jest: and all things show it.

I thought so once: but now I know it.

Կեանքը մի կատակ է. ամեն ինչ ցոյց է տալիս աչդ,

Ազդէս ստածում էի ես. ալժամ աչդ լաւ գիտեմ:

Գէլի վիշատակարանից բաւական հեռու՝ աչքի է խիռւմ թատրոնական նշանաւոր երգչուհի Զէնեկենտի կիսարձանը, չեառ Գէորգ թագաւորի կոռուցած Հանդըլ երաժշտի վիշատակարանը և ապա Գէվիկ Գերիկ (David Garrick) աշխարհահայ շէկսպիրեան դրամաները կենդանացնող դերասանի պերճ բլելէֆը, որի տակ Պրէտ բանաստեղծը արձանագրել է 10-12 տողից բաղկացած մի սիրուն ոտանաւոր: Աչք կտորը արտադատում է աչն միտքը, որ աշխարհս թէ և մի հատ Շէկսպիր ունեցաւ, բայց և մի հատ Գէրիկ, որ Շէկսպիրին անմահ արեց, նրա զօրծերը մարմնացրեց:

Աչք, իսկապէս նշանաւոր, անձերի միջից, ուր չը մոռանամ չիլէ Կալտոր Սկոտի համար գրւած վիշատակարանը, մենք անցանք գէպի աջ թիւը, որը լիքն է պատերազմների, քաղաքագետների և աչ աչգլիսի անձերի վիշատակարաններով ու արձաններով: Աչք տեղ կարելի է տեսնել զենեքաւորների, մարտիորների, կառավարիչների, լորդերի և աչն հարիւրաւոր անձեր, որոնք իրենց կեանքի մէջ շատ մարդկային արիւն թափած

լինելուն, մարդկային շատ խմբեր ղեկավարելով թշուառացած լինելուն համար, արժանացել են Ռեստմինստորի եկեղեցու աջ մասի մէջ չափոսե-
նական լիշատակ ունենալու: Օրինակ հէնց աջ թևի վրաջ շարած են
Ամերիկական պատերազմի մէջ ընկած անդլիական աշխարհի «հերոսները»
արձաններ, որոնք մի ամբողջ հասարակութիւն «չնչացնել, ստրկացնել
էին ուզում:

Այդ պատերազմի մէջ չափոսեի էր մի երիտասարդ մաշեոր, որ կոչում էր
Ջոն Անդրէ. նրան սիրում էին բոլորը, Ամերիկական ախոյեաններից մէկն
էր թւում, բայց նա, մատնելով իւրաքանչեւներին, անցաւ Անգլիացոց կողմը
նչ թէ համարձակ չափաբարելով իր համոզմունքի փոփոխելը, այլ ամե-
րիկական բանակից գաղտնի չարաբերութիւններ հաստատելով թշնամի
բանակի հետ: Լրտեսին բռնեցին, գտան վրան թղթեր, դատեցին և հրա-
ցանազարկ արին: Ահա այդ զղուէի մատնիչն է, որ լիշատակարան և մի
շատ շքեղ լիշատակարան ունի Լոնդոնի Ռեստմինստոր եկեղեցում, մի լիշա-
տակարան, որին կանգնեցրել է Ղէորդ թագաւորը և իբր հերոսի՝ տակը
գրել է «Ջոն Անդրէ, երիտասարդ մաշեոր, որ իր թագաւորի և հայրե-
նիքի սիրոջ համար զոհ գնաց 1780 թվին...» և այլ փրօւն, դրաւտող բառեր:

Բոլոր ալդ արին թափողների, հերոս-մատնիչների և ընկելութիւնը
ապականող ղեկավարներ կոչողների արձանների մէջ մէկը միայն կա-
որի առջև մի լոպէ կանգ առնել արժէր: Կա, չափոսեի բարեկործ լոպ
Շաֆեսբուրի արձանն է (Shaftesbury). Լոպը մեռել է 1885 թվին և
շատ բարեգործական հաստատութիւններ ունի Լոնդոնում. արձանապու-
թիւնը արձանի տակ՝ ասում է որ նա «ամենքից սիրւած էր, ժողովրդի
բարեբար էր»:

Անուհետեւ այլ ևս կանգ չառինք անհամար բիւստերի առջև, որոնք
բոլորն էլ կամ իշխանազոհներ էին, կամ լորդեր, պատերազմողներ և
կամ ղեկավարներ: Անցնելով կարողում էինք միմիանց հանդիպած, աչքի
խփող անունները, Սիրնէյ, գեներալ Մոնդէզիւ, Ջէմս Ֆոքս, Հուգօ
Չամբերլէն... և մենք զուրս զնացինք եկեղեցուց:

Նորորդ անգամը լինելով, կանգ առինք պարլամենտական շէնքի
առջև, նրան սի վերջին անգամ ևս դիտելու համար:

Նոր միայն հալեալցքս կանգ առաւ շէնքի տանիքի վրալ ջցւած
կղզիացած զոթական մի գմբէթի վրալ, որ շատ է նմանում սառած ջրի
շատրանի, եթէ ոչ մի տերեւադարձ մեծ սև ծառի, որի արմատը և բունը
խրւած, ծածկւած են շէնքի ներսը, իսկ ճիւղերն են որոնք միմիանց
ղլխի վրալից ջցւում են դէպի վեր, զարդարւած ատամնաւոր տերեւերով
և իրենց ամենանուրբ գծերն իսկ տպագրելով սպիտակ մաքուր ֆոնի վրալ:

Որքան վսեմ ու վեհափառ է զոթական ալդ բոցաւառ ճարտա-
բապետութիւնը:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԽԱՆԻԹԻՆԸ Պ. ԳՆՈՒՆՈՒ ՅՕԴԻԱԾԻ ՄԱՍԻՆ: «Մուրճ»-ի անցեալ № 1-ում մենք, հիմնուելով «Արձագանք»-ի սույն տարւալ № 9-ում տպւած մի լուսանկարի վրայ, հարկ էինք համարել նշանակել որ «Մուրճ» 1894 թ. № 11 — 12-ում տպւած լուսանկարը Լեւոնտովի «Գե» պօէմայի մասին զրւած է հետեւողութեամբ Գր. Կոնդրի „НОВАЯ ПЛОДОСТЬ“ զրւածքի:

Պր. Գնունին աղապիսով ամբաստանում էր ուրիշի գրական սեփականութիւնը իւրացնելու մէջ, քանի որ տպւած լուսանկարում չէր փշտոտուած Գր. Կոնդրի անունը, և «Մուրճ»-ի վերը ակնարկած նկատողութիւնը հիմնուած էր մի ալ թերթի մերկացումի վրայ:

Մենք չույս ունէինք որ մինչև «Մուրճ»-ի № 1-ի լուս տեսնելը Մոսկուայից պ. Գնունուց բացատրութիւն կը ոտանայինք, բացատրութեան բաւարարութեան դէպքում՝ մեր նկատողութիւնը աւելորդ կը դառնար:

Բայց մինչև անցեալ համարի լուս տեսնելը բացատրողական նամակ չստացանք լուսանկարի հեղինակից, և մենք տպեցինք վերոյիշեալ նկատողութիւնը:

Համարը լուս տեսնելուց երկու օր չետու, պակաջն, մենք ստացանք պ. Գնունուց թէ նամակ և թէ մի լուսանկար-պատասխան «Արձագանք»-ի աշխատակից Յ. ձախն: Պր. Գնունու ալի պատասխանը մենք չենք տպագրում, որովհետև ներկայ դէպքում պ. Գնունուց մենք սպասում էինք միմիայն մի բան, այն է՝ փարատել ալի կատկածը թէ նա իւր լուսանկարով կամենցել է ուրիշի զրւածքը իրան սեփականացնել, իսկ նորա լուսանկար-պատասխանի ամենամեծ մասը վերաբերում է «Արձագանք»-ի աշխատակիցին, նորա բանեցրած ոճերին, տեղեկանքիսպին և ալ մեզ ամենեւին չհետաքրքրող առարկաներին:

Բայց պ. Գնունու լուսանկար-պատասխանի մէջ կալ մի ծանօթութիւն, որը վճռում է ամբողջ խնդիրը և միանգամայն փարատում մեր ունեցած կասկածները: Բանից զուրա է գալիս որ նախ սխալ է իբր թէ պ. Գնունին միայն Գ. Կոնդրիին է հետևած կամ թարգ-

մանած, և երկրորդ, որ ամենագլխաւորն է, իբր թէ նա ցանկացած է ծածկել իւր աշխատասիրութեան աղբիւրները:

Ակնարկած ծանօթութեան մէջ առած է. «Այդ աղբիւրներն «Մուրճ»-ի խմբագրին չղած նամակիւ մէջ անւանել եմ ես»:

Եւ իրօք, կարդալով այդ ծանօթութիւնը, որոնում ենք պ. Գնունու նամակը և գտնում նորա մէջ չիշւած այն աղբիւրները, որոնց վրայ հիմնում է չղւածը:

Նամակը գրւած է մեզ 1894 թ. հոկտեմբերի 18-ին: Հոկտեմբերին գրած այդ նամակը մենք մուսացութեան էինք տւել, երբ տպագրում էինք պ. Գնունու չղւածը ղեկատեբեր ամսին: Հարկ ենք համարում պ. Գնունու նամակից առաջ բերել այն մասը, որը վերաբերում է վիճելի խնդրին և որը ցոյց է տալիս թէ պ. Գնունին ամենեւին զիտաւորութիւն չի ունեցել ինչ և իցէ ծածկելու: Անհոկտեմբերի 18-ին գրած նամակի այդ մասը.

«Այժմ ուղարկում եմ Ձեզ իմ «Մ. Լերմոնտովի «Գե» արեւելան վիպասանութիւնը» կրիտիկական չղւածս, որը չեւ չուրիսին (1894) եմ գրել. եթէ չարմար կը գտնէք—հրատարակեցէք: Այս վերջին երեք ամսուայ ընթացքում գրեթէ ոչինչ լուս չի տեսել Լերմոնտովի մասին, թէ ուստի թէ Եւրոպայի գրականութիւնների մէջ, եթէ ոչ միայն Ն. Կ. Միխայլովսկու «Критические опыты» երրորդ գրքի մէջ «Герой безвременья» չղւածը. իսկ այդ չղւածը ինձ ծանօթ էր դեռ 1892 թ., երբ մաս առ մաս լուս էր տեսնում «Русскія Вѣдомости»-ի սիւնակներում. ուստի իմ չղւածի արտագրութեան ժամանակ փոփոխութիւններ, համարեա, չեմ արել: Աշխատանքիս ժամանակ ես աչքի եմ ունեցել գլխաւորապէս а) Ի. Իւանովի М. Ю. Лермонтовъ չղւածը (տես Собрание сочинений Лермонтова, изд. Кушнарѣва, т. I.), б) Օ. Գերասիմովի «Очеркъ внутренней жизни Лермонтова по его произведеніямъ» (տես Вопросы философіи и психологіи, առաջին տարի, գիրք երրորդ (1890 թ.) և с, Գր. Կոնդրի «Новая Любовь» «Գե»-ի հոգեբանական ամսալիզը: Գր. Կոնդրի գրւածքի մէջ թէպէտ և կան շատ կոշտ հակասութիւններ, սիւալ կարծիքներ, բայց և կան շատ արժանաւոր էջեր, որոնց վրայ էլ հէնց ես փոքր ինչ (աւելի) կանգ եմ առել»:

Պր. Գնունու այս սողերը, առաջին, հերքում են «Արձագանքի» աշխատակցի պնդումը թէ իբր պ. Գնունին միմիայն թարգմանել է Կոնդրի չղւածը. իսկ երկրորդ, որ և ամենագլխաւորն է, փարատում է կասկածը թէ իբր պ. Գնունին ցանկացած լինի ծածկել իւր չղւածի աղբիւրները: Ծածկել ցանկացողը չէր գրիւ խմբագրութեանը այն սողերը, ուր ցոյց են տրւած ըստ աղբիւրների, այդ

պարզ է, և պ. Գնունին զորանով կատարելապէս արդարանում է:

Թիւրիմացութիւնը ծագել է նորանից, որ ահն, ինչ պ. Գնունին զրած էր մեղ նամակով, ալդ նոյնը պէտք է զրած լինէր իւր լօղւածի նախաջանում կամ առանձին ծանօթութեան մէջ: Երբ մենք տպում էինք նորա լօղւածը, մենք մոռացած էինք նորա նամակի մասին, ալլապէս մենք ինքնեքո պ. Գնունու նամակի ալդ մասը կը գետեղէինք լօղւածում, իբր ծանօթութիւն, և լամենալն դէպս, եթէ իսպառ մոռացութեան տւած չլինէինք նամակը, մենք չէինք հիմնել Սրճազանքի աշխատակցի ասածները լրաց և չէինք գրել «Մուրճ» № 1-ում տպւած նկատողութիւնը:

Պր. Գնունու համար միմիայն գրականական անփորձութիւն կարելի է համարել, որ լօղւածին յերաբերեալ կարեոր ծանօթութիւնը նա նամակով է լալանել մեղ, վախանակ նոյնը լօղւածի մէջ վիշելու: Նամակի մասին մենք կարող էինք մոռանալ, ինչպէս և պատահել է ներկայ դէպքում:

Ուրախ ենք, հրատարակելով ներկայ սողերը, որ ալլալիսով «Մուրճ»-ի լօղւածագիրը իսպառ արդարանում է իւր լրաց բարձած գրական մեղադրանքից, և ալդ պատճառով աւելորդ ենք համարում հրատարակել նորա պոլեմիկան «Սրճազանք»-ի աշխատակից Կ. Ճ-ի դէմ:

«ՄՈՒՐՃ» ՆԻՒՐՈՂՆԵՐԻ (Սկիզբը տես «Մուրճ» 1894 № 11—12 և 1895 թ. № 1): 11) Բարեպաշտուհի կուս Հռիփսիմէ Թալլրեան (Թիֆլիսում)՝ Թիֆլիսի Մետիսի հալ բանտարկեալներին, —12) պր. Ստեփան Նալրանդեան (Թիֆլիսում)՝ Սախալին կղզու հալ կալանաւորներին, —13 և 14) Մենսուր Բունիաթեանց (Թիֆլիսում)՝ Նուխալ գաւառի վարդապէն գիւղի հալոց եկեղ. - ծխական դպրոցին և Կարսի բարեգ. ընկ. ճիւղի Գրադարան-ընթերցարանին (խմբագրութեան ընտրութեամբ):

ՎԵՃԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ: Վ.Կ. Կաթողիկոսը, Ս. Էջմիածնից մեկնելիս՝ պատուիրել էր Սինոդի օրագրութիւնները ուղարկել իրան, որպէս զի ինքը սնճամբ մասնակցի սինոդի վճիռներին: Վ.Կ. ալդ կարգադրութեան իրագործումը, սակայն, գործնական դժւարութեան հանդիպեց, որի մասին և սինոդի նախանդամ Երեմեա եպիսկոպոսը զեկուցեց Վ.Կ. Կաթողիկոսին, վերջինիս Թիֆլիս եղած ժամանակ, Վ.Կ. Կաթողիկոսը առ ալդ՝ թուլատրեց մինչ իւր վերադարձը, սինոդական դործերը վճուել տեղն ու տեղը, նաև առանց թղթերը իրան ուղարկելու:

Ս. Էջմիածնի վանական կառավարութիւնը ՎԷՀ. Կաթողիկոսը, իւր բացակայութեան տեղում թեմա՝ Կանճեղ է Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանին:

Վեհափառը, որ Թիֆլիսից մեկնած էր դէպի Բաթում փետրւարի 6-ին, Բաթումից մեկնեց դէպի Նովորոսիւսկ փետրւարի 14-ին, կէսօրին, «Կոնստանդին» շոգենաւով: 15-ին ժամ 11-ին հասաւ Նովորոսիւսկ, ազդեցիկ երկաթուղու չափով գնացքով մեկնեց Սկատերինոգար, ուր հասաւ նոյն օրը ժամը 3-ին 40 րոպէ անց: Երկաթուղու չափով գնացքի ծախսը հաշվաթիւ էին Սկատերինոգարի վաճառականներ Վ. Թորոսեան և Ս. Բաղարսուկով, որոնք ներկայացած էին Նովորոսիւսկում աղ ու հացով: Սկատերինոգար հասնելով՝ երկաթուղու վագոնում ներկայացան Վեհափառին Նահանգապետը, նորա օգնականը, քաղաքապետը և ուրիշ բարձրաստիճան անձեր: Վեհափառը եկեղեցում աղօթելուց լետով իջաւ պ. Գաբրիէլ Թորոսեանի տանը: Ամենուրեք Վեհափառին ողջունում էր ժողովրդի մեծ բազմութիւն:

Վեհափառին ուղեկցում էին Կարապետ եպ. Աւագեան, Կիրեղ եպ. Սրապեան, Նահապետ վարդ. Նահապետեան, Բարդուղիմէոս վարդ., Տիրալը և Յուսիկ արեղաները: Սկատերինոգարում Տիրալը արեղան արժանացաւ վարդապետական դաւադանի և ուղևորեց Պետերբուրգ, նշանակած լինելով աշտոնի վաճորդ:

Սկատերինոգարից Վեհափառը ուղևորեց Արմաւիր փետրւարի 20-ին երեկոյեան ժամ 9-ին Արմաւիրի հասարակութեան կողմից առաջարկած արտակարգ գնացքով: Ճանապարհ գցելու եկած էին կապարանը կաղակների ատամանը, իշխանութիւնների ներկայացուցիչները ու ժողովրդի խառը բազմութիւն: Արմաւիր հասաւ գնացքը 21-ին փետր. առաւօտը: Աղ ու հացով ողջունեցին բարձր հիւրին քաղաքի ստարշինան և Ստաւրապոլի հաջ հասարակութեան կողմից ուղարկած պատգամաւորութիւնը: Վ. Կաթողիկոսը նախ աղօթեց եկեղեցում և ընդունեց աշակերտների ու աշակերտուհիների մատուցած աղ ու հացը, ապա իջաւ Տարասեան եղբայրների բնակարանը: Ազդեցիկ ներկայացան Կաթողիկոսին իշխանութիւնների ներկայացուցիչները, պատգամաւորութիւնները, և մասնաւոր անձեր: Վեհափառը իւր մի քարոզի մէջ ասեց. «Կը մաղթեմ առ Աստուած, որ հաստատ պահէ Էջմիածնի աթոռը, իսկ ձեզ՝ արմաւիրցիներիդ՝ խնդրում եմ աշխատէք որ, եթէ միւս անգամ Արմաւիր գամ, դուք բոլորդ էլ հաջերէն խօսէք»: Յատնի է որ Արմաւիրցիք չերբէզախօսն են:

Փետրւարի 25-ին Վեհափառը ուղևորեց Նոր-Նախիջևան: ԽՈՐԷՆ ԵՊ. ՍՏԵՓԱՆԻ: Նշանակած է Հաչտարիտանի թեմի կառավարի:

Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՍԻՆՈՒԻ ՆՈՐ ԱՆԴԱՄ, առաջարկութեամբ վեհ Կաթողիկոսի, Կաթողից հաստատուած է Աշոտ վարդապետ Շախեան: Այսպիսով Սինոդի ներկայ անդամներն են՝ Երեմիա եպիսկոպոս, Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեան, Սարգիս եպիսկոպոս, Արիստակէս եպիսկոպ. Գալթեան, Վահան վարդ. Տէր-Գրիգորեան, Աշոտ վարդ. Շախեան:

ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՆՈՐ ՄԻԱԲԱՆ է ընդունել ձեմարանի ուսանող Ռաֆայել Կարապետեան Մելիք Աղամեանց:

Կ. ՊՈԼՍԻՅ մեզ գրում են լիտուարի 23-ից.—Պ. Սմբատ Գալթեան արդէն տառը ունի ի վեր բանտարկւած է. նորա վրայ ծանրացած ամբաստանութիւններէն մէկն ալ դրասենեակէն «Մուրճ»-ի օրինակ մը գտնուիլն է. իսկ գլխաւոր ամբաստանութիւնը և «մեծ լանցանքը»՝ դաւաճները ուսուցիչներ զրկելն է:

—Շատերը բանտարկուցին վերջի օրերս. դոցանից մէկն անգլիներէն (Թալմզ) լրագիր կարդալու «լանցանքը» ունեցած է: Ուրիշ պատանի ալ («Արաքսի») մէկ զիրքը ունի եղեր. ալս վերջինի համար նախկին պատրիարք Աշըղեան խոստացեր է որ հարկ եղած զիմուհները պիտի ընէ ալս բարձրապատիւ փաշաներուն, որոնց համակրանքը չահած էր իր քաղաքականութեամբը, որպէս զի հաճին ներել ալս անգամ: Ահա թէ ինչ բանի օգտակար կրնալ ըլլալ եղեր Աշըղեանի քաղաքականութիւնը!...

—Այս շաբթու պ. Արշակ Զօպանեանի խմբագրութեամբ «Ծաղիկ» պիտի հրատարակուի իբր գրական (քիչիկ մըն ալ գիտական և գեղարուեստական) կիսամսեակ հանդէս «Մուրճ»-ի զիրքովը (սլ սակաւն ծաւալովը). պիտի հրատարակուի նոր գրողներու աշխատակցութեամբ: Շատ աշխատեցաւ ոտանաւոր զննելու արտօնութիւն առնել, բայց ապարդիւն ամեն ջանք:

—«Մուրճ»-ի մէջ անցեալ դեկտեմբերին գրած էիք թէ ամսագրիդ մէջ պիտի հրատարակուի Գեօթէի «Փառաստ», արձակ թարգմանութեամբ բժ. Լևոն Տիգրանեանցի: Հոս ալ կարող բժիշկ մը, Գերմանիա ուսում առած, դոքտ. Մախօխեան, թարգմանած է նոյն զիրքը, և թերևս հրատարակել տալ «Ծաղիկ»-ին մէջ: Մրցում մը կրնալ սեպուիլ աս: (Գա լոկ զուգադիպութիւն է և ոչ մրցումն. բայց քանի որ «Փառաստ» ալս գլխական երկերիցն է, որոնց չաջողած թարգմանութիւնը պէտք է ունենալ հաւոյ գրականութիւնը, ուստի նորա երկու թարգմանութիւնների միաժամանակ հրատարակուիլ անպատակաբար է: Գրականութեան օգուտը պահանջում է որ մէկը միւսից օգուտի: Նիթէ պ. Մախօխեանինը չափով թարգմանութիւն է, որ և աւելի պատասխանատու դործ է, ասպա կարգը

պահանջում է որ նա սպասի արձակ թարգմանութեան «Մուրճ»-ի մէջ տպւելուն: Իսկ «Մուրճ»-ի մէջ նա կ'սկսի տպագրել հաւանականօրէն ասորիլ ամսից, լամենաչն դէպս ոչ աւելի վաղ: (Գան: Խմբ.):

ՄԱՍԿԻԱՅԻՑ մեզ գրում են: Այստեղ անհամբեր սպասում են Վեհ. Հալիկի գալուն: Այդտեղի լրագիրներում գրւած էր, որ Հալիկի ընդունելութեան համար Մոսկուայում 5000 ռուբլի են ժողովել: Ճիշտ չէ. հաւաքւած է առ ալժմ միայն 1800 ռ.:

Տեղիս ուսանողութիւնը և երիտասարդ վաճառականութիւնը տւին մի երեկոյթ, որ շատ լաջող անցաւ Խաղաղին «Մեծապատիւ մուրադկաններ» Պարոնեանի և վերջը գլխերստէնաւ: Մօտ 40 հոգուց բաղկացած խումբը, բոլորն էլ հալ օրիորդներ և երիտասարդներ, ուսանող պ. Ա. Սպենդիարեանի ղեկավարութեամբ, երգեցին ազգային-ժողովրդական երգեր, երգեց նաև պ. Ա. Գառնիբեանի «Այ վարդ, լսիր աղաչանքիս», երաժշտութիւն պ. Ա. Սպենդիարեանի: Չուտ արդիւնք 2.100 ռուբլի: Երեկոյթին հարուստներից շատերը իրանց ընտանիքներով բացակայում էին...

Նոյն ուսանողութիւնը և վաճառականութիւնը մեծ ոգիւրութեամբ տօնեցին և «վարդանանց տօնը», պ. Յ. Տէր-Յակոբեանի տանը: Ժողովւած էին մօտ 100 հոգի՝ կին և տղամարդ: Խօսեցան ճառեր, երգեցին և նւագեցին ազգային երգեր և եղանակներ, կարդացեցին բանաստեղծութիւններ:

ԱՄԻՐԱՆ ՄԱՆՎԻՆԵԱՆԻ ուսուցչական գործունէութեան 25-ամեայ չօրէկանը տօնեց փետրարի 1 ին, իւր պաշտօնակիցների կողմից, պ. Գէորգ Բարխուդարեանի բնակարանում մի ճաշկերութիւն: Յօրեկար իւր ուսուցչական 25 տարիները անփոփոխ անցրել է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրանոցում, մի երեկոյթ որ բացառիկ է: Բացառիկ է նաև հազիկան ուսումնարանի ուսուցչի 25-ամեակը տօնելը: Տօնախմբութիւնը ունէր զուտ ընկերական բնատուրութիւն: Գպրանոցի ուսուցիչները մատուցին չորեկեարին մի ուղերձ, որ կարդաց պ. Ստ. Մալխասեան. ուղերձի ճակտորը դարդարւած էր նկարչութեան ուսուցիչ պ. Շառլինեանի մի պատշաճաւոր նկարով:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ունեցաւ իւր տարեկան ընդհանուր ժողովները փետրարի 18 և 25-ին: Նխառ սիւսեց ճակիկն ընդհանուր ժողովի արձանագրութիւնը կարդալով, որից աչկաբ երևաց, որ արձանագրութիւնը ծառայում է ժողովի նախագահի ու քարտուղարի ձեռքում որպէս մի միջոց ժողովի աչս ու աչն սնդամին վիրաւորանքների հասցնելու: Այս անգամ էլ ընդհանուր ժողովի մեծամասնութիւնը ապացուցեց որ իւր համար մեծ հոգս չէ արձանագրութիւնների գլխատրեալ լեղաչրջումները: Այդ նոյն մեծամասնութիւնը

թիւնը թուով 26 հոգի, ընդգէմ 14-ի, վերընտրեց Բժ, Նաւասարդեանցին իբր Նախագահ ընդհ. ժողովների, իսկ իբր խորհրդի նոր անդամ նա ընտրեց պ. Ֆիլիպպոս Վարդապետեանցին, իբր արժանաւոր ընկեր անցեալ տարի Նոյն մեծամասնութեան միջոցով ընտրւած պ. Ստ. Սուխանեանցի: Որ Բար. ընկերութեան պորժուէութիւնը ազգայնի ընտրութիւններով ոչինչ հետեանք չի ունենալ, ալդ ի հարկ է կ'երեւալ ժամանակով:—

ԳՐԱԳԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ ԿԱՐՍՈՒՄ: Կարսի շրջանի գեներալ-նահանգապետի թուլտութեամբ, Հալոց Բարեգ. Ընկ. Կարսի ճիւղը բացել է ալդ քաղաքում Գրադարան-ընթերցարան:

ՆԻՒՐԱԲԵՐՈՒԹՅՆՆԵՐ: Հանգուցեալ Մարգար Պօպովը (Ստաւրապոլ) կտակած էր 50,000 ռուբլի լանձնել արքունի բանկին, թողնելով Վեհափառ Կաթողիկոսի կամքին՝ ալդ գումարով բաց անելու և պահպանելու մի հալոց դպրոց, ուր և հաճի Նորին Օծութիւնը:

Նոյն կտակով չափապարծ է 3000 ռուբլի Նիժնի Նովգորոդի հալոց եկեղեցու պարսպի նորոգութեան համար:

ԻՇԽԱՆ ԼՈՐԱՆՈՎ-ՌՈՍՏՈՎՍԿԻՅ (Ալեկսէ Բորիսովիչ) նշանակւած է ռուսաց արտաքին գործերի մինիստր, հանգուցեալ Գիրսի տեղ: Նա ալժմ 70 տարեկան է: Նա եղաւ դեսպան Կ. Պոլսում (կոմս Խոջատիւնի փոխարէն) Բերլինի կնիւզրէսից լետոյ. 1879-ին տեղափոխեցին Լոնդոն, իսկ 1882-ից մինչ ալժմ նա ռուսաց դեսպանն էր Վիեննաւում: Միաջն Նորերքո, մի ամիս առաջ, նա նշանակեց դեսպան Բերլինում, կոմս Շուալովի տեղ: Ունի համբաւ սառնասիրտ և եռանդոտ զիպլոմատի: Ունի պատմական հետազոտութիւններ, որոնցից զլիսաւորն է երկհատոր հետազոտութիւնը՝ 147 ամենանշանաւոր ռուս ազնւականների տոհմական ճիւղագրութիւնը:

ԱՐՏԻՍՏ (Артистъ) գրական-գեղարւեստական ռուսաց ամսաթերթը, եօթը տարի գոյութիւնից լետոյ, դադարեց ալս տարի, անկարող լինելով իւր բաժանորդներով թերթը ցալժմեան բարձրութեան վրալ պահել:

ԷԿՄՈՆ ԳՐ ԳՈՆԿՈՒՐ, նշանաւոր վիպասանը, նոր տոմարով մարտի 1-ին տօնեց Պարիզում մի բանկետով, որ կազմել էին նշանաւոր վիպասանի բարեկամները և չարգոյները, թուով 300 զրոյներ և ճկարիչներ: Տօնելու առիթն էր՝ Պատուաւոր լէգէոնի սպալական խաչի հնորձումը Էդմոն Գոնկուրին: Բանկէտին ներկալ էր լուսաւորութեան միջնիստր Պաւանկառէ, Էդմոն Գոնկուրը ալժմ 73 տարեկան է: Էդմոն և Նորա հանգուցեալ եղբայր Ժիւլ Գոնկուրների վէպերի մասին «Մուրճ»-ի աշխատակից պ. Ֆելիքս տեւ է մի ուսումնասիրութիւն, որ կազմում է մի մասը Նորա «Նատուրալիզմը և Զոլա» ընդարձակ:

աշխատասիրութեան: Գոնկուրների մասին հատուածը տպւած է «Մուրճ» 1892 թ. № 11, էջ 1642—1659, որ լանձնարարում ենք մեր ընթերցողների ուշադրութեանը:

ԿԻՂԻ ԶՐԱՆՅՔԻ (Գերմանիայում), որով կապուած են Հիւսիսային և Բալթեան ծովերը, բացւում է մի հանդէսով, որին ներկաչ են լինելու բոլոր պետութիւնների ներկայացուցիչները, որոնց մէջ նաև Ֆրանսիան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ «ՏԱՐԱԶ»-ում: Այդ թերթի խմբագիր հրատարակելի «Աղբիւր»-ի պատասխաններին՝ մէջ լալտարարել է հալկական խնդրի մասին մի աչալիսի աներեակալիլի բան. «Մենք, ասում է աչղ պարոնը, պիտի աշխատենք նոչն ի ուկ՝ «Տարազ»-ում տպագրել լուզող խնդիրներին վերաբերեալ ոչ թէ կցկոտուր լուրերի, այլ աւելի պարզաբանութիւններ... Մենք չենք կամենում չինծուանկապ լողածներ տպագրել: Կարևոր բանաւ կցութիւններ սկսել ենք և կը տպագրենք ամփոփ լողածներ՝ պատկերներով:

Ուրեմն հալկական ամբողջ մամուլը զրազւած է հալկական խնդրի մասին շինծու, անկապ լողածներ տպագրելով, իսկ «Տարազ»-ը... օ՛հ, «Տարազ»-ը կարևոր բանակցութիւններ է սկսել իրան միայն լալտնի հեղինակների հետ և կը տպագրի ամփոփ լողածներ...

† ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՕԶԱՅԵԱՆ: Ներկաչ փետրւարի 24-ին վախճանւեց Թիֆլիսում էջմիածնի միաբան Լևոն վարդապետ Խօջայեան 30 տարեկան ծաղիկ հասակում: Հանդուցեալը համալսարանաւարտ էր և աւարտել էր ֆիզիկո-մաթեմատիկական ֆակուլտետում, որից փոքր ուսուցիչ եղաւ նախ Նոր-Նախիջևանի թեմական դպրանոցում և ապա էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում, ունենալով արդէն թոքախտի նշաններ և թուլ կազմաւածք: Երեմիա եպիսկոպոսի տեղակալութեան ժամանակ նա արեղա ձեռնադրւեց և ոտանձնեց ճեմարանի տնտեսի և ուսումնարանական լանձնաւարտողի անդամի պաշտոնները: Անցեալ 1894-ին, վհատաւ Հալապետի հրամանով նա վարդապետի կոչումն ստացաւ: Ներկաչ ուսումնական տարում, սակաւ, նա զրկւեց աչղ պաշտոններից, իսկ այն խուլութիւններից լիտով, որոնց մասին լուրը տպւեց «Մուրճ» 1894 № 11—12-ում: Նա, իբր կասկածւած աշակերտների խուլութեան գործում, վհատաւ հրամանով նշանակւեց Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում ապրիլու Թոքախտի դարդացած լինելու և իւր մեծ թուլութեան պատճառով նա, սակաւ, հազիւ կարողացաւ հասնել Թիֆլիս, խնամատարութեամբ բազմաթիւ լարող աշակերտներից մի քանիսի

որոնց հոգսը սակալն նույն ինքն Լևոն վարդապետն էր քաշում, ապրեցնելով նոցա իւր հետ Թիֆլիսում, չնայելով իւր դրամական ամենատուգ միջոցներին: Թիֆլիսում նա վարձեց մի համեստ, բայց մաքուր և առողջ բնակարան Միքայէլեան փողոցում, նախկին Լար-չէի ծաղկաստանում, Մուշտալիդ ալլուց ոչ հեռու: Բայց արդէն նա հազիւ հարողացաւ տանել իւր աւելի ու աւելի սասակացող հիւանդութիւնը, որին նա զոհ գնաց փետրւարի 24-ին առաւօտեան ժամ 9-ին, մի փոքր աւելի առաջ քան նորա բազմութիւն բարեկամները կարողացան մահւան ընդէին վրա հասնել: Նա չունէր ապրուստի որևէ ապահով միջոց և հոգևոր կառավարութիւնից մինչ իւր մահւան նախընթաց օրը նա չստացաւ որ և է օգնութիւն, որի փոխարէն նա վերջին ժամանակներում օգնութիւն ստացաւ իւր չարգողներէից: Միմիազն մահւան անկողնում պառկած՝ նա ստացաւ վհահախառ կաթողիկոսից 50 ռուբլի: Այդ նոյն քան Փակտ է, որ քան Փակտ է ալն, որ Լևոն վարդապետի մահւան ժամից ամբողջ 29 ժամ անց, մինչ 25-ն փետրւարի ժամ 2 կէս-օրից չետո՛՛ վարդապետի դիակը մնացել էր անկողնում, որովհետև միազն ալդ ժամին հաւոց քահանաները չնոր՝ բերին ննջեցեալի մօտ...

Լևոն վարդապետ Խօջալեանը մեր լուսաւորած կուսակրօն-ներիցն էր և մի մաքուր անձն էր ալդ բառի ամենազուտ նշանակութեամբ: Ընչպէս ինքը ներսած էր աշակերտներին, աչնպէս էլ վերջիններս գէպի նա տածում էին մեծ սէր և չարգանք: Նորա անձնաւորութիւնը և բնաւորութիւնը նկարագրեցին զգացւած դամբանականներով Աղիչէ վ. Մուրադեան, որ Գորաւ չաջորդն է, և պ. Ստեփան Լիսիցեան: Հանդուցեալի թաղմանը պատարագիչ էր Խորէն եպ. Ստեփանէ: Զուգարկաւորութեան հանդէսին և թաղմանը ներկայ էր Թիֆլիսի չառաջդիմական մասը, սուար բազմութեամբ: Գրւած էին զազաղի վրա պոսակներ չարգող չրջաններից և ստացւած էին մի տասնեակ հեռագիրներ: Գոցանից մէկը ուղղւած էր նաև «Մուրճ»-ի խմբագրութեանը որ և առաջ կնք բերում:

«Վաղածամ, անաջող հանգամանքներով փութացրած մահը մեզ ընկղմեց աննկարագրելի վշտի մէջ, չանձնարարում կնք մեր բարեկամ-ներին մեզ փոխարինել հանգուցեալի թաղմանը, աղաչում կնք Ամենաբարձրեալին չնորհն չարատանջ իղէալիստին հանդիստ, մխիթարու-թիւն ալն լաւագոյն աշխարհում, ուր չկալ մարդկալին չարախոհու-թիւն և տգէտ տմարդութիւն»: Գալուստ Տէր-Մկրտչեանց, վարդապետ Տէր-Մկրտչեանց, Մեսրոպ վարդապետ, Ստանկ վարդապետ, Բազրատ վարդապետանց:

† ՊՕՂՈՍ ԻԶՄԱՅԻԼԵԱՆ, քաղաքադուլիս Թիֆլիսի, վախճանեց մարտի

5-ին Պետերբուրգում, ուր նա դնացել էր քաղաքի գործերի համար և ուր նա վարակեց աչնոեղ տիրող ինֆլուենցա հիւանդութիւնով սրից չառաջ եկաւ թուքերի բորբոքումն: Պօղոս իզմալեանը ընտրւեց քաղաքագլուխ երկու տարի առաջ, իսկ մինչ ալդ ժամանակ երկար տարիներ նա առաջին անգամն էր քաղաքային վարչութեան, սկսած լինելով իւր ծառայութիւնը, խորհրդարանի քարտուղարի պաշտօնով 1876 թւականին: Ալդ օրից Պօղոս իզմալեանը, չնորհիւ իւր նւիրածութեանը քաղաքի գործերին, միացած բարձր կրթութեան հետ և մի բնաւորութեան, որը նորան մատչելի էր զարձնում ամենքին, արդէն վաղուց կադմում էր Թիֆլիսի քաղաքային գործերի ոգին: Նորա մահը մեծ վիշտ պատճառեց բոլոր քաղաքացիներին. նա չունեցաւ թշնամիներ, ալ ունեցաւ հակառակներ, որոնք ամենքն էլ խոտտովանել են հանգուցեալի արժանիքները: Թիֆլիսի խորհրդարանը և վարչութիւնը դեռ երկար իրանց որբացած կ'զգան:

† ԻՇԽԱՆ ԱՇԻՎ ՄԻԻՐԱՏ: Մինգրելիայի Զուգդիդի քաղաքից 16 վերտ հեռու տեղում մեռաւ ինքնասպանութեամբ իշխ. Աշիւ Միրատ, որը մօտ 30 տարի ապրում էր Կովկասում: Հանգուցեալը Փրանսիական ծագումից էր. նորա պապը՝ Յովակիմը (Իօաիսիմ) Նապոլէոն I-ի նշանաւոր զօրավարներինցն էր, որը պսակեց կալսեր քրոջ հետ և Նապոլէոնից ստացաւ Նէապոլսի դահը մինչ Նապոլէոնի անկումը: Աշիւ Միրատ պսակւած էր Մինգրելիայի վերջին կառավարիչ իշխան Գաւիդ Գաղիանիի և Մինգրելիայի կառավարիչ իշխանուհի Կատարինէ Գաղիանիի աղջկալ հետ, ստանալով իւր կնոջ վրա ընդարձակ հողեր Մինգրելիայում, որ նա օրինակելի տնտեսական կարգի մէջ զցեց: Հանգուցեալը մօտ լիտուն տարեկան էր:

† ՎԱՔԸՐԻ (Օգիւստ), չալտնի հեղինակ դրամատիկական պիեսների («Փան Բողրի», «Որդին», «Մարդ-ամուսինը վտիտիական է», «Ֆորմուզ» և այլն): 1879-ին նա հրատարակեց իւր պիեսները 2 հատորով: Յաջանի են նաև նորա կրիտիկական լօղւածները «Պրոֆիլներ և Գրիմասներ», «Ալսոս և Լզուց»: Բացի դրամատիկանից՝ Օգ. Վաքըրի գործել է քաղաքական ասպարէզում, վիճակակից լինելով Վիկտոր Հիւգօի, որի բարեկամն էր նա: 1869 ին նա հիմնեց Հիւգօի որդու և Պօլ Մերիսի հետ «Rappel» հակառակադիւնեան թերթը որ մինչ օրս էլ կալ:

† ԶԱԽԷՐ ՄԱԶՈՒ, Գերմանական վիպասանը վախճանեց: Լէոպոլդ Փոն Զախէր-Մազոն չալտնի է նաև իւր հայրենիքից դուրս:

Զախէր-Մազոն ծնւեց 27 Յուն. 1835 թ. աւստրիական Գալիցիայի Լեմբերգ (Լուով) քաղաքում և ստացաւ ընդարձակ ու

սում և մի քանի ժամանակ նա պատմութեան դասախօս էր Գրացի համալսարանում: Նորա գրական դործունէութիւնը սկսեց 60-ական թւականներէ վերջից՝ Հրապուրած վիլիսովալ Շոպէնհաուէրի գաղափարներէց՝ նա մարմնացրեց նոցա մեծ մասը իւր վէպերում: Նորա հիւանալի պատմածքները մանաւանդ գալիցիական-լեհական և հրէական կեանքից ցոյց են տալիս նորա մեծ հակումը դէպի պիկանտը: Զախէր-Մազովսի վէպերից հալոց գրականութեանը չափունի է «Կալէնի կտակը», թարգմանութեամբ Ռաֆֆիի:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԻ «Մուրճ»-ի 1894 թ. № 11-12: Պր. Լ. Մանէլեանցի ոտանաւորի մէջ «Ասում են պոէտ» էջ 1535 տող 13 տպւած է՝ Տարբերում էր, ուղիղն է՝ Տարուբերում էր:

Պր. Փապազեանի «Անգլիական Նամակներ» մէջ, էջ 1742, տող 19-րդ տպւած է՝ թւում էր թէ հրական գծում հոտ է հանում քթիս, ուղիղն է՝ թւում էր թէ հրէական գծութեան հոտ է հասնում քթիս:

էջ 1743, տող 13-րդ ներքից տպւած է՝ կոտրում են, «վաակի» բառերը, ուղիղն է՝ կարդացւում է «վիսկի» բառը:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԻՆԵՐ

- 1) ՀԱՅԿՈՒՆԻ. Ս.-Բագրեանդ, Ջրաբաշխ գաւառ. մասն Ա. տպ. Մալրաթուռ Ս. Էջմիածնի. 1994. գինն է 1 ռ. 50 կ.
- 2) ԱԿԱՄԵԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ, Կառաջարանով Վրուրի.—Նամակներ առ Սանդրո և Բարեան ամաք իմ ցնորքներ:—Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից 1895 թ., գինն է 20 կոպէկ:
- 3) ԲԱՀԱԹՐԵԱՆՅ, ՍԱՐԳԻՍ.—Հողպիւն և անձնական իրաւունքը Հին-Հալատտանում (հալկազանց չըջան):—Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս տպ. Ռոտինեանցի, գինն է 40 կոպ.
- 4) ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ, ԽԱՐԻ.—Մոռացւած աշխարհ, գիրք Բ., 1895, գինն է 60 կոպէկ:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ ՈՒ

Անդրկովկասեան երկաթուղի:

- Ճամբորդական զնացք № 1. Թիֆլիսից Բաթում, զուրս է գալիս առաւ,
տեան 9 ժ. 30 ր., հասնում է Բաթում երեկ. 9 ժ. 45 րոպէ:
Ճամբորդական զնացք № 2. Բաթումից Թիֆլիս, զուրս է գնում առաւօտ,
9 ժ. 40 ր., հասնում է Թիֆլիս երեկ. 9 ժ. 55 ր.:
Պոստալին զնացք № 3. Թիֆլիսից Բաթում, զուրս է գնում երեկոյեան 6 ժ.
50 ր., հասնում է Բաթում առաւ. 8 ժամ 15 րոպէ:
Պոստալին զնացք № 4. Բաթումից Թիֆլիս, զուրս է գնում գիշերաւ 11 ժ.
20 րոպէ, հասնում է Թիֆլիս ցերեկաւ 12 ժ. 25 րոպէ:
Պոստալին զնացք № 3. Բաքուից Թիֆլիս, զուրս է գնում գիշերը 11 ժ. 5 ր.
հասնում է Թիֆլիս երեկոյեան 5 ժ. 50 ր.:
Պոստալին զնացք № 4. Թիֆլիսից Բաքու, զուրս է գնում ցերեկ. 1 ժ. 10 ր.
հասնում է Բաքու առաւ. 7 ժ. 30 րոպէ:
Ապրանքա-ճամբորդական զնացք № 24. Թիֆլիսից Վանձակ, զուրս է գնում
երեկեան 7 ժամ 27 ր., հասնում է Վանձակ առաւ. 7 ժ. 40 ր.:
Ապրանքա-ճամբորդական զնացք № 25. Վանձակից Թիֆլիս, զուրս է գնում
երեկոյեան 6 ժ., հասնում է Թիֆլիս առաւ. 7 ժ. 35 րոպէին:

Թիֆլիս Վլադիկաւկազի տրակտ:

Երթեկուծիւն յ1-ն նոյեմբերի 1894 թ.

- ԹԻՖԼԻՍԻՑ Հինդ տեղանի կարեւոր զուրս է գնում առաւօտեան 7 ժամին
և 9 ժամին, վեցտեղանի օմնիբուսները կէսօրից չետոյ 3 ժա-
մին և 5 ժամին: Հասնում է Վլադիկաւկազ հետեւեալ օրերը
կէսօրից չետոյ՝ կարեւորները 7 ժամին և 9 ժամ 50 ր., օմնի-
բուսները 6 ժ. 50 ր. և 8 ժ. 50 րոպէ:
ՎԼԱԴԻԿԱՒԿԱՍԶԻՑ Հինդտեղանի կարեւորները զուրս են գալիս առաւ. 8 ժ.
և 9 ժամին, վեցտեղանի օմնիբուսները կէսօրից չետոյ 3 ժամին
և 5 ժամին: Հասնում են Թիֆլիս հետեւեալ օրը կէսօրից չետոյ՝
կարեւորները 7 ժամ 25 ր. և 9 ժամին, օմնիբուսները 6 ժ. 40 ր.
և 8 ժամ 25 րոպէին:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲՈՒԺԱՐԱՆ

(Городская пѣчебница)

Մուխրանակալա փողոց, տուն Կուզանեանի № 15:

Հիւանդների ընդունելութիւն ամեն օր, բացի կիրակի օրերից, ձմեռը առաւօտեան ժամ 9-ից մինչ 1-ը (ամառը՝ չունիսին, չուլիսին և օգոստոսի՝ առաւ. 8-ից մինչ 12-ը):

1) Ա Ր Ժ Ր Ո Ն Ի (Վ. Մ.)—Ներքին, երկսանց և ջղալին հիւանդութիւնների, ժամ 10¹/₂—12, ամեն օր: 2) Ղ Ո Ն Ի Ե Ն (Վ. Ա.)—Ներքին և երկսանց, ժամ 10¹/₂—12, ամեն օր: 3) ԳՈՒՆԵԼԻԱՆԵ (Գ. Գ.)—խիւրուրդիական և մէղի անդ. ժամ 11—12, ամեն օր: 4) ԿԻՆԻՐԺԻՆԻ Ի Ս Ա Տ Ա Կ Ե Ն (Մ. Ա.)—կանանց հիւանդութիւնների, ժամ 9—11, ամեն օր: 5) Կ Ա Ս Ո Ն Դ Ե Ս Ա Ն (Ն. Գ.)—Ներքին և երկսանց, ժամ 12—1, ամեն օր: 6) Մ Ի Ր Ա Ք Ե Ս Ա Ն (Մ. Ա.)—Ներքին և վնասական, ժամ 12—1, երկուշ. չորեքշ. և չաբ. օրերը: 7) Մ Ո Ն Ր Ղ Ա Ն Ե Ն (Ա. Գ.)—աղանջի, կովարդի և քիթի, ժամ 9—10 ամեն օր, բացի հինգշաբթից: 8) ԿԻՆԻՐԺԻՆԻ Մ Ո Ն Ի Ս Ա Ր Ի Ն Ս Կ Ա Է Ս Ա (Լ. Նա.)—կանանց, ժամ 11—12 ամեն օր: 9) Ի Ս Ղ Ա Մ Ա Ս Ա (Նա. Ա.)—Ներքին, երկսանց և աղամի. ժամ 9—10, ամեն օր: 10) Ս Ա Ե Փ Ա Ն Ե Ս Ա Ն (Գ. Ն.)—կառավարիչ քաղաք. բուժարանի—Ներքին, մէղի անդ. և վնասական, ժամ 11—12 ամեն օր: 11) Թ Ա Ր Ի Ս Ա Ն Ե Ս Ա Ն (Գ. Ա.)—Ներքին և խիւրուրդիական, ժամ 11—12 ամեն օր: 12) ԿԻՆԻՐԺԻՆԻ Շ Ա Ի Կ (Ս. Ա.)—աղանջի և կանանց, ժամ 11—12 ամեն օր: 13) ԱՄԱՄԻԱԲՈՒԺ Օ Ր Բ Ե Լ Ի (Ա. Օ.)—ատամների, ժամ 10—11 ամեն օր:

Բժշկական խոբհոս և ընդհանուր (կոնսուլտացիա) երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը, ժամ 11—12: Ծ ա Ղ Կ Ի աղաւաղատում—չորեքշ. և չաբաթ օրերը, ժամ 9—1:

ՀԱՒԼԱԲԱՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Կախեթիսկալա փողոց, տուն Տէրտէրեանի

1) Ք Ա Ն Ե Ր Ե Ս Ա Ն (Մ. Ա.)—ժամ 11—12, ամեն օր: 2) ԿԻՆԻՐԺԻՆԻ Ի Ս Ա Տ Ա Կ Ե Ն (Մ. Ա.)—կանանց, ժամ 11—12 երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը:

ԽԱՐԲՈՒԹԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Բաննըեա վորոտա, տուն Էնֆիաճեանի

1) Գ Է Ր Ա Ս Ա Ս Ո Ն Ր Ե Ս Ա Ն (Գ. Բ.)—ժամ 11—12, ամեն օր: 2) ԿԻՆԻՐԺԻՆԻ Ի Ս Ա Տ Ա Կ Ե Ն (Մ. Ա.)—կանանց, ժամ 11—12 երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը:

Ծ ա Ն Օ Թ Ո Ն Թ Ի Ե Ն: Զքաւոր անձերին բժշկական խորհուրդ և դէղեր տրուում են ձրի:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

„ՐՈՍՍԻԱ“ „РОССИЯ“

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ 1881 Թ.
Ս. Պետերբուրգում, Большая Морская № 37.

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՀԵՍԻ ԴՐԱՄԱԳՆՈՒԹՅՈՒՆԵՐ 20,500,000 ՐՈՒԲԼԻ
Ընկերութեան տոկոսաբեր թղթերը պահոււմ են պետական բանկում

Ընկերութիւնը ընդունում է՝

ԿԵԱՆՔԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

աշխնքն դրամագլուխների և եկամուտների, ապահովելու ընտանիքը կամ սեփական ծերութիւնը, բաժինքը աղջիկների համար, թոշակները տղաների համար և այլն, առանձին շահաւէտ պայմաններով և ապահովագրողների մասնակցութեամբ Ընկերութեան օգուտներին:

1894 թվի լուսարի 1-ին «Րոսսիա» ընկերութեան մէջ ապահովագրւած էին 28,246 անձ 75,621,010 ռուբլի դրամագլխով:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԴՃԲԱՂԴ ԴԵՊՔԵՐԻՑ

առանձին անձների, և թէ համագումար ապահովագրութիւններ դործարաններում ծառայողների և բանւորների,—պակասեցնելով ապահովագրական վճարները՝ զիւղէնդի փոխարէն:

ՀՐԵՀԻՑ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ամեն տեսակ չարժական և անչարժ կալւածքների (չինութիւնների, մեքենաների, ապրանքների, կահկարասիքի և այլն):

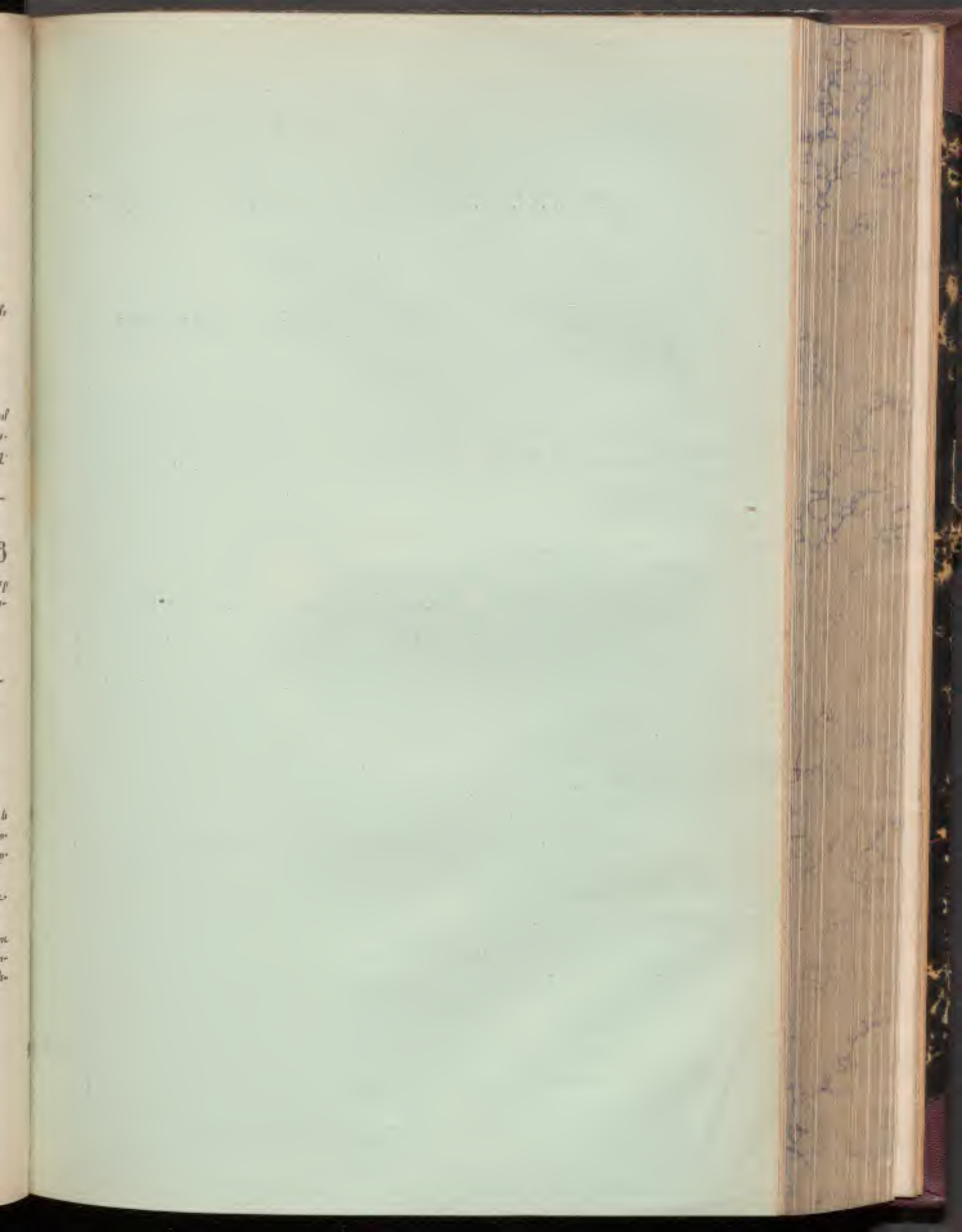
ՏՐԱՆՍՊՈՐՏՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

գետային, ցամաքային և շփովային. ապահովագրութիւն նաւերի:

Ապահովագրութեան մասին չարտարարութիւնները ընդունւում են և ամեն տեսակ տեղեկութիւններ հաղորդւում են վարչութեանը Ս. Պետերբուրգում (Большая Морская, սեփական տուն, № 37). Կովկասեան չըք՝ ջանի համար ընկերութեան վարչութեան մէջ՝

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ, Սերգելովսկայա փ. տուն № 6. և բոլոր գործակալութիւններում կայսրութեան բոլոր քաղաքներում:

Ապահովագրական տոմսակներ՝ ճանապարհորդներին ապահովագրելու համար դժբաղդ դէպքերից՝ երկաթուղիներով և չոգենաւերով ճանապարհորդութեան ժամանակ տրւում են նույնպէս երկաթուղիների կայարաններում և չոգենաւալին նաւահանդիսաներում:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ: Վերջին-ի բաժանորդագրինն է 10 ուսթլի: Ուսուցիչները, ուսանողները, որպէս նաեւ արհեստագործները վաճելում են 2 ուսթլու: զիջում, վճարելով 8 ուսթլի: Բաժանորդագրինը կարելի է վճատել նաեւ մաս-մաս, սկզբում 5 (կամ 4) ուսթլի, մնացեալը լրացնելով առաջին կիսամեակում:

Բաժանորդ գրւում են, գիմելով

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, Թիֆլիս, Վեկամինեան փողոց, տուն № 8:

Тифлисѣ. Въ Редакціи журнала „МУРЧІ“.

Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

և կամ գիմելով հետեւեալ անձերին կամ հիմնարկու թիւներին

ԹԻՖԼԻՍ — } Բոլոր գրաւաճառանոցները:
ԲԱՔՈՒ — }

ԲԱԹՈՒՄ — պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովխանեանի բանկ. գրասենեակի
ԿԱՐՍ — պ. Աբէլ Ապրեսեան:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ — պ. Զալալ Տէր-Գրիգորեան:

ՆՈՒԻԻ — պ. պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:

ԱԳՈՒԼԻՍ — պ. պ. Ստեփան Արատխանեանց և Աւետիս Դաթեանց:

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ (հին) — Արսէն վարդապետ Ղլաճեանց:

ՂԶԼԱՐ — պ. պ. Հմայեակ Մաժինեան և Կոստ. Գիւլնազարեան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՎԱՐ — պ. Արամ Շապովալեան:

ՄՈՍԿԻԱ — պ. Ալեքսանդր Ծատուրեան: